Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

15766

Ալգալիդ
Գոգեր

891.99
Պ-34

Թիֆլիս
1891.

XVI, Դ.

46

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ
ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՄԵԼԻՔ ԱԶԱՐԵԱՆԻՑ

1

891.99 Պ-34

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԹԻՖԼԻԶԻ ԸՆԿ. ՀԱՅ. ԳՐՔ. ՀՐԱՏ.

№ 38

Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՋՈՋԵՐ

2003

1001
3377

0157 25/III 38

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Մ. Շարաձէ
1891

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Публичная Библиотека
7/XI-1922

Доз. ценз. 27-го Сентября, Тифлисъ 1891 г.

Типогр. М. Шарадзе, Никол. ул., 21.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Որչափ ալ բժիշկները վկայած ըլլան թէ ծիծաղն շատ օգտակար է մարսողութեան, Լիկուրգոս ծաղու աստուածներու արձաններ դնել տուած ըլլայ սեղանատուններու մէջ և վերջապէս Պղուտարքոս կերակուրներու առաջին համեմ կոչած ըլլայ զայն, մենք, այս հրատարակութիւնն ընելով, երբէք նպատակ ունեցած չենք ոչ փափուկ ստամոքսի տէր ընթերցողներուն մարսողութեանը ծառայել և ոչ ալ քիչ կերակուր ուտողներուն ախորժակը բանալ, եթէ երբէք գործս պիտի յաջողի քանի մը ժպիտ քաղել իւր ընթերցողներէն։

Մենք այս հրատարակութեամբ աշխատած ենք մեր ազգին մէջ գտնըւած երևելի անձերուն կենսագրութիւններն ընելով՝ անոնց թերութիւններն ցոյց տալ այն անաչառութեամբ որ կենսագրէ մը կը պահանջվի առանց սակայն դուրս ելնելու հեգնաբանութեան սահմանէն։

Կը համարձակինք ըսելու որ ոչ զոք վիրաւորել ուզած ենք և ներկայացուցած ենք անձերն այնպէս ինչպէս որ են և ոչ թէ ինչպէս իր կ'ուզեն իրենք. և եթէ ընթերցողն տեղ տեղ ծանր կէտերու հանդիպի՝ անոնց պատասխանատուն մենք չենք. ո՞ր հայելին գաճաճն Աքիլլէս կ'անդրադարձնէ, ո՞ր լեռն ս ո ւ ր բ ը ս ա տ ա ն ա յ կը կրկնէ։

Կը խոստովանինք որ ծննդեան թուականներուն մասին պէտք եղած ճշդութիւնը չը կրցինք պահել. վասն զի օրինաւոր տոմարներու պակասութեան պատճառաւ քառասուն տարիէն անցած մարդ չգտանք և ստիպվեցանք անոնց իւրաքանչիւրին տալ այն տարիքն զոր ունենալ կը թուին։

Յուսալով որ ընթերցողն ներողամիտ ոգւով պիտի նայի գործոյս թերութիւններուն՝ մենք ինքզինքնիս վարձատրված պիտի համարինք երբ տեսնենք որ մեր աշխատութիւնն իւր նպատակին հասած է։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՋՈՋԵՐ

ԽՈՐԷՆ ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Խորէն եպիսկոպոս, աստուածաբան, կատակերգակ, ազգային երեսփոխան, բանաստեղծ, 1861-ին Գալֆայեան, 1870-ին Նար-Պէյ, 1879-ին Լուսինեան—մինչև նոր տնօրէնութիւն—ծնաւ Կ. Պոլիս Սամաթիոյ թաղին մէջ 1841 թուականին։ Ծնած գիշերը երեք տեղ հրդեհ պատահեցաւ. Արնավուտգեղ, Ախըր գաբու և Գասըմ-բաշա։

Խորէն չուշացաւ յայտնել թէ իւր ծնունդովն բանաստեղծ մ'ալ աւելցաւ ազգին և ոչ թէ փորձանք, ինչպէս կը գուշակէին քանի մը հեռատես մարդեր. վասն զի երբ մանկաբարձն անոր ոտներուն վրայ դիտողութիւն կ'ընէր, տասնևվեցոտեան ոտանաւորներն միշտ այսպէս կը վերջանան, պատասխանեց՝ երախայ բանաստեղծն որ ազգային քերթող պիտի յորջորջվէր օր մը մեր ազգային համբակ... սափրիչներէն։ Ութ օր վերջը կատարվեցաւ իւր մկրտութեան հանդէսը։ Կընքահայրն Ամբակում դըրաւ անոր

անունը, սակայն երախայն տուն երթալուն պէս փոխեց զայն ու Խորէն դրաւ։

Նախազգացմամբ գուշակեց կարծես, թէ ձեռք պիտի քաշէր օր մը այս աշխարհիս վաղանցուկ հաճոյքներէն, թէ իւր կեանքն Աստուծոյ ծառայութեան նուիրելով մեծ քաղցրութիւն պիտի զգար. ուստի օր մը աչերն վեր առնելով կնկան մը երես չէր նայեր... բազմութեան մէջ. փութանք աւելցնել թէ մէկէ մը տեսնըվելու կասկած կամ երկիւղ չունեցած ատենն ալ չէր նայեր կիներու... եթէ ծեր ըլլային. և հետևապէս, կուսակրօն ըլլալու համար ամեն տրամադրութիւն ունէր։ Հազիւ չորս տարեկան կար, դրացւոյն տղայներն իւր տունը կը հրաւիրէր և անոնց հետ կրօնական խաղեր կը խաղար, նման այն խաղերուն զորս երբեմն խաղալու չմոռնար։ Աթոռի մը վրայ բազմելով քարոզ խօսելու համար մեծ փափաք ունէր, իսկ երբ այդ աթոռը պատրիարքական ըլլար՝ հոգին կուտար։

Հայրը տեսնելով որ տղան վարդապետ ըլլալու սիրով կը տոչորի, ինչպէս որ նոյն սիրով կը տոչորին միշտ եօթը տարու տղայներէն ոմանք, որոշեց Վենետիկի վանքը ղրկել զինք. և քիչ ատենէն այս որոշումը գործադրեց առագաստաւոր նաւու մը յանձնելով իւր զաւակն 1847-ին։

Երբ Վենետիկ հասաւ Խորէն ու վանահօր ներկայացաւ, վանահայրն, անոր շարժումները դիտելով, յայտնեց թէ անկարելի էր զայն դպրոցի մէջ առնելը. որովհետև, աւելցուց, վանքին տրամադրած օրէնքներուն հակառակ էր եգական սեռէն աշակերտ ընդունելը։ Մեծ դժուարութիւն կրեցին համոզելու համար վանահայրն թէ աղջիկ չէր իրեն ներկայացվողը։ Երկրորդ օրը վանքին դպրոցը ղրկվեցաւ Խորէն, ուր քիչ ժամանակի մէջ հսկայաքայլ յառաջ գնաց այն ամեն գիտութիւններու մէջ, որոնց շնորհիւ մարդս կը յաջողի սիրելի ընել զինք ռամիկներու։ Մեր պաշտօնին հաւատարիմ մնալու համար պարտաւոր ենք հոս յիշել որ այն ատեն որչափ սրամիտ նոյնչափ ալ խառնակիչ էր Խորէն։ Վանահօր ականջներն ալ խուլցած ըլլալով այն տրտունջներէն զորս Խորէնի դէմ կընէին իւր դասընկերները, որոշվեցաւ որ 'ի պատիժ իւր անվայել վարքին, վարդապետ ձեռնադրվի։ Այս ըլլալու էր խելօք չկեցող աշակերտներուն համար վանքին սահմանած պատիժը։

Վանքին մէջ քանի մը տարիներ վարդապետութիւն ընելէն ետքը—սենեակ մը քաշվելով քարոզ տալու վարժութիւն ընելէն ետքը—զգաց թէ վանքը խիստ անձուկ ասպա-

րէզ մ'էր համեմատօրէն իւր ընդարձակ հըմտութիւններուն՝ որովք օր մը փայլ պիտի առնէր իւր անունն պճնասիրութեան աշխարհին մէջ։ Փափաքեցաւ անանկ ընդարձակ ասպարէզ մ'ընտրել որուն մէջ կարող ըլլար ընդարձակօրէն ծառայել Աստուծոյ։ Այս փափաքն գոհացնելու համար երկու ոտքով ցատկեց մեր ազգային Պատրիարքարանն ինկաւ։ Յիշելու բարեբախտութիւնը չունինք այն թուականն՝ ուր Խորէն Էջմիածնայ հպատակեցաւ, սակայն լաւ յիշելու դժբախտութիւնն ունինք թէ այն թուականէն 'ի վեր է որ մեր կուսակրօններ ամեն պարզութիւն մէկդի դնելով կիներու պէս հագվիլ, սգվիլ և կոտրտվիլ սկսան... աղէկ ծառայութիւն ընելու համար։

Այն ժամանակները մայրաքաղաքիս հարուստներէն ոմանք իրենց ձիերուն ապագայ պատրաստելու նպատակաւ, անոնց համար հոյակապ ախոռներ կառուցանելէն ետքը՝ իրենց զաւակներուն համար ալ դպրոց մը շինելու գաղափարն յղացան. բայց որովհետև Կ. Պոլսոյ մէջ դպրոցի յարմար տեղ մը գտնելն անկարելի էր, որոշեցին որ Բարիզի մէջ բանան այս դպրոցն՝ որուն մէջ պիտի դաստիարակվէին իրենց զաւակներն, և թերևս, իրենց ձիերն ալ եթէ հոս գործ չունենային։ Իրենց այս

որոշումին ծնունդ տուին Բարիզի մէջ դպրոց մը շինելով... աւազի վրայ։ Այս դպրոցին, որուն անուն Հայկազնեան, տնօրէններն եղան 1850-ին հռոմէականութենէ Հայոց եկեղեցին դարձած, կամ լաւ ևս, գերութենէ ազատութիւն դարձած երեք վարդապետներն, որոնց յարեցաւ նաև վերջէն Խորէն Եպիսկոպոս։ Յիշեալ տնօրէններն եթէ բան մը չսորվեցուցին աշակերտներուն, որոնք երբ մայրաքաղաքս դարձան բան մը չսորվելէն զատ, հայերէն լեզուն ալ կորուսած էին, գոնէ սա սորվեցուցին ազգին թէ՝ շատ լաւ բան է իրաւունք և պարտք ճանաչելն։ Այս սկզբունքը մեզի սորվեցնելէն ետքը մաքուր սրտով, հանդարտ խղճով հարիւր հազար Ֆրանքի պարտք թողլով դպրոցին դռները գոցեցին։ Խորէն եպիսկոպոս ամենէն աւելի օգուտ քաղեց այդ դպրոցէն. մեծ քայլեր առաւ հոն դէպ 'ի Պառնասայ գագաթ. հոն կատարելագործեց մուսաներու արուեստը։ Սա ինքն է որ, իւր վկայութեանը նայելով, երկու ամիս աշխատելէն ետքը հետևեալ գիւտն ըրաւ.

Ձիւր անուան կոչ
Գիտես—ոհ, ոչ։

Թէպէտև պատմաբաններէն ոմանք Հոմերոսի կ'ընծայեն այս երևելի գիւտն, որ

ժամանակագրութիւնք երեւելի անցիցին կարգը դրվելու մոռցուած է դժբախտաբար, սակայն մենք պնդելով կը պնդենք որ այս գիւտին փառքը Խորէնի միայն կը պատկանի։ Քաջ գիտենք որ Խորէն եպիսկոպոս այս գիւտն ընելէն անմիջապէս ետքը հեւալով կը վազէ եղբօրը եւ անոր կ'իմացնէ։ Եղբայրն նախ չուզեր հաւատալ. ասանկ գիւտի մը գիւտն անհնար կը թուի իրեն, բայց վերջապէս կը համոզվի եւ եղբօրը փաթթըրվելով, Խորէն, կ'ըսէ, մեծ ծառայութիւն ըրիր ազգին այդ գիւտովդ. ազգը պարտաւոր է երախտագէտ մնալ քեզ յամենայն աւուրս կենաց իւրոց։ Արդարեւ այդ Գիւտը մեր ազգին համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան Գիւտ Նշխարացը, եւ կը զարմանանք թէ ինչու այդ գիւտին օրը կիրակի չեն բռներ... բանաստեղծները։

Հայկազեան դպրոցին փակումէն ետքը Կ. Պոլիս դարձաւ Խորէն։ Քանի մը ատեն հոն մնալէն ետքը դասախօսութեան պաշտօնով Թէոդոսիոյ Խալիպեան ուսումնարանը մտաւ, ուր առաւօտէ մինչեւ երեկոյ դասախօսութիւն կ'ընէր խմբագրութեան պարապելով թերթի մը՝ որուն անունը կամ Մասեաց աղաւնի էր կամ Պոլսոյ աղաւնի։ Աշակերտներն ալ իրենց վարժապետին յանդ կրելով կ'զբաղէին, որպէս զի հայրենասիրական եռանդուն քերթուածներ շինէ ազգին։ Չհասկցվեցաւ թէ ո՛ր գիտութեան կամ ուսման մէջ յառաջ գացին յիշեալ վարժարանի աշակերտները. միայն սա յայտնվեցաւ որ երբ այդ աշակերտներն իրենց քաղաքները վերադարձան, պատուհաններուն առջեւէն չէին հեռանար փողոցէն անցնող աղջիկներն դիտելու համար։ Կը հրաժարինք մանրամասնօրէն պատմելէ այն կեանքն զոր վարեց Խորէն Թէոդոսիոյ մէջ. այո՛, կը հրաժարինք, որովհետեւ դժբախտութիւնն այն եղանակով հալածեց զինք Թէոդոսիոյ մէջ ինչ եղանակով որ կը հալածէ մէկն իւր սպասաւորն որ տան տիկնոջ աչք կը տնկէ։ Կրօնաւոր մը այսչափ հալածվելու չէր... կրօնաւորէ մը։ Եւ միթէ հալածումը յաջողեցա՞ւ անոր սկզբունքն փոխելու. բնաւ երբէք. այլ ընդհակառակն, աւելի եւս քաջալերեց զայն իր սկզբունքին մէջ։ Սկզբունքը, կ'ըսէ Աղեքսանդր Տիւմայի որդին, բեւեռներու կը նմանին, որչափ զարնես անոնց գլխուն՝ նոյնչափ աւելի կը հաստատվին։

1864-ին դարձեալ ստիպվեցաւ Պոլիս դառնալ. ուր քանի մը ամիսէ ետքը Բերայի քարոզչութեան պաշտօնը ձեռք անցուց։ Իրեն

համար կրնանք ըսել ինչ որ կ՚ըսեն Պղատոնի համար, թէ մեղուները մեղր քսած էին անոր շուրթերուն—թէպէտ և ուրիշներն ալ քիչ մը կարմիր քսած էին—այնչափ պերճախօս էր։ Ժողովուրդը մինչև այսօր սիրով մտիկ կ՚ընէ անոր քարոզները մինչև վերջը և առանց քըրտինք թափելու։ Իւր քարոզներն աւելի կը փայլին քան իւր մազերը։ Ի՛նչ հարկ կայ երկարելու. կէտեր կան որոնց մէջ Խորէն տեսականի մարդ է և գործնականի չգար. կէտեր ալ կան որոնց մէջ միայն գործնական է։ Դժբախտութիւնն հոն ալ վազեց քանի մը տարիէն, հոն ալ հալածեց զինքը, և Խորէն յօժար կամքով հրաժեշտ տուաւ իւր պաշտօնին... երբ թաղեցիները վար առին զինքը։

1867-ին եկեղեցական պատգամաւոր ընտրըվելով՝ Վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսին յուղարկաւորութեանը գնաց մինչև Էջմիածին, ուր եպիսկոպոսութեան աստիճան բարձրանալէն ետքը Պոլիս վերադարձաւ և Պէշիկթաշի քարոզիչ անուանվեցաւ։ Յիշեալ թաղին վարժարաններու վերատեսչութիւնն ստանձնելով բարեկարգութեան ձեռք զարկաւ։ Աշակերտներուն սիրտն ու միտքը մշակելու համար անոնց հագուստները հանել տուաւ և համաձև զգեստ շինել տալով հագցուց անոնց։ Ահաւասիկ ըրած միակ բարենորոգումն որ կրնայ ըսվիլ թէ աւելի դերձակներու համար եղաւ քան աշակերտներու համար։

Քանի մը ամիս այս պաշտօնը վարելէն ետքը հրաւիրվեցաւ հրաժարիլ անկէ. բնաւ դէմ չկեցաւ, հրաժարեցաւ և Մասիսի խմբագրապետին տանն ապակիները խորտակել տուաւ։ Քանի մը քաղաքներէ առաջնորդ ընտրվեցաւ, բայց ինք իբրև նախանձ նկատելով այն ամեն առաջարկութիւն որ կ՚ստիպէր զինք հեռանալ Պոլիսէն՝ մերժեց գաւառներու մէջ առաջնորդութիւն ընելը։ Զմիւռնիան ոչ միայն ընտրեց, այլ հրաւիրակներ ալ ղրկեց. Ընտրութիւնն ալ հրաւիրակներն ալ քաղաքավարութեամբ վռնտեց։ Տիգրանակերտն ալ ունեցաւ Զմիւռնիոյ յիմարութիւնը, և անոր պէս իւր պատիժը կրեց։ Ամենէն վերջը Ռոտոսթօյէն հրաւիրվեցաւ որ իբրև հովիւ հոգևոր արածէ զիրենք. Խորէն եպիսկոպոս ընդունեց Ռոտոսթօն, բայց ծանր պայմաններ առաջարկեց որ Ռոտոսթօն չուզէ զինքը. օրինակի համար այնպիսի ճանբու ծախք մը առաջարկեց որով Ռոտոսթօյի բոլոր ազգայինները կրնային հոս փոխադրվիլ։ Հարկ չէ ըսել թէ Ռոտոսթօն ալ ստիպվեցաւ, Զմիւռնիոյ և Տիգրանակերտին պէս, ուրիշ առաջնորդ ընտրել իրեն։ Յիշեալ

երեք քաղաքներն կը պարծին այսօր Խորէնն իրենց առաջնորդ չունենալուն վրայ։

Տեղեկանալու համար այն վաւերական աղբիւրներուն, որովք անժխտելի կերպով հաստատուած է այսօր թէ Խորէն Նարպէյ Լուսինեանէ սերած է, պէտք է ներկայ գտնուիլ այն գեղեցիկ արքայական երազին զոր պատիւ ունեցած է տեսնել Խորէն եպիսկոպոս 1870-ին։ Այդ երազին մէջ Նար-Պէյ Լուսինեան կը ներկայանայ Խորէն եպիսկոպոսին և անոր կ՚ըսէ. «Ես եմ Նար-Պէյ Լուսինեան, որ 1798-ին Կիպրոսի Տաճիկներու հարստահարութիւններէն փախչելով՝ Եգիպտոս գացի և Նաբոլէոնէն մեծ պատուով ընդունուեցայ։ Դու ինէ սերած ես. շուտ ըրէ՛ ել, հագուէ՛ և մականունդ փոխէ։ «Մենք բնաւ կասկած չունինք ասոր ստուգութեանը վրայ։ Ծատերը արդէն այս երազին ներկայ գտնուած ըլլալով՝ իբրև ականատես վկայ կը պատմեն. մինչև իսկ կը նկարագրեն Նար-Պէյ Լուսինեանի կերպարանքն որով երևցած է, երազի մէջ, Խորէնին։ Իբրև զօրաւոր փաստ ուրիշ ի՞նչ պահանջելու իրաւունք ունինք, միթէ Մասիս, Թերճեմանը-Էֆքեար և Լրագիր օրագիրներն չհրատարակեցի՞ն զայն արժանահաւատ աղբիւրներէ քաղելով։ Բայց ի՞նչ օգուտ, մարդիկ որչափ ալ բարձրանան նորէն բարձրա-

նալ կը փափաքին. Խորէն եպիսկոպոս ալ, իբրև մարդ, քանի մը տարիներ Նար-Պէյով շատանալէ վերջը ուզեց որ Լուսինեան ալ յորջորջուի նման այն աւազակին որ ուրիշի մը գոյքը յափշտակելէն ետքը կը փափաքի անոր հայրերն ալ կողոպտելու։ Այս չափազանց փափաքէ մղուելով է անշուշտ որ Խորէն եպիսկոպոս եղաւ օր մը հետևեալը հրատարակեց.

«Նկատելով որ Ռուսաստանի մէջ Լուսինեան մը կայ որ նամակով ինծի կիմացունէ թէ ես իրեն եղբօր որդին եմ.

«Նկատելով որ բոլոր եղբայրներս Լուսինեան մականունը կը գործածեն.

«Նկատելով որ հարազատ եղբայրներու մէջ տարբեր մականուններ գործածելն անտեղի է.

«Ես ալ որոշեցի որ այսուհետև Լուսինեան գործածեմ։»

Փառք տանք Աստուծոյ որ միտքը չէ ինկած հետևեալն ալ գրելու.

«Նկատելով որ եղբայրներս ամուսնացած են . . . . . ։»

Ինչպէս յայտնի կ՚երևայ, Խորէն եպիսկոպոս վերոյիշեալ նկատելովներով բոլոր պատասխանատուութիւնն հօրեղբօրն ու եղբայրներուն վրայ կը ձգէ։ Եթէ հօրեղբայրն բան մը գրած

չըլլար իրեն՝ եթէ ներելի ըլլար հարազատ եղբայրներու մէջ տարբեր մականուններ գործածել՝ անշուշտ ինքն ալ չպիտի ստիպուէր փոխել իր մականունը. օրինաւորութիւնն է որ կ՚ստիպէ խեղճը Լուսինեան յորջորջուելու։ Հարկ կը համարինք հոս յիշել թէ Խորէն եպիսկոպոս իր կարծիքներուն հետ ալ այնպէս կը վարուի ինչպէս իր մականուններուն հետ. միայն սա տարբերութեամբ որ կարծիքներն ինն օրը անգամ մը կը փոխէ, մինչդեռ մականունները ինը տարին անգամ մը։ Թո՛ղ աղօթք ընէ Նորին Գերապատուութիւնը որ վաճառական չէ, եթէ վաճառական ըլլար և այսպէս յաճախ մականուն փոխէր՝ քիչ ատենուան մէջ վաճառատունը կը գոցէր։

1876-ին Կրօնական ժողովոյ ատենապետ ընտրուեցաւ շնորհիւ այն կուսակցութեան որ իրեն հետ աշխատած էր Խրիմեանը պատրիարքական աթոռէն վար առնելու դիւցազնական գործին մէջ։ Ատենապետ ընտրուելուն հետեւեալ օրը բանադրեց մէկն որ բանաւոր պատճառներով առաջին կինն թողած ըլլալով՝ ուրիշ կնիկի մը հետ ամուսնացած էր։ Այս բանադրանքը շատերը բաւական խնդացուց։ Քանի մը օր ետքն ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համաձայն հրատարակեց ճիշդ առջինին նման

ամուսնութիւն մը՝ որով ուրիշ մէկն իւր կինը թողած՝ ուրիշ կնիկ մը առած էր։ Աս համաձայնը շատ խնդացուց ժողովուրդն։ Այս հակասական վճիռներն մինչեւ այսօր իրարու դէմ հրացան կը քաշեն Կրօն. ժողովոյ արձանագրութիւններուն մէջ։

1878-ին երբ ազգային նուիրակ Խրիմեանի հետ Պերլինի Աւագաժողովը ղրկուեցաւ։ Թէպէտ և չգիտցուեցաւ թէ ինչու չկրցին Աւագաժողովին ներկայանալ, սակայն շատերը պնդեցին այն ատեն թէ Ազգը մեծ օգուտ քաղեց անոնց ուղևորութենէն, թէ ձայն հանելու չէ, այդ օգուտին ինչ ըլլալը վերջէն պիտի հասկցուի։ Ասոր համար է որ շատերն իրենց բերանը բացած՝ գործերուն վերջը դիտելու կը պատրաստուին։ Եթէ այս օգուտներուն երևակայականն մէկդի նետելով իրականին դառնանք՝ սա օգուտը կը գտնենք որ առաջ գաւառներու մէջ եթէ տարին հարիւր հոգի կոտորուէին՝ այսօր հազար կոտորուին, և այս ալ մեծ օգուտ է անշուշտ անոնց՝ որք բազմութենէ չեն ախորժիր։

Պէտք չէ մոռնալ այն մեծ ծառայութիւններն զորս մատուցած է Ազգին Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ։ Իր ատենաբանութիւններն շատ ներդաշնակ էին, երաժշտական

С.Р.А Публичная Библиотека 1922

խումբ մը կը պակսէր զանոնք աւելի ազդու գործելու համար։ Իր ճառերն նոյն ազդեցութիւնը կընէին երեսփոխաններու վրայ ինչ ազդեցութիւն որ կընեն Հատընտիր քաղուածք դպրոցական աշակերտներու վրայ։

Զափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք թէ՝ իբրև մատենագիր աւելի ծառայած է ազգին քան իբրև կուսակրօն։ Իր աշխատասիրութիւններու՝ մէկ մասը 1870-ին Բէրայի Հրդեհին հրոյ ճարակ եղան ինչպէս որ կըլլան դժբախտաբար այն ամեն երկասիրութիւններն որք տպված չեն... գրված չեն։ Այդ գործերու մոխիր դառնալն մեծ կորուստ մ'է անշուշտ ազգին համար, բայց կրնա՛նք մխիթարվիլ իւր հրատարակած գործերով՝ որոնք քիչ բացառութեամբ, արժանիք ունէին... մոխիր դառնալու։ Խորէն եպիսկոպոս ունի այսօր տասներկու գործեր։ Ասոնց մէջն է Ալաֆրանկա կատակերգութիւն, որ կպիկի պէս ամեն բանի մէջ ուրիշի նմանելէ յառաջ եկած վնասները կը հարուածէ։ Վարդենիք, անմեղ սէրէ ներշնչված գողտրիկ ոտանաւորներ։ Դաշնակք Լամարթինի, անմահ բանաստեղծին ոտանաւորներուն գրաբառ թարգմանութիւնը՝ զոր հասկնալու համար այն ատենները չորս հոգիէ բաղկացեալ մասնաժողով մը կազմվե-

ցաւ, որն որ անկարող ըլլալով զայն լուծել թարգմանիչին դիմեց, որ ներումն խնդրելով պատասխանեց թէ վրայէն բաւական ժամանակ անցած ըլլալուն պատճառաւ ինք ալ չէր կարող հասկնալ։ Քրիստոնէական որ կը պատուիրէ երիկներուն ներել իրենց կիներուն որքան ալ անպարկեշտ ըլլան, որքան ալ մեծ ըլլայ անոնց սիրականներուն թիւը։ Նախակրթարան Փրանսերէն լեզուի, 'ի պէտս անոնց որք փափաք չունին Ֆրանսերէն սորվելու։ Ստուերք Հայկականք, որոնց մէջ առաջին տեղ կը գրաւէ զհայրենեաց ասա մեզ բան։ Օտար լրագիրներու մէջ անդրալեռնականներու դէմ պաշտպանած է Հայաստանեայց եկեղեցին և ժողովրդեան համակրութիւնը գրաւած է։

Խորէն եպիսկոպոս անուշ բնաւորութիւն մ'ունի. ամենուն հետ այնպէս կը վարվի ինչպէս որ խմբագիր մը կը վարվի այն մարդուն հետ որ տարուան մը բաժանորդ կը գրվի և բաժանորդագինն ալ կանխիկ կը վճարէ։ Վարքէն կրնանք գուշակել թէ իւր յարգած սկզբունքներն հետևեալներն ըլլալու են.

«Սիրէ հայրդ ու մայրդ... եթէ հարուստ են.

«Սիրէ թշնամիներդ... երեսանց.

«Սուտ մի՛ խօսիր... եթէ շահ չունիս.

«Թող մի՛ տար որ կիրքերդ գերի ըլլան անձիդ։

«Դրացիներդ անձիդ պէս սիրէ։»

Մեռեալներուն գալով՝ անոնց հետ ալ աւելի քաղցրութեամբ կը վարւի։ Այնպիսի սրտառուչ դամբանականներ կարձակէր, այնպիսի պերճախօսութեամբ կը գովէր արքայութիւնն որ ներկայ գտնւողները մեռնելու փափաք կզգային։ Զմոռնանք սակայն ըսել թէ՝ երբեմն ալ մեռեալն արքայութենէն աւելի կը գովէր՝ որով ննջեցեալն նախապատիւ կը սեպէր դագաղին մէջ մնալ քան թէ արքայութեան մէջ։ Ազգային Հիւանդանոցին մոմերուն պէս կարգերու կը բաժնըւէին իր դամբանականները. մէկ ոսկի տուող մեռեալն բարեսիրտ կըլլար. երկու ղրկողը բարեսիրտ և քիչ մ'ալ ազգասէր կը հռչակւէր. երեք նուիրողը ազնիւ սրտով և վսեմ զգացումներով կը զարդարւէր. չորս համրողը հանրածանօթ ազգասէր կը ծանուցւէր. հինգ տուողն՝ կենդանութեանը ժամանակ այնքան գաղտնի ողորմութիւն տուած կըլլար աղքատներուն որ մարդ տեսած չէր ըլլար, հայրենեաց բարերար կը յորջորջւէր, և տասանկներուն դագաղը ութը հոգի կը կրէր, որովհետև չորս հոգի բաւական չէին կրել այնչափ գովեստներով ծանրա-

բեռնեալ ննջեցեալն։ Դագաղն ալ երբեմն զգացման տէր և ազգասէր կ'ըլլար եթէ զայն շինող ատաղձագործը Գերապատուին մէճիտիէ մը ղրկէր։ Իսկ անոնք որ ժամանակ չունէին փրկանք վճարել դամբանախօսին՝ դամբանական լսելու իրաւունքէ կը զրկւէին, իրենց վերապահելով սակայն մեռնելու իրաւունքը։ Խորէն Եպիսկոպոս իւր պաշտօնակիցներուն պէս վարւելով՝ լռելեայն սա սկզբունքը կը քարոզէր թէ՝ չար եղէք որչափ կ'ուզէք, բայց հարուստ եղէք որչափ կրնաք։ Ժողովուրդն որ շատ անգամ *ազգասէր, ողորմած, բարեսիրտ* ածականներուն տրւիլը կը լսէր այնպիսի մարդերու՝ որոնք իրենց կենդանութեանը ժամանակ ազգը մատնած են իրենց շահուն համար կամ եկեղեցւոյն գանձանակէն ստակ գողցած են, ինքնիրեն կ'ըսէր «խորանի վրայ, բազմութեան մէջ այսչափ սուտ ի՞նչպէս կարելի է ըսել առանց կարմրելու։»

Խորէն Եպիսկոպոս մեծ մարդ է, աւելի մեծ պիտի ըլլայ անշուշտ եթէ յաջողի Կիպրոսի մէջ Լուսինեանէ մնացած կալուածներն Անգղիոյ ձեռքէն առնել. և աս ալ անհաւատալի բան մը չէ։

Խորէն Եպիսկոպոս միջին հասակով, բարեձև կազմով գեղեցիկ մարդ մ'է։ Երբ փողո-

ցըն ըլլէ՝ ընդհանրապէս այն դէմքը կունենայ երբ բազմութեան մէջ մէկն իր սիրուհիին գաղտնի նշան ընելէն ետքը ուրիշ մը զայն տեսնէ և իրեն ըսէ «Ըրածիդ հաւնեցա՞ր»

ՏԻԳՐԱՆ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ

Պատմագիրները համաձայն չեն Տիգրան Եուսուֆեանի ծննդեան թուականին վրայ։ 1850 թուականին ծնունդ կուտան անոր այն պատմագիրներն որ ամուսնացնելու աղջիկ ունին. ուրիշներն որ անոր նախագահութեանը տակ կորուսեր են իրենց դատը 1820-ին կըստեղծեն զայն։ Իսկ մենք, որ հաճոյք մը չենք զգար կըներու մէջ տարիքի խնդիր յուզելով, կըսենք թէ այս երեսփոխանը Միջագիւղ ծընած է 1835-ին, 1854-ին և 1875-ին։ 1835-ին՝ եթէ դէմքին նայիս. 1854-ին եթէ պարահանդէսի մը մէջ գտնըլլի. իսկ 1875-ին եթէ հասակին նայիս։

Ծնած ժամանակն այնքան նիհար էր որ եթէ Լիկուրգոսի օրով ծնած ըլլար՝ անպատճառ ջուրը ձգուած պիտի ըլլար։

Մանկութեան օրերուն մէջ հանդարտ ու հեզաբարոյ ըլլալով՝ բնաւ պատճառ չէր տար ստնտուին որ զինքը կսմթտէ։ Գիշերներն այնպէս խոր քուն կը քաշէր ինչպէս որ կը քաշէ

երբ իրեն երթաս և բանաս իրեն այնպիսի խօսակցութիւն մը որ բնաւ վերաբերութիւն չունի դատի հետ։ Ձմեռուան այն երկար գիշերներուն մէջ անգամ մը միայն կարթննար և այն ալ ոչ թէ լալու կամ կաթ ուտելու համար, այլ իր թաթիկներովն ստնտուին ծիծերը բռնելով քնանալու համար։ Ամեն երախայ, ինչպէս յայտնի է, ունի այս սովորութիւնը, սակայն կերևի թէ այս երախային բաւական ատեն հետևած է այս սովորութեան, վասն զի, կըսեն ոմանք, չորս տարեկան եղած ատեն տան սպասուհիները Տիգրանիկէն կը գանգատին եղեր։

Տղայական խաղերու բնաւ չէր մասնակցեր. խելքն ու միտքը պարգևաբաշխութեան հանդէսին վրայ էր։ Ամեն կիրակի իրեն հասակակից աղջիկներ ու մանչեր տուն հրաւիրելով աթոռներու վրայ կը բազմեցունէր. ինքն ալ սեղանի մը վրայ կելնէր... Ճերմակ ձեռնոցներով և կարճ բայց ազդու ատենաբանութեամբ աղջիկներուն երեսը կը նայէր... դաստիարակութեան օգուտներն անոնց զգալ տալու համար։

Ամիրայութեան մեծ փափաք ունէր. իր կարճ բայց ազդու հասակովն ամիրայութեան բարձրանալ կուզէր, վասն զի ամեն բարօրու-

թիւն հոն կը փնտռէր. ուստի նախատինք կը համարէր տեսութիւն ընել այն ամեն մարդերու հետ որ ամիրայական արգանդէ մը ծնած չէին։ Օր մը նպարավաճառի մը ղրկվեցաւ որ քիչ մը պանիր առնէ, բայց ինքն երբ տեսաւ որ նպարավաճառն ամիրա չէր, առանց պանիր առնելու ետ դարձաւ։

Երբ եօթը տարեկան եղաւ թաղին վարժարանը ղրկվեցաւ որ ուսում առնէ։ Այն ատենները վարժարաններու մէջ ամեն բան կը գտնըվէր բաց ի ուսումէ. որով Տիգրանիկն ալ ուսումէն զատ ուրիշ ինչ որ գտաւ առաւ թաղային վարժարանէն։

1850-ին Բարիզ գնաց և վաճառականութեան դպրոցը մտաւ հոն։ Մեծ յաջողութիւն ցոյց տուաւ այն ուսման՝ զոր մենք վաճառականութիւն կանուանենք և որուն խաբէութիւն անունը կը կարդայ Պոլընարկ։ Քիչ ատենի մէջ կատարեալ սորվեցաւ մարդ խաբելու սկզբունքներն զորս պիտի գործադրէր վաճառականութեան մէջ։ Սակայն բախտը որ եթէ չժպտիր ապուշներու երբեմն անոնց պաշտպան կը հանդիսանայ, ըսաւ Տիգրանին.

«Պարոն, եթէ զքեզ վաճառական ընեմ մահկանացուներուն գլխուն փորձանք մ'ալ պիտի աւելցնեմ։ Արդէն վաճառականները պատ-

ժել կուզէի, բայց անանկ պատիժ մը կուզէի որ խիստ ըլլար։ Ուրախ եմ այսօր զքեզ գըտնելուս վրայ. գնա ուրեմն դատաւոր անունով պատիժ եղիր այդ վաճառականներուն վրայ։»

Բախտին պատգամը կատարվեցաւ, Եուսուֆեան առեւտրական ժողովներէն մէկուն նախ անդամ և յետոյ ամբողջութիւնն (նախագահ) եղաւ։

Նախնիք Արդարութիւնը տեսած պիտի ըլլան, որ զայն կշիռ 'ի ձեռին կը ներկայացնեն. անոր բարի ըլլալն ալ ճանչցած են անշուշտ որ այնչափ յարգ ու պատիւ կ'ընծայեն անոր. մենք դժբախտաբար ժողովներու մէջ ալ իրեն հանդիպած չունինք որ տեսնէինք, ճանչնայինք և կարենայինք այսօր ըսել թէ Եուսուֆեան շատ լաւ կամ գէշ կը վարվի Արդարութեան հետ։ Շատերը որ մօտէն կը ճանաչեն Եուսուֆեան էֆէնտին, կըսեն թէ Արդարութեան ներկայացուցիչն է ան և թէ Արդարութեան պէս կշիռ մը ունի ձեռքը. սակայն պնդողներ ալ կը գտնվին թէ՝ այդ կշիռը ծախու առնված է նպարավաճառէ մը որ պակաս կշռելուն համար ամեն օր տուգանք կը վճարէր։ Աս անհաւատալի է։

— Կը տեսնե՞ք փաստաբաններն ինչպէս ուշի ուշով մտիկ կընեն որպէս զի կէտ մը

բռնեն և ինձի դէմ դատ բանալ տալով քառասուն յիսուն ոսկի վաստկին...։ Պարոն փաստաբաններ, մի՛ պարծենաք կենսագրութիւններուս մէջ գիս դատի հրաւիրելու բնութիւն ունեցող կէտեր գտնելնուդ վրայ, որովհետև կենսագրութիւններս կազմող բոլոր կէտերն նոյն բնութիւնն ունին։ Այս պարագայիս մէջ կը նմանցնեմ զձեզ այն ձկնորսին որ այս օրերս տասը բալամուտ որսալուն վրայ կը պարծենայ, քանի որ շաբաթէ մը ի վեր ծովը բալամուտով լեցված է։ Բայց քանի որ ձեզմէ շատերը յօդուածի մը մէջ աւելի իրենց գործ կը փնտռեն քան թէ արդարութիւն, ես ալ խոհեմութիւն կը բանեցնեմ և խօսքս կը փոխեմ։—

Առանց ասոնց կամ անոնց ըսածներուն ականջ կախելու՝ ես կըսեմ թէ Տիգրան էֆէնտի Եուսուֆեան միշտ արդարութեամբ վարված է, որովհետև ուրիշ կերպով վարվիլը անկարելի է։ Մեր բոլոր ժողովներուն մէջ արդարութիւնը միշտ կը փայլի իւր բացակայութեամբը։ Տիգրան էֆէնտի շատ ճշդութիւն կը պահէ իւր պաշտօնին մէջ. օրինակի համար եթէ պատիւ ունենաս օր մը իրեն ներկայանալու... դատով, նախ և առաջ քեզի պիտի ըսէ.

Նախ՝ աջ կողմը անցիր։

Երկրորդ՝ շիտակ կայնէ։

Երրորդ՝ գլուխդ վեր բռնէ։

Չորրորդ՝ ձեռքդ վար առ։

Եւ դուն այս հրամանները լսելով անշուշտ պիտի կարծես թէ դերձակի մը առջև կը գտնուիս որ չափդ պիտի առնէ. բայց կը սխալիս, դատաւորի մը առջևն ես. և որ ժողովին մէջ որ մտնես, այդ հրամանները պիտի կատարես։

Տիգրան էֆէնտին այնչափ կը փափաքի ազգին ծառայութիւն ընել որ հարիւր հոգւոյ գլուխ հանելիք գործը մինակ կուզէ կատարել։ Սուտ չեմ խօսիր։ Գնա օր մը իրեն ըսէ.

— Էֆէնտի՛, Թաղիս մէջ կուզենք բարեգործական ընկերութիւն մը կազմել։

— Վսեմ գաղափար։

— Կը փափաքինք որ հրամանքնիդ ալ ատենապետ ըլլաք։

— Սիրով կընդունիմ։

Այս պատասխանը առնելէդ ետքը դուրս ելիր սենեակէն և դրան քովը կեցիր։

Ահա ուրիշ մը կը մտնէ.

— Էֆէնտի, որոշեցինք վարժարաններու նպաստելու համար ընկերութիւն մը հաստատել։

— Շատ ազգօգուտ ձեռնարկութիւն։

— Արդեօք կընդունէ՞ք...

— Ատենապետութիւնը... սիրով կը՛ն...

— Կընդունէիք տասը բաժին...

— Ընկալագիրն ամիսէ մը ղրկէ։

— Սենեակէն դուրս ելած ատենը ասոր ձեռքէն քաշէ և քովդ կայնեցուր։

Երրորդ մը կը մտնէ.

— Բարև էֆէնտի։

— Աստուծու բարին։

— Մսավաճառի խանութ մը բանալ կուզենք ընկերութեամբ։

— Ազգային դաստիարակութիւնը զարգացնելու ամենէն կարճ ճամբան...

— Ի՞նչ կըսէք։

— Շատ աղէկ խորհեր էք. առողջ մարմին, առողջ միտք, կըսէ առածը. հետևապէս մարդս որչափ միս ուտէ, այնչափ առողջ միտք կունենայ. ուստի որչափ շատնայ մսավաճառութիւնն այնչափ կը շատնայ բանաստեղծութիւնը, գրականութիւնը և այլն։

— Շնորհակալ ենք, ի՞նչ պէտք է այս գործը գլուխ հանելու համար։

— Ատենապետ մը, և այն ատենապետն ալ ես կըլլամ։

Դրան քովն ես կարծեմ. ասոր ալ օձի-

քէն քաշէ և չորրորդին սպասէ որ անհա կու-
գայ․

— Բարև էֆէնտի։

— Աստուծու բարին։

— Քանի մը երիտասարդներ մէկտեղ եկած ընկերութիւն մը հաստատած են. ասոնք ոչ իրենց ըրածը գիտեն և ոչ ալ ընելիքը. այսպիսի ընկերութիւններն ազգին չարիք հասցընելէն ուրիշ բանի մը չեն ծառայեր. ուստի մենք որոշեցինք ընկերութիւն մը կազմել... այդ ընկերութիւնը կործանելու համար։

— Բուն Հայութիւնն ալ ա՛ս է։

— Մեզի կօգնէ՞ք այս պարագային մէջ։

— Ինչու չէ՞, քանի որ կըսէք թէ ազգին վնասակար է, պէտք է որ կործանուի։

Ես անոր ատենապետը կանչել կուտամ և կը խօսիմ։

— Ատենապետը կանչել կուտա՞ք...։

— Այո՛, պիտի վախնամ իրմէ։

— Բայց այդ ընկերութեան ատենապետը... դուք էք։

— Ե՞ս եմ... Տէր ողորմեա... ի՞նչ փոյթ թէ ես եմ. քանի որ նպատակին չի ծառայեր կըսէք, պէտք է կործանել։

— Շնորհակալ եմ։

— Մեր պարտքն է կործանել այն բոլոր

վնասակար ընկերութիւնները, ով որ ալ ըլլան անոնց ատենապետները։

Կը կարծէք թէ կը կործանէ՞. քաւ լիցի.— կը կարծէք թէ կը շինէ՞, երբեք քաւ լիցի. այնչափ ընկերութիւններու անդամ է որ ժամանակ չունի ո՛չ կործանելու ո՛չ ալ շինելու։ Ստոյգը խօսելու համար Տիգրան էֆէնտի Եուսուֆեան ազգին յառաջդիմութեանը մեր ամենէն աւելի փափաքողներէն է, և այս չափազանց փափաքիլ է անշուշտ որ ամենուն մէկէն հասնիլ կուզէ և ոչ մէկուն կրնայ հասնիլ։ Ո՛չ անցեալ և ոչ այս դարուս մէջ չկայ ընկերութիւն մը որուն կամ ատենապետն կամ անդամ չըլլայ. և ինչպէս որ վարդն առանց փուշի չըլլար, ընկերութիւնն ալ առանց Եուսուֆեանի չկրնար ըլլալ—առակաբանութիւնը միմիայն վարդին փուշէն անբաժանելի ըլլալուն վրայ է, երեսս ի՛նչ կը նայիք ո՛վ չարամիտներ։—

1868-ին անդամ եղաւ այն խնամակալութեան որ յառաջ պիտի տանէր Շահ-Նազար և Նուբարեան վարժարանը, որ վերջէն աշխարհածանօթ եղաւ իւր... կործանմամբը։ Արդարութիւնը խօսելու համար իւր աշխատութիւնը չզլացաւ հօն Եուսուֆեան էֆէնտին և ջանաց որչափ որ կրնար կանգուն պահել այդ

շէնքը· բայց որովհետև անհատի մը կամքն ու ջանքն միայն բաւական չեն պայծառ պահել այնպիսի շէնք մը, որ ժողովրդեան քաջալերութեամբը միայն կրնար յարատևութիւն գտնել, ուստի և գոցուեցաւ։ Հոն կը գտնուէին աշակերտներ որ կէս թոշակով ընդունուած էին և քառորդն վճարել կը դժկամակէին. կային աշակերտներ որ թոշակն բնաւ չէին վճարեր և միայն կուտէին կը խմէին. կային որ դրամ մը չվճարելէն զատ կը փափաքէին որ իրենց հագուստն ալ դպրոցէն շինվի։ Այսպէս կը վարվին ահաւասիկ մեր ազգայիններն երբ իրենց զաւակներն ազգային մասնաւոր վարժարանի մը մէջ դնեն. իսկ ընդհակառակն՝ պահանջվածէն աւելի կուտան երբ օտարի մը յանձնեն իրենց զաւակները։

1870-ին երեսփոխան ընտրըվելով՝ հրաւիրվեցաւ երեսփոխանական ժողովոյ մէջ աթոռի վրայ բազմելու։ Այս ժողովոյ մէջ բաւականէն աւելի գործեց, որովհետև հոն գործելը լեզուով էր և ոչ թէ ձեռքով։ Իւր ատենաբանութիւններն երբեմն տարապայման կերկնային՝ և ունկնդիր ժողովրդեան գլխուն ցաւ կը պատճառէին. թէպէտև շատերը կը յարգէն Նուսուֆեան էֆէնտիին ատենախօսութիւններն իբրև... քրտնեցուցիչ դեղ. և այս

է պատճառ որ հարբուխ եղողները փոխանակ թէյ խմելով կամ ոտքերը տաք ջուրի մէջ դնելով քրտնել աշխատելու՝ Նուսուֆեան էֆէնտիի երկարաձիգ ատենախօսութիւնները մտիկ կընէին և քրտնելով բժշկութիւն կը գտնէին։ Եթէ սովորութիւն ըլլար որ թոյլ տրվէր կիներու մտնել երեսփ. ժողովին մէջ, շատ մը կիներ ուխտի կերթային անոր երկարապոչ ատենախօսութիւններուն։ Երբ կարճ կը խօսէր՝ լաւ կը բացատրէր իւր միտքն և զօրաւոր փաստերով կըմբերանէր իւր հակառակորդները։ Ճշմարտութիւնը կը հարկադրէ զմեզ խոստովանիլ որ Լակոնական ոճին մէջ շատ յառաջ գացած է իւր... հասակը. և երբ զինքը տեսնեմ՝ մտքէս կըսեմ.

Ո՜վ մարդ Լակոնական, այդ հասակիդ ոճը ինչո՞ւ չես գործածեր ատենախօսութիւններուդ մէջ։

Ոչ միայն երեսփոխանական ժողովոյ մէջ այլ վարժարաններու և թատրոններու մէջ ալ ըրած է ատենաբանութիւններ որոնց թիւն այսօր վեց հազար ութը հարիւր իննսունը վեցի կը հասնի։ Իւր ատենաբանութիւններուն մէկ մասը կսկսի. «Խնամակալուհի Տիկնայք»ով, մէկ մասը «Տեարք և Տիկնայք»ով, մէկ մասն ալ «Տեարք»ով։

Ամէն պարգեւաբաշխութեան հանդէսները ինք կը բանայ. եթէ երկու կամ երեք հանդէս մէկ օրուան հանդիպին՝ երկուքին ալ կամ երեքին ալ կը հասնի և դաստիարակութիւնը բնաբան դնելով կը համոզէ հանդիսականներն որ ստակ տան։ Իւր համոզողական խօսքերուն շնորհիւն է որ այսօր Միջագիւղի Ս. Թարգմանչաց վարժարանը գովելու վիճակի մէջ ինկած է։

1872-ին անդամ ընտրվեցաւ Քաղաքական ժողովին որուն ատենապետն էր Ապրօ էֆէնտի, որուն հասակը Լակոնական ոճի բնաւ չէր համապատասխաներ։ Եուսուֆեան էֆէնտին ատենադպիր էր և երբ ատենապետին քովն նստէր՝ մարդս ինքնիրեն կ'ըսէր.

«Եթէ այս երկու մարդերու կարծիքներն այնպէս են ինչպէս իրենց հասակները, ժողովը շատ դժուարութիւն պիտի քաշէ որոշում մը տալու համար։»

Որոշ չգիտցուիր թէ այն ատեն ինչ գործ տեսաւ Քաղ. ժողովն։ Միայն սա յայտնի է որ Պրուսայի առաջնորդ Գեր. Բարթուղիմէոս եպիսկոպոս հոս կանչվեցաւ. վերջը նորէն տեղը ղրկվեցաւ. դարձեալ հոս բերուեցաւ. վերստին տեղը ղրկուեցաւ. նորէն ետ պիտի կանչվէր եթէ Քաղ. ժողովին պայմանաժամը լրա-

ցած ըլլալով՝ չհրաժարէր պաշտօնէն։ Եւ որովհետև օրէն չէ Քաղաքական ժողովոյ ատենագրութիւններն 'ի լոյս ընծայել—անշուշտ աջ ձեռքին գործած բարիքները ձախին ցոյց չտալու համար—բնական է որ անոր մեզի ըրած աղէկութիւնները չկարենանք յիշել։ Եթէ պաշտօնեաներուն վկայութեանը դիմենք մինչև այսօր ասոնցմէ և ոչ մին քաջութիւն ունեցած է խոստովանելու թէ ձեռքէս եկածին չափ աշխատեցայ ազգիս չարիք հասցնելու և խիղճս հանգիստ է։ Քաղ. ժողովոյ անդամ մը երբ իւր պաշտօնէն հրաժարի կըսէ.

«Աշխատեցայ որչափ որ կարողութիւնս կը ներէր մեր ժողովին գործերուն մէջ կանոնաւորութիւն մուծանել. շատ բարիք ըրինք ազգին, բայց նա չճանչցաւ. եթէ մեր տեղը ուրիշ Քաղաքական ժողով մը ըլլար՝ ազգին վիճակը գէշ էր։»

Հիմայ շատ աղէկ է... խոստովանիմ և հաւատամ։

Տնտեսական խորհրդոյ անդամ մը կըսէ.

«Մեր պաշտօնի գլուխ անցած ժամանակ սնտուկը շատ պարտք ունէր, իսկ հիմայ քիչ պարտք ունի, զոր վճարելու անկարող է։»

Ա՛լ այնչափ մեր յոյսը կորած ենք ազգ. սնտուկն պարտքէ խալսելէ, որ անոր քիչ

պարտք ունենալն մեզի երջանկութիւն կը համարինք։

Վերջապէս ամեն պաշտօնեայ իւր անձնանուիրութիւնները կը համրէ, և շատ զարմանալի է որ ազգն այսչափ բարերարներ ունենալով չկարենայ լաւագոյն վիճակի մը մէջ գտնըվիլ։ Մենք առանց գիտնալու թէ Եուսուֆեան էֆէնտին ինչ ընթացք բռնած է իւր այս պաշտօնին մէջ, կրնանք վկայել որ վարված չէ ոմանց պէս որոնք ազգային պաշտօնատեղին այնպէս կերթան ինչպէս կերթաս դուն վաճառատունդ, միւսն իւր խանութը և ես իմ գրասենեակս։ Շատ մը պաշտօնեաներ կան որոնք ազգային պաշտօններու շնորհիւ իրենց Հնդկաստանի ճանբան ապահոված են։

Եուսուֆեան էֆէնտին պատիւ ունեցած է քանի մը անգամներ Միջագիւղի թաղական խորհրդոյ մէջ գտնըվելու, բայց երբէք թաղական խորհրդարանի մէջ։ Այսօր հաստատուած ճշմարտութիւն մ'է որ եթէ զինուորական ասպարէզին մէջ գտնըվելով զօրաբանակի մը հրամանատար անուանվէր պատերազմի ժամանակ, և եթէ այդ զօրաբանակն ալ Պաղտատ գտնըվէր՝ ինքն իւր թիկնոցին մէջ փաթթուած՝ իւր Միջագիւղի տունէն դուրս չպիտի ելնէր և,

Պոլսոյ մէջ հրամանատարութիւն պիտի ընէր Պաղտատի մէջ գտնըված զօրքերուն։ Եթէ իրեն դիտողութիւն ընէին՝ այն ատեն իրեն խոհարարը պիտի ղրկէր պատերազմի դաշտին վրայ իւր հրահանգները զ'րաց հաղորդելու համար։ Բնաւ կարևորութիւն չտար այն վնասներուն որ յառաջ կուգան ու է պաշտօն մը ստանձնելով զայն չկատարելէ։ Եւ ահա այս սկըզբունքով է որ թաղ. խորհրդարան երթալով իւր պաշտօնին գլուխը անցած չէ։ Բայց իւր ընկերներէն մին սնտուկը պարպած է, քահանաներուն իրաւունքն իւր կոկորդն անցուցած է, աղքատին դրամը կլլեր է. ինչ փոյթ. բաւական է որ ինքն ատանկ բան մը ըրած չէ և հետեւապէս պատասխանատուութիւնը երբէք իւր վրան չառներ։ Անհոգութենէ ծագած վնասներն իրեն համար առաքինութիւն կը համարվին։ Ծով ինկած մարդ մը եթէ ըսէ իրեն.

— Կաղաչեմ էֆէնտի։

— Ատենապետութի՞ւն ընեմ։

— Կը խղդվիմ, ձեռքէս բռնէ որ ելնեմ...

— Կը խոստանամ զքեզ խալսելու կը պատասխանէ և գրպանէն Մասիս լրագիրը հանելով կարդալու կզբաղի։

Իրեն սկըզբունքով՝ այդ մարդը ծովէն հանած եղաւ, որովհետև խոստացաւ։ Բայց մար-

դը խղդվեր է, հոգ չէ, Եուսուֆեանի համար խալսած է։

Իբրև մատենագիր շատ ծառայած է ազգին չհրատարակելովիւր երկասիրութիւններն... եթէ Բերայի հրդեհին մէջ հրոյ ճարակ եղած չեն։ Եթէ իւր բոլոր ատենախօսութիւններն լոյս տեսած ըլլային՝ անպատճառ հազար հատոր պիտի կազմէին, և հետևապէս, մեր կեանքն կարճ ըլլալով զանոնք ամբողջ կարդալու համար մեր թոռներուն պիտի պատուիրէինք շարունակել անոնց ընթերցումը, և եթէ անոնք ալ չկարողանային լմնցնել՝ տարակոյս չկայ որ անդին աշխարհին մէջ ալ Եուսուֆեանի երկարաբանութիւնները կարդալով պիտի պատժըվէինք...։ Ճշմարտութիւնը չվիրաւորելու համար կը հարկադրըվինք խոստովանիլ թէ՝ որքան ալ հրատարակված չըլլան իւր ատենախօսութիւններն, անոնցմէ մեծ մասը շատ ընդունելութիւն գըտած է ժողովուրդէն, որ փութացեր է անոնց իւրաքանչիւրին մէյմէկ արձան կանգնելու։

Ողիմպիական խաղերու մէջ շատ յառաջ գացած է, կըսեն. մանաւանդ *ուիսթի* մէջ։ Բոլոր մեծ մարդերու ողիմպիական խաղերէն մէկն է աս. որու մէջ ամենէն յաջողակը մըրցանակ կառնէ։ Այս խաղերուն մէջ տըրված

մրցանակները յայտնի են։ Այս ասպարէզին մէջ բաւական հրատարակութիւններ ունեցած է... սեղանի վրայ, որոնք չեն կարծեր որ անմեղ զբօսանքի սահմանէն անցած ըլլան։

Եուսուֆեան՝ եթէ մաս մաս քննըվի՝ Քէօսէ քէհեային պէս ձանձրացուցիչ կողմեր ունի. իսկ երբ ամբողջութիւնը քննադատենք՝ ամենքս կը միաբանինք ըսելու թէ չար սիրտ չունի. ազգին շահն իւր շահուն չզոհեր, և երեսփոխանական ժողովին մէջ ճնշման ներքև չիյնար... ուրիշ բան է եթէ Վսեմափայլ Տատեան Յարութիւն պէյին մէկ կարծիքը հերքելու վրայ է խնդիրը։

Իւր սկզբունքներն են.

Շատ խօսէ քիչ մտիկ ըրէ.

Եթէ քու չուզած մէկուն հետ տեսնըվիլ չես ուզեր, բացէ 'ի բաց մի՛ մերժեր զինքն այլ այնպիսի ժամադրութեան տեղ մը ընտրէ ուր չկարենայ գալ։

Երջանկութիւնը շատ անգամ պարգևաբաշխութեան հանդէսներուն մէջ կը գտնըվի։

Խոստանալը կատարել է։

Եուսուֆեան էֆէնտին կարճ հասակով, բարձր գաղափարով, վայելուչ երիտասարդ մ'է։ Ձմեռը այնչափ մեծ թիկնոց մը կը հագնի որ մէջը կը կորսվի. այնպէս որ զինքը տեսնողը

չըսեր թէ՝ «որքան մեծ թիկնոց հագեր է», այլ կըսէ. «Ողբա՛յր, կարծես թէ սա թիկնոցին մէջ բան մը կայ։» Իր սովորական դէմքը կը յիշեցունէ մեզ այն մարդուն դէմքը որ երեսուն քայլ հեռաւորութեամբ թռչունի մը ուշադրութեամբ նշան կառնէ և երբ հրացանը կը պարպէ՝ կը տեսնէ որ թռչունը տեղէն անգամ երերած չէ։

ՍՏԵՓԱՆ ԱՍԼԱՆԵԱՆ

— Ըղա... ըղա... ըղա...

Եւ ահա կիները կսկսին իրենց դիտողութիւնները յայտնել ինչպէս Պ. Տիրայր չմոռնար իւր քննադատութիւնները հրատարակել նոր գիրքի մը... կազմին վրայ։

Մանկութեան առաջին ձայնը նոր աշխատասիրութեան մը ծանուցումն է, զոր նախ դրացի կիները լսելով կը փութան գործը տեսնել և քննադատել։

Այն քննադատութիւններն որ նորատիպ երախայներու վրայ եղած են շատ աւելի օգուտներ ընծայած են ազգին քան անոնք որ նորատիպ մատեաններու վրայ գրված են։ Պատճառը պարզ է և յայտնի։ Երախայի հեղինակներն իրե՛նց առաջին երկին պակասութիւնները տեսնելով՝ աշխատած են միւս գործերն նուազ թերութեամբ 'ի լոյս ընծայել։ Մինչ կիներու քննադատութեան պտուղը չէ՞ տեսնել որ անդրանիկ մը միշտ հօր մը և մօր մը Գլուխ Գործոցը չէ և միշտ կրտսերներն են որ

պատիւ կը բերեն իրենց հեղինակներուն՝ որք միայն իրաւունք ունին այսօր պարծենալով իրենց մէկ կրտսեր զաւակին ձեռքէն բռնել, ազգին ներկայացնել զայն և ճակատաբաց կըրկնել այն խօսքը՝ զոր Պ. Մամուրեան ըսաւ Պ. Նորայրի բառարանի նկատմամբ թէ՝ «շատ աւելի դիւրին է բանադատել գործ մը քան յօրինել, քանի որ բանադատութիւնը սովորաբար մի քանի էական սկզբունքի վրայ լինելով ընդհանուր տեսութիւններ կընէ քննելի գործի մասին. մինչդեռ հեղինակութիւն մը աշխատութիւն և հմտութիւն կենթադրէ:» Գիրքի հեղինակներն այսպէս վարված չեն դըժբախտաբար: Ասոնք ա՛ և է բանադատութիւն իբրև յարձակում նկատելով՝ շարունակած են իրենց միւս երկերն օժտել ճոխ... թերութիւններով: Սուտ խօսած չենք ըլլար եթէ թող տրվի մեզ խոստովանիլ որ մեր ազգն այսօր ունի աւելի հանճարեղ մարդեր քան հանճարեղ երկեր: Եթէ մեր հարուստները հրատարակութեան ծախքը հոգային՝ աւելի հանճարի տէր մարդեր պիտի ունենայինք: Բայց հարուստները չեն յօժարիր այս բարիքն ընելու: Ինչո՞ւ: Վասն զի իրենց ծախքով սնած, մեծցած ու դաստիարակված տղայներու ճակատը չպիտի կրնան գրել տպագրեալ եւ հրատարա-

կեալ արդեամբ եւ ծախիւք... աղայի, ինչպէս գրել կուտան ճակատն այն գիրքերու՝ որոնց տպագրութեան ծախքն իրենց քսակէն կուտան:

Արդ քանի որ կիներուն քննադատութիւններէն այսչափ օգուտ քաղած է ազգը, կը ներե՞ս, ընթերցող, որ անոնց ձայնը խղդեմ: Հարկաւ ո՛չ:

— Ըղա... ըղա... ըղա...

Խօսքը ձերն է կինե՛ր. բայց կաղաչեմ շատ մի՛ երկնցնէք...:

— Ոտքդ պագնեմ, ի՛նչ սիրո՜ւն տղայ:

— Տիկին Մարթա, տես ի՛նչպէս աղուորիկ է:

Երախայն կը ժպտի:

Ո՜վ շողոքորթութիւն... ամեն տարիք կը սիրէ զքեզ:

— Ադ ի՛նչ սև մազեր են քուրո՜ւկ... ներկված են կարծես...

— Ըղա... ըղա... ըղաաաաաաաաաա

Ի բաց գնա՛ ո՛վ ճշմարտութիւն... ի՞նչ գործ ունիս մեր մէջ...

— Արևուն մեռնիմ, շատ խելացի զաւակ է:

Երեխայն հաւանութեան ցոյցեր կընէ:

— Մեծ մարդու պէս աչքերը չորս դին կը պտըտցունէ:

— Ըղա... ըղա... ըղա...

— Ես չէի ըսողը, մեղայ...

— Ի՛նչ բարկացող տղայ...

— Ըղա... ըղա... ըղա...

— Երեսներուն վրայ վարդ է բացվեր։

Ծիծաղը վերստին կը փայլի։

— Աստուած թշնամիիս ասանկ զաւակ տայ։

— Ըղա... ըղա... ըղա... ըղա...

— Աս տղուն ի՞նչպէս խօսելու է. գովեստէն ալ չախորժիր։

— Կախորժի. բայց շատ սրամիտ ըլլալով կարծեց թէ թշնամիէդ վրէժ լուծելու համար թշնամիիս ասանկ զաւակ տայ ըսիր։

— Ես ձեզի բան մը ըսե՛մ. այս տղան կատակէ չախորժիր։

Ասոնք են ահա դիտողութիւններն զորս դրացի կիներն ըրին սոյն երկասիրութեան կազմին և գեղեցկութեանը վրայ, մեզի թողլով անշուշտ անոր պարունակութեանը վրայ մերիններն ընել։

Ստեփան Ասլանեան, աշակերտ ճեմարանի, դարձեալ աշակերտ արքունի բժշկական դպրոցի, վարժապետ Ստեփան Բաբազեանի, կառավարիչ ազգային երեսփոխանական ժողովոյ ծնաւ։ Ծնիլը հաստատապէս գիտենք բայց ծննդեան թուականին ճշդութեանը վրայ չենք

կարող պնդել։ Եւ իրաւունք ալ ունինք, վասն զի սուրբերու տօնախմբութեան օրերուն պէս ամեն տարի կը փոխվի մեծ մարդերու ծննդեան... տարին։ Զենք պնդեր, բայց շատ հաւանական է որ 1825-ին ծնած ըլլայ, որովհետև երբ անգամ մը նկատողութեան առնենք այն վազն որով կը հալածէր Խրիմեանը՝ որ ծնած է 1823-ին, իսկոյն կրնանք մակաբերել որ Խրիմեանի աշխարհ գալն իմանալէն անմիջապէս ետքը ճանբայ ելած ըլլայ։

Ստեփան Ասլանեանի որորանն ըլլալուն վրա՛յ իրաւունք ունի պարծենալ այսօր Բերայի Թաղն՝ որուն վարժարանին մէջ առաւ առիւծորդին իւր առաջին... որոր։ Սրամտութեանն ու ճարպիկութեանը շնորհիւ սուղ ժամանակի մէջ իւր դասընկերները ճեղքելով առաջ անցաւ։ Այնչափ կը վազէր դասերուն մէջ, ինչպէս նաև փողոցներու մէջ, որ վարժապետը կը խորհէր զայն գտնված դասէն հանել վ ուրիշ դասատու մը բերել տալ և անոր յանձնել. սակայն մէկ աշակերտին մէկ դասատու յատկացնելու դիմադրութիւն կընէր թաղական... սնտուկը։ Կզգար ինք որ դասընկերներուն ծուլութեանը կը զոհվէր. որով կստիպվէր իւր գործը քալեցնելու համար, շատ անգամ անոնց օգնել։ Երբ ընկերները դասի կել-

նէին, ինքը յուշարարի պէս անոնց ետևէն կըսէր այն օրուան դասն ինչպէս երեսփոխանական ժողովոյ մէջ կըսէր դասընկերներուն իրենց համարը։ Իր անդուլ աշխատութեամբն յաջողեցաւ չորս ամսուան մէջ ուսանիլ Համաձայնութիւնը զոր չէ կրցած սակայն գոյացնել օր մը ժողովոյ մէջ։ Տէր բային ուր ալ գտնվէր, անմիջապէս կը ճանաչէր, կարծես պարտք ունէր անոր։ Վերջապէս օր մը դասատուին քանի մը սխալները գտնելով համոզվեցաւ թէ այդ վարժարանն անկարող էր յագեցնել անօթութիւնն զոր կը... սնուցանէր սրտին մէջ ուսման և գիտութեան համար։ Բախտաւոր էր, վասն զի այն ատենները ազգին զաւակներուն դաստիարակութեանը համար խորհող հարուստ գլուխներ և մարդեր կային։

1838-ին՝ բարեյիշատակ Կարապետ ամիրա Պալեան և անոր քեռայրը Յովհաննէս, արքունի ճարտարապետներ, որոշեցին, ազգային մանկտւոյն լոյս տալու նպատակաւ, Իւսկիւտարի Երուսաղէմի վանքն հիմէն նորոգելով վարժարանի փոխարկել։ Այս որոշման վրայ ուրախացաւ Ստեփանիկն ինչպէս կուրախանայ աղջիկ մը երբ իրեն ըսես. *ել պարահանդէս տանիմ քեզի*։ Այս ամիրաները Երուսաղէմի

Պատրիարքին իմացուցին իրենց որոշումը, խնդրելով Նորին Սրբազնութենէն որ այդ շէնքն ազգին շնորհելու հաճելէն ետքը բարեհաճի նաև տարին հարիւր քսան հազար դահեկան տալ աղքատ տղաներու կրթութեան համար։ Նորին Սրբազնութիւնն, որու անունն բարեբախտաբար Եսայի չէր, որ օր մը ելնէր և ազգին ըսէր՝ *վանքը քանի հինգ հազար ոսկի պարտք ունի, օրհնեալ ժողովուրդը բարեհաճի զայն վճարել*, ընդունեց իրեն ներկայացված առաջարկութիւնը։ Հայկական հաստաբազուկ եղբայրներ փլցուցին այդ մեծ վանքը... տասը վայրկեանի մէջ, ինչպէս կործանեցին Արմաշու միաբանները համանուն վանքը, ինչպէս պիտի կործանէ օր մը Մամբրէ Մուշի վանքը, եթէ դեռ կործանված չէ։—Այո՛, տասը վայրկեանի մէջ. իրարու երես նայելու հարկ չկայ. եթէ չէք հաւատար՝ ցոյց տուէք ազգային շէնք մը և հիմնայատակ ընենք տասը վայրկեանի մէջ... Հայու արիւն կը կրենք մենք։—Քանի մը շաբաթ ետքը վարժարանի մը շինութեան ձեռնարկեցին և քանի մը ամիսէն վանքին տեղ կանգնեցին վարժարան մը զոր Արիստոտէլեան ճաշակով կոչեցին *ճեմարան* ուր պիտի դասախօսէին դասատուները... պառկելով։ 1838 դեկտ. 9-ին ճեմարանի դրա-

ները բացվեցան։ Ասլանեան գիրքերը ժողվելուն պէս վազելով ճեմարան մտաւ, և հազիւ թէ դասերու բաժանումը պիտի սկսէր ամիրաներու դասուն բաժանումը սկսաւ։

Քանի որ ճշմարտութիւն է, ինչու վախնանք ըսելու թէ մեր դաստիարակութեան շէնքերը Յանոսի տաճարներ էին մինչև մօտ ժամանակներս. եթէ կռուոյ ժամանակ չէին բացվէր անոնց դուները՝ գոնէ բացվելուն պէս կռիւը կսկսէր և փակվելուն պէս խաղաղութիւնը վերստին կը հաստատվէր։ Ճեմարանի բացվելէն քանի մը ամիս ետքը մէկ կողմէն աշակերտներու ոմանց ծնօղքը մեծ զրկանք կը համարէին իրենց տղաները ճեմարան ղրկելէն ետքը տարեկան թոշակ վճարելը։ Միւս կողմէն ամիրաներու մեծագոյն մասը կը փափաքէր որ ի փառս ազգին ճեմարանը... կործանվի, սպառնալով որ եթէ անոր դուները չփակվին՝ պիտի ստիպվէին ֆալախայի առնել... ճեմարանը։ Ազգին պատիւը կը պահանջէ որ, կըսէին, ճեմարանը գոցվի։ Այս լուսոյ տաճարն սկսաւ օր ըստ օրէ պարտքի տակ ճնշըվիլ։ Ամիրաները յաջողեցան Երուսաղեմէ առնուելիք հարիւր քսան հազար դահեկանի վըճարումն ուշացնելով և իրենց ծանօթներուն զաւակները ճեմարանէն քաշելով փակել տալ

անոր դուները հակառակ այն ջանքերու՝ զորս Ժողովրդեան արհեստաւոր մասը թափեց կանգուն պահելու համար այդ շէնքը։ Քանի մը տարի կռուոյ ասպարէզ ըլլալէն ետքը 1841 հոկտ. 3-ին դռնփակ նիստ ըրաւ ճեմարանը... իբրև պատճառ խռովութեան... կեցցէ ամիրայութիւն....։

Ձեզ կը հարցունեմ հիմա. ասանկ վարժարանի մը մէջ ինչ կրնար սորվիլ Ասլանեան. անշուշտ լաւ կռիւ ընել. և եթէ այսօր ազգային կռիւներու մէջ մեծ համբաւ հանած է, այն ալ ճեմարանի պարտաւոր է։ Չմոռնանք սակայն հոս յիշել որ հոն համոզվեցաւ Ասլանեան թէ անհրաժեշտ պէտք է Սահմանադրութիւնը հաստատել որպէս զի Ամիրայութիւնը կործանվի։ Ամեն ազգերու մէջ այսպէս եղած է, երբ միապետութիւնն սահմանէն անդին անցած է՝ ծնած է հասարակապետութիւնն՝ որ միապետութեան ծնունդ տըւած է երբ օրէնքը չարաչար գործածած է։ Ես ժամանակ չունիմ հիմա պատմութենէն ոչ ալ Ալֆիէրիի *Բռնաւորութիւնէն* ապացոյցներ մէջ բերել հոս. եթէ իմ տեղս բժիշկ Տիշմանեանն ըլլար՝ երկար յօդուածով մը կը հասկցնէր ձեզ թէ միապետութիւնը սահմանադրու-

թենէն կենէ թէ սահմանադրութիւնը միապետութենէն։

Այնչափ զզուեցաւ Ասլանեան ամիրաներու բռնած ընթացքէն որ ամիրաներու հետ բոլոր մարդերն ալ սկսաւ ատել. ահ, կ'ըսէր օր մը, ջրհեղեղ ըլլայի և ամենը ջնջէի։ Շատ ուշ հասկցաւ անշուշտ որ Նախախնամութիւնը մարդերը ջնջելու համար ջրհեղեղէն ետքը բժիշկները ղրկեց աշխարհ, որք հին ժամանակներու մէջ ջրհեղեղէն աւելի գործ տեսան, շատ ուշ հասկցաւ, բայց բնութիւնը շատ կանուխ զգացուց իրեն թէ բժիշկ ըլլալու էր։ Եւ արդարև քաջ բժիշկ ըլլալու համար նախ և առաջ ինչ պէտք է ունենալ։ Ապառաժէ ձևով սիրտ մը։ Ե՞տքը։ Ետքը՝ դանակ, ասեղ և դերձան։ Ուրի՞շ։ Մատիտ մը և կտոր մը թուղթ։ Ասլանեան այս ամենն ունելով ունէր, մանաւանդ առաջինը, որու շնորհիւ կրնար սառէ արիւնով ձեռք կտրել, աչք հանել, ոտք կտրել և վերջը կարել։ Եթէ նոր աշխարհը բժիշկներու համար ալ կարի մեքենայներ հնարէր՝ բժիշկները այս ձանձրութենէն ալ կազատէին, մանաւանդ հիւանդներն ալ չարչարանքէն։ Ասլանեան, ինչպէս ըսինք, բժշկութեան կոչում ունէր, ներգործապէս և կրաւորապէս, ուստի ճեմարանէն ելնելէն քա-

նի մը ամիս ետքը պըքուշի բժշկական վարժարանը գնաց։ Դարձեալ իր մեղուաջան աշխատութեամբն սորվեցաւ թէ ինչպէս կսպաննուին մարդեր... առանց զէնքի...։ Երբ կը տեսնեմ մարդասպան մը որ դատի ելած ժամանակը իր յանցանքը պարապ տեղը ուրանալով կաշխատի, կը զարմանամ թէ ինչու դատաւորներուն դառնալով ես բժիշկ եմ չըսեր ինքզինքը արդարացնելու համար։ Երբեք ամիրաներու կամ Պատրիարքներու առջև ծունկ չոքելով յանձնարարական թուղթ չմուրաց, միայն իր խելքէն, ջանքէն յանձնարարուելով աստիճանէ աստիճան բարձրացաւ։ Տասնապետ, յիսնապետ, հարիւրապետ, հազարապետ ըլլալէն ետքը բաշայութեան բարձր աստիճանին ելաւ ուր կը վախնամ ես ելնելու։ Ահա մարդ որ կրնայ ըսել հանդարտ խղճմտանքով և պարծանքով. իմ գործերուս զաւակն եմ։ Այսօր սուր մ'ալ կը կախէ մէջքէն որպէս զի դեղերովը եթէ չկարենայ նպատակին հասնիլ՝ սուրը քաշէ։— Կը փափաքէի որ բոլոր բժիշկներն ալ մէյմէկ սուր կրէին, իբրև նշան իրենց արուեստին։— Կրնանք վկայել իրեն համար որ արհեստը չարաչար չգործածեր. երբեմն աղքատներն ալ կայցելէ առանց դրամ ընդունելու— այսպէս չվարուող բժիշկներն բամբասան-

քի կենթարկվին. լաւ, բայց գնա հարուստ վաճառականի մը և աղքատի մը համար կտաւ ուզէ, կը ծաղրեն քեզի և չեն ալ բամբասվիր։ — Օր մը երկու ծեր և հիւանդ կիներ իրեն դուռն ափ առած էին։ Սպասաւորն դուռը բացաւ և կարծելով թէ այս կիներու ներկայութիւնն ձանձրոյթ կը պատճառէ Բաշային՝ վռնտեց զանոնք ըսելով ինչպէս որ սովորութիւն է.

— Հոս չէ, դուրս ելաւ։

Բաշան վերէն իմանալով եղելութիւնը՝ պատուհանը բացաւ և ըսաւ.

— Թող տուէք կիներուն ինձի գալ։

Եւ այդ ծերերը քովն առնելով անոնց բազկերակները քննեց, բայց ոչ ունելով ինչպէս կընեն փափուկ բժիշկներէն ոմանք, դեղագիրը գրեց և ճանբեց։

Մինչև հոս իբրև Ասկղեպիոսի աշակերտ ներկայացաւ Ստեփան փաշան. ասկից ետքը պիտի տեսնենք զինք ազգային ասպարէզին մէջ Անաքարսիսի աշակերտ ատենախօսութեան մէջ. Մովսէսի Հետևող... օրէնքներու գործադրութեան մասին և կենդանի Պրոտէոս... գոյն փոխելու տեսակէտով։

Սահմանադրութեան հաստատութեան օրերը կը մօտենային, և ինքը կ'ուրախանար

որ ամիրաներէն վրէժ լուծելու ժամը պիտի հնչէր, այս պատճառով աշխատակից կ'ըլլար այն ամեն անձերու որ պատիւ ունին այսօր Սահմանադրութեան հաստատող անունը կրելու։ Ժամը հնչեց. Ֆալախան վերցվեցաւ և Սահմանադրութիւնը հրատարակվեցաւ։ Ուրախութենէն նոյն օրը քանի մը ամիրա ծաղրեց։

1862-ին անդամ եղաւ Սահմանադրութեան Գործադիր ժողովին, որ չկրցաւ գործադրել Սահմանադրութիւնն անոր համար որ միւս անդամները Ստեփան փաշային պէս խիստ չէին գործադրութեան մէջ։

1863-ին Քաղաքական ժողովոյ անդամ եղաւ, և առաջարկեց որ ազգային լրագիրներուն բերանը սանձ դրվի։ Սահմանադրութեան բարեկամէ մը ասանկ առաջարկութիւն լսելը շատերուն զարմանք պատճառեց. բայց արդարացուց ինքզինք առարկելով թէ՝ սանձ դրվի ըսի, բայց չըսի թէ սանձ դրվելէն ետքը կառքերու լծվին։ Այս առարկութիւնն այն ատեն իբրև գոհացուցիչ նկատվեցաւ. բայց Ստեփան բաշա չկրցաւ իւր վրայէն վանել ժողովրդեան այն համոզումը թէ՝ իւր կարծիքները դեռ հաստատ հիման վրայ չեն և թէ այնքան փոխվելու ենթակայ են որքան մալդուս դերքը։

1874-ին Երեսփոխանական ժողովոյ ատենապետութեան աթոռին վրայ ելաւ Նուստեցան։ Գլուխ եղաւ ձախակողմեան անուանուած երեսփոխաններուն՝ որք կը պնդէին թէ ազգին շահերը պաշտպանելու վրայ հիմնուած է իրենց կուսակցութիւնը, թէպէտ և աջակողմեաններն ալ պօռալէ չէին դադրեր թէ իրենք են ազգային շահուն պաշտպանները։ Ձախ կողման մէջ այնչափ խոր գնաց որ աջ կողմէն եկած հիւանդները չէր բժշկեր կամ, լաւ ևս, չէր մեռցուներ։ Ատեն եղաւ ուր յայտնեց թէ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը ազգային շահերուն հակառակ էր. սակայն ժամանակ ալ եղաւ ուր ոչ միայն համաձայն գտնուեց այլ վարչութեան կազմակերպութեան համար ծրագիր մ'ալ պատրաստեց և Փունջ լրագրի մէջ հրատարակել տուաւ։ Իր ատենապետութեան օրովն էր որ յաջողեցաւ Խրիմեանը վար առնել Սահմանադրութեան կէտերը, ստորակէտները, բութերը չգործադրելուն համար, որոնց անգործադրելի ըլլալն ինք ալ հաստատեց վերջէն իր պատրաստած ծրագրովը։ Քանի մը անգամներ դռնփակ նիստ ընելով ժողովուրդը դուրս հանեց. խորաններուն ետևը փնտռել տուաւ և քիչ մնաց որ Աստուածածնայ պատկերն ալ դուրս հանել պիտի տար որպէս զի

ճնշման ներքև չխօսին երեսփոխանները։ Երբեմն ալ ատենապետութիւնը վարեց այն նաւապետին պէս որ նաւուն մրրիկի բռնըված ժամանակը օթեակը կը քաշվի և հրաժարական կը գրէ նաւուն տէրերուն։ Ի վերայ այսր ամենայնի խոստովանինք նաև թէ մեծ յարմարութիւն ունի ժողովը կառավարելու.. երբ մրրիկ չկայ։ Այնչափ լաւ համոզել գիտէ, այնչափ քաջ ուսած է կիրքերը յուզելու կամ, եթէ ուզէ, խաղաղելու արհեստն որ, կարող է զոյգ մը աղուէսներն իրարմէ պաղեցունել կամ, եթէ ուզէ, կատուի և շան մէջ սէր և միութիւն հաստատել։ Երբեմն երեսփոխաններն իրարու հետ զուգակշռելով կ'ըսէի. Օտեան խորհելու է, Ասլանեան խօսելու է և Փափազեան գործելու է. և ամեն անգամ որ ազգը տագնապալից ժամանակներ ունեցած է, ամենուն ըսած եմ. կ'երևի որ դարձեալ Ասլանեան կը խորհի, Փափազեան կը խօսի և Օտեան կը գործէ։ Այսպէս վեց եօթը տարի ատենապետութեան պաշտօն վարած է։ Թէպէտ և եթէ այսօր օրակարգը աչքէ անցունելու ըլլանք՝ կը տեսնենք որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ բանտ մը որուն մէջ եօթը տարիէ ի վեր բանտարկված խնդիրներ կան զորս հարցընող փնտռող չկայ. մեռած խնդիրներ ալ

պակաս չեն հոն։ Օրակարգին մէջէն ելնող խնդիրները փախչելով բանտէն խալսողներուն կարգէն են։ Սակայն ասոնց պատասխանատուութիւնը ատենապետին վրայ բեռցունելն անիրաւութիւն է. վասն զի քանի որ երեսփոխանութիւնը միշտ շնորհակալութիւն յայտնած է իր ատենապետին դիւրին է գուշակել թէ ուրիշ ատենապետի մը օրով ոչ թէ միայն խնդիր մը այլ երեսփոխաններն ալ չը պիտի կրնային ելնել օրակարգին մէջէն։

Գրական ասպարէզին մէջ մտած չէ, թէպէտև կրնար հոն աթոռ մը ունենալ։ Եթէ քաջ խօսելու, մարդ համոզելու արհեստը պարունակող գիրք մը հրատարակէր՝ մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր ազգին։ Վասն զի մեր երիտասարդներէն շատերն որ ինքզինքնին պերճախօս կը կարծեն՝ մինչև այսօր օգուտ քաղած չեն մարդ համոզելու արհեստէն... երբ հացավաճառի մը կամ մսավաճառի մը առջև գտնըվին։ Ստեփան բաշան եթէ փափաքէր՝ դժուարութիւն չէր կրեր նաև հրատարակելու գիրք մը Առողջաբանութիւն անունով և որուն մէջ ընդարձակօրէն խօսիլ գոնէ մէկ հիւանդութեան վրայ որ բժշկուելու ենթակայ է, ինչպէս նաև այն տենդերուն վրայ որ առաջ կուգան խօսք ուզելէն

և ատենապետին խօսք չտալէն։ Վերջապէս գրելու ձիրք և դիւրութիւն ունենալէն ետքը չգիտենք թէ ինչ պատճառով այսչափ հեռի կապրի այդ ասպարէզէն։

Սկզբունքներուն գալով՝ կրնանք հետևեալները կարծել... այս տարուան համար։

Բարկութեանդ մէջ լեզուիդ իշխէ, ականջներուդ համբերութիւն մաղթէ, իսկ կիրքերուդ յարատևութիւն։

Կարծիքները պէտք է սպասաւորներու պէս գործածել, շօյելու է զանոնք եթէ քեզի շահ կը բերեն. իսկ վռնտելու է երբ շահուդ կը դպչին։

Բամբասանքը հով մ'է որ կուգայ կանցնի. վայ անոնց որ ամեն հովէ կը շարժին։

Ստեփան բաշա վայելուչ հագուստով, միջին հասակով, միջին գերութեամբ գեղեցիկ մարդ մ'է։ Վարդի պէս կարմիր այտեր և ածուխի պէս սև յօնքեր ու մազեր ունի։ Ամեն անգամ որ տեսած եմ զինքը երեսփոխանական ժողովոյ ատենապետական աթոռին վրայ կարծած եմ թէ լուծողական դեղ խմած է որ մօտ է իւր արդիւնքը ցցունելու. և միշտ ասանկ պարագաներու մէջ է որ ոտք ելնելով յայտարարած է, «Ատեանը գոցված է, տեարք երեսփոխանք։»

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Յովհաննէս Տէրոյենց կամ Յովհաննէս պատուելի կամ Պրուսացի Յովհաննէս կամ Յովհաննէս Տէր-Կարապետեան կամ Ջամուրճեան Յովհաննէս, օգնական Պետրոս Առաքեալին, աստուածաբան, մատենագիր, փաստաբան դեւերու, լեզուագէտ, մաթեմաթիկոս, խմբագիր, դասատու, կրիտիկոս, ծնած է, անցեալ դարուն վերջերը, Պրուսայի գիւղերէն մէկուն մէջ: Իւր ծննդեան հետեւեալ գիշերը ծնան դեւերն որոնց գոյութիւնն այն թուականէն ի վեր հաստատուած ճշմարտութիւն մ'է:

Թուաբանական հաշուով պարտ էր իրեն կիրակի օր մը գալ աշխարհ, բայց ջերմեռանդ և բարեպաշտ ըլլալով ուզեց սուրբ պահել հանգստեան օրն և, այս պատճառաւ, քսանըչորս ժամ երկարաձգելով իւր ծնունդն հետեւեալ օրը բարեհաճեցաւ ի լոյս գալ: Ականատես և հաւատարիմ պատմագիրներ կաւանդեն թէ, երբ մայրն եկեղեցի կ'երթար իւր սովորական աղօթքն ընելու՝ ինքն ալ մօրն ար-

գանդին մէջ երկրպագու կըլլար Պետրոս Առաքեալին պատկերին: Ոմանք այս աւանդութիւնը կը հաստատեն պատմելով թէ՝ ամեն անգամ որ դիպուածով այս առաքեալին խօսքը կը բացուէր, մօրը ցաւը կը բռնէր և որ չէր անցներ մինչեւ որ եկեղեցին չերթար և այն պատկերէն կտոր մը... չուտէր: Դրացի կինները՝ այն գուշակութիւններն՝ որովք կը մարգարէանային յայտնելով իւր մօրը թէ՝ տղադ կամ ձկնորս պիտի ըլլայ կամ ուրացող, լիովին կը վաւերացունեն պատմագիրներուն խօսքերուն ստուգութիւնը: Տէրոյենցին բարեպաշտութիւնը այսօր առած դարձած է, վկայութիւններու կարօտութիւն չունի: Ծնած օրէն սկսաւ պահեցողութեան. չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը երբ մայրն ծիծն անոր բերանը կը դնէր, Տէրոյենց կը մերժէր նետելով իւր մօրը վրայ այնպիսի նայուածք մը՝ որ կը թարգմանուէր. *ինչու կստիպես զիս պանիր ուտել մայրիկ.* — այս թարգմանութեան ճշտութեանը կը վկայենք, որովհետեւ Տէրոյենցինը չէ: — Ծոմապահութեամբ ալ ոչ նուազ նշանաւոր է Պատուելին, եթէ այսօր դասատու մը կամ խմբագիր մը դրամ չունենայ հաց առնելու և մինչեւ իրիկուն անօթի մնալ ստիպուի Տէրոյենցի պէս բարեպաշտ է կըսեն:

Զամուռճեան Պրուսա անցուց իւր մանկութեան և պատանեկութեան օրերը։ Ամեն առաւօտ կանուխ եկեղեցի կերթար։ Իւր աղօթքին մէջ թէպէտև երկնից արքայութիւնը կը խնդրէր, սակայն հարուստ ամիրաներ ալ խընդրելու չէր մոռնար։ Նեղութեան ժամանակները կտխրվէր երբեմն մարդուս սխալական ըլլալը հաստատել ըսելով, արքայութիւն խընդրենք բայց հացագործը դրամ կուզէ, ամիրաներ տուր ինծի, Աստուած, եւ ամէն բան ունեցած կըլլամ։ Աղօթքն աւարտելէն ետքը շապիկ կը հագնէր ու ձայնաւորութիւն կընէր։ Ձայնն այնչափ բարձր էր որչափ իւր ոճը, այնչափ անուշ որչափ իւր յօդուածները և այնչափ բարակ որչափ Երևակին թուղթը։

1832-ին Պոլիս եկաւ Տէր-Կարապետեան իւր ձեռքն ունենալով պայուսակ մը որ կը պարունակէր չորս շապիկ, վեց վարտիկ, քանի մը հայերէն գիրքեր, քիչ մը գրպարտութիւն, ծրար մը կռիւ, չորս թաշկինակ, կըտոր մը պանիր և կտոր մ'ալ վեհանձնութիւն։ Ասոնցմով կրնամ, կըսէր, քիչ մը ժամանակ ապրիլ։ Արդարև երեք չորս ամիսի չափ Պոլսոյ փողոցները քննելէն ետքը ներկայացաւ Յովհաննէս զալֆային որ իւր զաւակներուն և աղքատներու համար մասնաւոր վարժարան մը

բացած էր Իճատիէ՝ զոր քանի մը տարի առաջ Մխաքեան Խաչատուր, երևելի գրագէտ, Հնաբաւանի փոխեց գրականութեան փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանելու նպատակով։ Այս վարժարանին դասատու—Տնօրէնութիւնը ստանձնեց Զամուռճեան։ Նախ աշակերտներուն սկսաւ սորվեցնել թէ ինչ դիրք առնելու է մէկն աղօթելու ժամանակ, թէ ինչ զգուշութեամբ ծռելու և գետինը համբուրելու է մէկը գայթակղութեան տեղի չտալու համար, և այս ուսումն կամ գիտութիւնը լաւ տպաւորելու համար աշակերտներուն... ծունկերուն մէջ, առաւօտէ մինչև երեկոյ այնչափ երկրպագութիւն ընել կուտար որ խեղճերուն բանթալօններուն ծունկերը երկու օրը անգամ մը կը բացվէին։ Աշակերտներուն ծնողքը տեսնելով իրաց վիճակը, կաշիի կտոր մը կարեցին բանթալօններուն ծունկերուն վրայ։ Աս ալ օգուտ չըրաւ, և աշակերտներն սկսան իրենց բանթալօնը վեր առնելով աղօթք ընել։ Աս ալ չյաջողեցաւ և վերջապէս որոշվեցաւ որ աշակերտներն իրենց բանթալօնը հանեն և այնպէս աղօթեն։ Այս եղանակով քանի մը տարուան մէջ աղօթք ընելու գիտութիւնն անոնց սորվեցունելէն ետքը սկսաւ դասախօսել այն բաներու վրայ զորս չէր գիտեր։—Այո,

չէր գիտեր, բայց սորվելու մեծ փափաք ունէր։ Ինքը ժամանակին յարգը լաւ գիտէր. ինքնիրմէ կ'աշխատէր գիշեր ցերեկ և անշուշտ այս անդուլ աշխատութեան շնորհիւն է, որ այսօր բաւական լեզուներ գիտէ, կ'ըսեն։ Եթէ այսօր լեզուները խառնելու պէտքն զգացվի՝ կարծենք իրմէ աւելի արժանաւոր և յաջողակ մէկը չպիտի կրնան գտնել։ — Երբ այդ աշակերտները եկեղեցի կ'երթային և դասուն ետևը շարվելով երկրպագութիւն ընէին՝ ժողովուրդը կ'ըսէր. ապրին, ապրին, ի՜նչ ուսումնական տղաներ, և Զամուրճեան ինքզինքը փառաւորված կը կարծէր ազգին այսպիսի ծունկ չոքող աշակերտներ հասցնելուն վրայ։

1838-ին աղաչվեցաւ ճեմարան մտնել իբրև փորձառու և իբրև ուսումնապետ։ Հոն մտնելուն հետևեալ օրը ծրագիր մը պատրաստեց և սկսաւ գործադրել։ Այս ծրագրով աշակերտ մը ինը տարուան մէջ պիտի սորվէր Հայերէն լեզուն այսպէս.

Երեք տարի քերականութիւն.

Երեք տարի ճարտասանութիւն.

Երեք տարի տրամաբանութիւն։

Քերականութիւնն ալ երեք տարիի բաժնեց.

Մասն առաջին՝ բառագիտութիւն.

Մասն երկրորդ՝ զուգադրութիւն.

Մասն երրորդ՝ շարադրութիւն։

Այս քերականութեան վերջին երկու մասերը արժանի չեղան լոյս տեսնելու. բայց առաջինը մեծ, խիստ մեծ ընդունելութիւն գտաւ... Նպարավաճառներէն, որոնք յիշեալ քերականութեամբ սորվեցան թէ ինչպէս պանիր կը փաթթվի թուղթերու մէջ։ Խօսքին ութը մասերուն մէջ զգալի փոփոխութիւններ ըրաւ. Անունին պաշտօնը Մակբայի տուաւ, Մակբայինը Դերանունին, Դերանունին պաշտօնը Շաղկապին, և այնպէս վարվելով բարեկարգեց Հայաստանը... Քերականութիւնն ըսել պիտի ուզէի։ Վարժարանին յառաջադէմ աշակերտները սկսած էին այն քերականութեամբ սխալ խօսելու և սխալ գրելու վարժվիլ, երբ անոնցմէ մին անոր սխալները Պատուելիին ցոյց տուաւ։ Այն օրէն ետքը յիշեալ Քերականութիւնն իբրև Վարժութիւն տրվեցաւ աշակերտներուն որ մէջի սխալներն ուղղելով կանոններուն համեմատ գրեն։ Պատուելին հոն ալ չկրցաւ երկար ատեն մնալ. վասն զի ճեմարանը գոցվեցաւ։

1846-ին լրագրական ասպարէզին դուռը բաց գտնելով ներս մտաւ։ Թուղթ մը գտաւ, առաւ և վրան Հայաստան գրեց — Քիւրտստան

ըսէ, Քիւրտստան, կը պօռայ Սըր Լէյըրտ— և սկսաւ հրատարակել։ Հայաստանով սկսաւ Հռովմի գահը գովաբանել, որով քիչ ժամանակի մէջ այնպիսի ջարդ մը տուաւ ընթերցողներուն որ իրմէ զատ Հայաստան կարդացող չմնաց։

1848-ին տեսնըվելու բարեբախտութիւն ունեցաւ Ֆէրիէրի կարդինալին հետ որ Հռովմէն հոս ղրկված էր մոլորեալ և հերետիկոս քրիստոնեաները համոզել որ Ս. Պապին հողաթափը համբուրեն։ Սկսաւ պատմել Տէրոյենց թէ ինչպէս եղեր է որ նաթուրա բառը նաշէրէն ելած է, թէ բրօչէտէրէ բառը բրօ և չէտէրէ բառերէ ծնած է—բրօ էրիկն, իսկ չէտէրէ կնիկն անշուշտ—թէ բուրկաթօրիում բուրկա բառէն կելնէ—բիւրկաթիֆն ալ մոռնալու չէ—թէ հայերը Քրիստոսի վրայ երկու նաթուրա չեն ճանչնար, թէ Հոգւոյն Սրբոյ համար միայն ի հօրէ բրօչետիդ կըսեն. թէ ի յորդւոյ բրօչէտիդ ըսելը չեն ընդունէր հայերը, թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանանքը Հռովմայեցւոց պէս է և թէ հայերը Հռովմայ նախագահութիւնը կընդունին և կը փափաքին որ սէր և միութիւն հաստատեն Հռովմայ աթոռին հետ։ Զամուրճեան՝ Հասունի պէս ափ մը հայ չէր ուզեր արքայութիւն

տանել, այլ կը փափաքէր որ բոլոր հայերն մէկէն տանի արքայութիւն Հռովմի ճանբով։ Սակայն չյաջողեցաւ. և եթէ այսօր հայերը դըժոխք երթան՝ Պատուելին յանդիմանելու իրաւունք չունին։

1857-ին սկսաւ *Երեւակ* անունով տխուր հանդէս մը հրատարակել։ Օր չէր անցնէր որ հաւն երեք անգամ չխօսէր հոն։ Դևերու գոյութիւնը ուրացողները հերետիկոս կը հռչակվէին, և ինք ամեն ճիգ կը թափէր դևերու գոյութիւնն հաստատել իւր... գոյութեամբը, և, որ զարմանալին է, դատը միշտ կը վաստկէր։ Հռովմայ եկեղեցւոյն դէմ խօսողները ազգին մէջ բողոքականութիւն տարածելու զըրպարտութեան կը մատնըվէին։ Այն ատենները *Մասիս*, *Մանզումէ* եւ *Մեղու*, որք բաժանորդ չէին *Երեւակին*... կարծիքներուն, անդադար անոր դէմ կը խօսէին։ 1864 մարտ 16-ին Զամուրճեան ելաւ *Մասիսի* խմբագրապետին դէմ դատ բացաւ։ Այս դատին համառօտ արձանագրութիւնը հոս կը հրատարակենք ի զուարճութիւն մեր ընթերցողներուն։

Սրբազան Պատրիարք.—Դուք երկուքդ ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւակ ըլլալով ինչ է պատճառն որ քանի մը ատենէ ի վեր ձեր

մէջը անհամաձայնութիւն մը կը տիրէ։

Տէրոյենց.—Ես անոր անձին հետ գործ չունիմ, Սրբազան։

Իւթիւճեան.—Ես ալ չունիմ։

Տէրոյենց.—Ամեն թերթի մէջ ինձի կանպատուէ։

Իւթիւճեան.—Սուտ է, ես բնաւ անպատուած չեմ զինքը. ես ճշմարտութիւնը կը գրեմ. ինքն է որ կանպատուէ զիս դոնամիջեան հերետիկոս անուանելով։

Սրբազան Պատրիարք.—Ինչո՞ւ անանկ բաներ կը գրես, պատուելի։

Տէրոյենց.—Որովհետեւ Նալբանդեանն ալ դոնամիջեան է, և այս Նալբանդեանը համարձակեցաւ օր մը դիւաց գոյութիւնը ուրանալ։

Տ. Յ. Հիւնքեարպէյէնտեան.—Ատկէ բոլոր դոնամիջեաններուն հերետիկոս ըլլալը կը հետեւ՞ի։

Տէրոյենց.—Զհետեւե՞ր մի եա։

Իւթիւճեան.—Միշտ պապականութիւնը կը պաշտպանէ, և երբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դէմ յարձակում տեսնէ՝ ձայն չհաներ։

Տէրոյէնց. — Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանութեան պէտք չունի։

Սրբազան Պատրիարք.—Պատուելին աս-

կէց վերջը Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանելով այս արատն վրայէն կը ջնջէ։

Տէրոյէնց.—Կը պաշտպանեմ. բայց նախ պատիւս տեղը բերէք։

Հիւնքեարպէյէնտեան. — Սակարկութիւն կընէք, Պատուելի։

Տէրոյենց.—Ի՞նչ իրաւունքով ինձի եօթանասնամեայ ըսած է Մասիսի մէջ։

Իւթիւճեան. — Եթէ եօթանասնամեայ ըսած ըլլալուս համար հերետիկոս եղած կըլլամ, բուն տարիքդ գրուցէ, շաբաթ աւուր Մասիսին մէջ հրատարակեմ։

Տէրոյենց.—միշտ կանպատուէ զիս։

Իւթիւճեան.—Քաւ լիցի. ես խղճի ազատութիւնը կը յարգեմ. եթէ Պատուելին խոստովանի թէ պապական է, այն ատեն բան մը չեմ ըսեր...։

Տէրոյէնց.—Եկեղեցին չընդունիր խղճի ազատութիւն։

Սրբազան Պատրիարք.—Հաշտվեցէք։

Իւթիւճեան.—Ես անոր անձին հետ գործ չունիմ. առէք Մասիսը և հաշտեցուցէք, եթէ կրնաք, Երեւակի հետ։

Սրբզն Պատրիարք.—Ի՞նչ կըսէ, Պատուելի՛։

Տէրոյենց.—Հերետիկոսութիւն չընեն որ ես ալ չգրեմ։

Տէրոյենց Պատուելին Իւթիւճեանի ճակատէն համբուրելով կէս հաշտութեամբ տուն կը դառնայ։ Քանի մը ամիս ետքը այնչափ ջերմեռանդով կսկսի ջատագովել պապականութիւնն որ Մօնտ անուն անդրալեռնական լրագիրն 1864 դեկտ. 12 թերթին մէջ հետեւեալը կը հրատարակէր.

«Կ. Պոլսոյ մէջ, Երեւակ, շաբաթական թերթ մը, չմիացեալ Հայոց ամենէն ներհուն և ամենէն լուրջ անձէն խմբագրեալ, զանոնք իրենց Հռովմէական եղբայրներէն բաժնող նախապաշարմանց և կանխակալ կարծեաց միջնորմը խրամատեց... իւր զէնքերը Հռովմայ զինանշանները կը կրեն.......»

Խոստովանիմ և հաւատամ։

Խռովութի՞՞ւն ամենեցուն։

Երեւակին երկրպագեսցուք։

Այս է ահա Պատուելիին խմբագրական կեանքը։ Իւր շնորհիւ ազգային լրագրական ասպարէզն տղայական և անօգուտ վիճաբանութիւններու թատրոն հանդիսացաւ։ Երբ Հայ թերթ մը փափաքէր քիչ մը լոյս վառել, Պատուելին կուգար կը փչէր զայն։ Մինչև այսօր երբ կրօնի խնդիր մը ծագի՝ Պատուելին առանց հրաւէրի սպասելու ասպարէզ կը նետուի և նկատելով որ բողոքականութիւնը ազ-

գին մէջ տարածելու ջանքեր կըլլանով սկիզբ կուտայ իւր յօդուածներուն որոնց վերջ կը մաղթենք մեր բոլոր սրտով։

Բայց Պատուելիին աղօթքներն ընդունելի եղած էին. գրեթէ միշտ Ամիրա մը գտնըւած էր իրեն ձեռնտու։ 1865-ին Կարապետ Ամիրա նուիրեց Երուսաղէմին գումար մը որուն տոկոսը, տասը ոսկի օսմանեան, Պատուելին կը տրվի ի վարձատրութիւն Եկեղեցական պատմութեան մը զոր պիտի գրէ Ջամուրճին։ Այս աշխատասիրութիւնը դեռ ի լոյս չեկաւ և գալու պատճառ մը չունի. վասն զի Պատմութիւնը գալուն պէս Պատուելին տասը ոսկին պիտի երթայ։ Տարակոյս չկայ թէ կարելի եղածին չափ ընդարձակել պիտի ջանայ Պատուելին այս Պատմութիւնը։

Բաց ի Ջօնալ և Երեւակ հանդէսներէն քանի մը գիրքեր գրած ու թարգմանած է։ Բասգալայ խորհրդածութիւնքն երևելի տեղ մը բռնած է այսօր թարգմանութիւններու մէջ իւր... սխալներովը։ Այս գիրքն աշտարակաշինութեան ժամանակ թարգմանված ըլլալուն պատճառաւ է որ Բասգալին ըսածը սխալ հասկցած է Պատուելին. թէպէտ և ինքը կը պնդէ որ շատ հաւատարիմ գտնըւած է թարգմանութեանը մէջ, և եթէ տեղ՝ տեղ սխալ

թարգմանված է՝ պատճառն այն է որ բնագիրն ալ սխալ գրված է։ Խորհուրդ գաղտնի ընկերութեանց որ գործեալ անդրալեռնականութիւն կը հոտի և գլխու ցաւ կը պատճառէ։ Քաղաքավարութիւն՝ ուսկից բնաւ օգուտ քաղած չեն Երևակի և Զօհալի յօդուածները։

1871-ին երեսփոխանական ժողովոյ անդամ ընտրվեցաւ, բայց ինք մերժեց առարկելով թէ մեղք կը համարեր կիրակի օրերը ազգին բարիք ընելը։ Զմոռնանք ըսել թէ՝ կիրակի օրը աղքատին ողորմութիւն ալ չտար։

Պատուելին իւր սուր յիշողութեան շնորհիւ կրօնի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ հաւաքած է գլխուն մէջ։ Լաւ հեգնել գիտէ։ Օր մը Իւսկիւտար Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն մէջ տաղտկալի քարոզի մը ունկնդիր ըլլալէն ետքը դուրս ելաւ եկեղեցիէն ըսելով.

«Գաւազանը ասանկ մարդերու ձեռք տալու տեղ կռնակը տալու է։»

Տրամաբանելու մեծ յաջողութիւն ունի. և եթէ հաճի օր մը, գոնէ օր մը, արդար դատի մը պաշտպան կանգնիլ ակներև պիտի երևի որ զէնքը գերազանցող չկայ այս ճիւղին մէջ։ Տիեզերական Պատմութեան ալ օտար չէ, և առանց ճակատը շփելու ծանօթութիւններ կուտայ այն ամեն անձերու վրայ՝ որոնց գոր-

ծերը, քանիերորդ դարուն մէջ եկած ըլլալը, երբ մեռնիլը, դդումը միսով թէ ձէթով ուտելը, առաւօտները կաթ թէ խահվէ խմելը, շաբաթը քանի անգամ ածիլվիլը, կատու թէ շուն սիրելը կուզես իմանալ։ Ամենէն նշանաւոր հեղինակներուն գործերն ուշի ուշով կարդացած և ըղեղին մէկ անկիւնը զետեղած է։

Այն համբաւն որ կը վայելէ և որ այնքան կը վայլէ իրեն՝ որքան իւր երկար վերարկուն, շատերու փափաք կը ներշնչէ անգամ մը գոնէ տեսնել այս մարդն որ հրապարակի վրայ այնքան գոռում գոչում կընէ։ Ինչպէս ժամանակով Աղէքսանդր Դիոգինէսն այնպէս ալ երբեմն Ամիրաները Պատուելին տեսնելու կերթային. և երբ առաջարկէին իրեն *խնդրէ մեզմէ ինչ որ կուզես* Պատուելին կը պատասխանէր *կը խնդրեմ որ դրամ տաք ինծի*։ Ամիրաներն այս ազատ և հանճարեղ պատասխանին վրայ հիանալով կը քաջալերէին զինքը ոսկիներով, զորս անձնանուիրաբար կառնէր Պատուելին... կիրակի օրերը, և այդ գումարներով Հայաստանեայց եկեղեցին կը պաշտպանէր։

Տէր Կարապետեան սովորական կերպով չնստիր իւր սենեակին պատուհանին առջև։ Եթէ փողոցը նայիլ հարկ ըլլայ՝ մեզի պէս գր-

լուխը պատուհանէն դուրս չհաներ այլ ոտները։ Շատ անգամ զարմացած եմ թէ ինչպէս կրնայ տեսնել ոտներովը, մանաւանդ թէ անոնց վրայ ակնոց ալ չէր դներ։ Ոտներէն մէկուն մատներէն անցած է իւր ծխափայտն որ կարգելու իրեն գուլպայ հագնիլը։ Եթէ հարկ ըլլայ իրեն յօդուած մը գրել կրօնի վրայ, կերթայ գրասեղանին առջեւ, որուն վրայ միշտ անպակաս է գրիչ, մելան եւ ածուխ. վայրկեան մը կը խորհի եւ կսկսի գրել։ Գրութիւնն աւարտելուն պէս կերթայ բազմոցին վրայ կերկննայ եւ գիրք մը առնելով կը կարդայ։ Բարեկամ չունի... բացի գիրքերէն՝ որոնց իւրաքանչիւրն իւր տեսակին համեմատ շարած է մատենադարաններուն մէջ։

Պատուելիին վարդապետութիւններն հետեւեալներն ըլլալու են.

Պէտք է մարդերն իրենց խօսքերէն դատել եւ ոչ գործերէն. եւ երբ մէկն ըսէ մեզ թէ ես վաճառական եմ՛ եւ երթայ լեռներն աւազակութիւն ընէ, պարտաւոր ենք զայն իբրեւ պատուաւոր վաճառական յարգել. վասն զի բերանը սրտին թարգմանն է։

Ժամանակին յարմարիլը փոքր մարդերու գործ է; մեծ մարդն այն է որ գիտէ ժամանակն իրեն յարմարցնել. վասն զի հագուստը

պարտաւոր է մարդուս յարմարիլ եւ ոչ թէ մարդս հագուստին։

Լաւ է Սրբազան Պապին ոտները համբուրել քան էջմիածնայ եպիսկոպոսներուն ձեռները։

Ոչ թէ ժամանակն այլ դրամն է որ կը փոխէ ամեն բան։

Երբ ճանբայ մը բռնեցիր շարունակէ զայն եթէ սխալ ալ ըլլայ։

Պատուելին պարզասէր է... հագուստի մասին, սխալ չհասկցուի։ Օր մը երբեք մտքէն անցուցած չէ նեղ կօշիկներու մէջ չարչարել իւր ոտները. այնչափ մեծ եւ ընդարձակ են իւր ոտքի ամաններն՝ որոնց մէկ հատը միայն կրնայ երկու հոգի միանգամայն հագնիլ եւ առանց նեղութիւն իմանալու քալել։ Երկար վերարկու մը կառնէ երբեմն իւր վրայ ինչպէս երբեմն վրան առաւ ճեմարանի ուսումնապետութեան պաշտօնը... ուրիշ մը եթէ վրայէն քաշէ առնէ վերարկուն՝ ինքը չիմանար։ Կեանքին մէջ երբեք փողպատ եւ ողջմտութիւն գործածած չունի. ոչ թէ չունենալուն համար, այլ ինքզինք նեղութեան հպատակ չընելու համար։ Բանթալօնն շատ ընդարձակ է հակառակ այն անհիմն զրոյցներուն՝ որովք շատերը կուզեն հաւատացնել թէ՝ իւր եկեղեցա-

կան պատմութիւնն աւելի ընդարձակ է։

Զամուրճեան հասակով և կզակով երկար, համբաւով և քիթով մեծ, գոյնով և մազերով ճերմակ, աչքով կապոյտ քաջառողջ մարդ մ'է։ Ճակատն այնքան խորշոմ ունի որ արգուկն անգամ բաւական չէ շտկել զայն։ Մատներն երկար են և աստուածաբանութիւն գրելու կոչում ունին։ Ուզած ժամանակը ձայնն այնքան հաստ կը հանէ որ որոտման կարծիքը կուտայ լսողներուն։

Զամուրճեան կը նկարագրուի գետինը պառկած կռնակի վրայ և գիրք մը բռնած։ Ճակտին վրայ մեծ տառերով վիմագրուած է կրօնք։ Դևերու խումբ մը շրջապատած են զինք և զինեալ են զէնքերով որոց վրայ զըրպարտութիւն դրոշմուած է։ Քթին վրայ միշտ կը բզզայ մեղու մը և երբեմն կը խայթէ։ Մասիս, Սրևելեան Մամուլ անոր վերարկուէն կը քաշեն։ Քարաքաշեան կը ներկայացնէ իրեն տղու խաղալիկ մը որուն վրայ գրուած է կրօնական ղրութիւն։ Քովը գետնի վրայ փռուած է աքաղաղ մը որ իրեն համար զոհուած է երեք անգամէն աւելի խօսած չըլլալուն համար։ Քանի մը հոգիներ Պատուելիին գլխուն վերևը կայնած փրցունել կաշխատին այն պսակը զոր նուիրած էր իրեն երբեմն Պատրիարքարանէ

հաւատաքննութեան սուրը ատեանը։ Եւ Պատուելին իրեն շուրջը գտնուողներուն այս հեգնութիւնները տեսնելով կը դառնայ անոնց կը նայի այնպիսի դէմքով մը, զոր մենք կունենանք երբ տասնը չորս տրամ անգղիական աղ ջուրի մէջ հալեցնելով խմենք։

ԿԱՐԱՊԵՏ Ս. ԻՒԹԻՒՃԵԱՆ

Կարապետ Ս. Իւթիւճեան, Խմբագիր-Տընօրէն *Մասիս* պատուական լրագրոյ, ազգային երեսփոխան Ընդհանուր ժողովոյ, ծնած է, Պալատ, 1823 Հոկտեմբերի 18-ին։ Վիպագիրներէն ոմանք կը ջանան հաստատել թէ Իւթիւճեան ծնած ժամանակն այնպիսի հեգնական դէմք մը ունէր որ կարծես դայեակին ըսել կուզէր. *Ի՜նչ մեծ գործ տեսար*։ Կան պատմագիրներ որ, հակառակը պնդելով, կը գրուցեն թէ Իւթիւճեան աշխարհ փոխադրված ժամանակն այնչափ խոժոռադէմ էր որ դայեակը վախնալով ինքզինքը սենեակէն դուրս նետեց և, գինիի մէջ քիչ մը մոխիր խառնելով խմելէն ետքը, դրացիներուն վազեց ազդարարել թէ առջի գիշերը տեսած մէկ երազն կատարված էր։ Դայեակը երազին մէջ տեսած էր որպէս թէ մէկն սագի փետուրով ահագին քարեր կը նետէր իւր վրայ։ Երեխայն այս բաներէն բնաւ տեղեկութիւն չունէր. իւր սովորութեանը համեմատ տասը տարի ետքը իմա-

ցաւ, սակայն այն ատեն ալ լրագիր չունէր որ Ներքին Լուրերուն մէջ հրատարակէր։

Կարապետ մօրն արգանդէն բաժնըվելուն պէս զգաց թէ մարդս պարտաւոր է նախ իր փորը գոհացնել և ապա բաժանորդները։ Ուստի մօրը ծիծերէն կախվեցաւ և այնչափ անյագաբար ծծել սկսաւ որ քանի մը ամիսէն մօրը ծիծերը բոլորովին պարպեց, և ստիպվեցաւ մնացած ամիսներն աղուէսի կաթով անցունել։

1831-ին ուսում և գիտութիւն առնելու համար Պալատու վարժարանը մտաւ այն ձեւով որով կը մտնէ այսօր մրգավաճառներու խանութը խնձոր առնելու համար։ Դասատուներու հետ շատ անգամ կը վիճաբանէր։ Ապուշ տղայի մը պէս իրեն տրված ամեն դասն առնելով տուն չէր դառնար. շատ անգամ իւր դասատուին կըսէր.

— Այս տուած դասդ աղէկ չէ. ես աղէկ տեսակէն կուզեմ։

Դասատուն կը ջանար համոզել զինքը թէ տուած դասը լաւագոյն է։ Իսկ Իւթիւճեան դասատուին խօսքերուն բնաւ կարևորութիւն չէր տար և կը պնդէր որ դասն առաջին տեսակէն ըլլայ։ Դասատուին կ՚առաջարկէր միշտ այս խօսքը. *Ներսէն հանէ* զոր իւր հայրը կը

գործածէր երբ մսավաճառէն միս առնելու երթար։ Իրաւունք ունէր Իւթիւճեան այդ խօսքը կրկնելու, վասն զի այն ժամանակի դասատուներն հիմակուան մսավաճառներէն աւելի ճշմարտախօս չէին։ Այս ընթացքով և փափաքով իւր բոլոր ընկերները գերազանցեց հայկաբանութեան և սատանայութեան մէջ։ 1834-ին Պալատի վարժարանին հրաժեշտ տալով Գանըլը քիլիսէի դպրոցը գնաց։ Քանի մը տարի հոն աշակերտելով կատարելապէս ձեռք բերաւ Հայկաբանութիւնն, Տրամաբանութիւնն և Ճարտասանութիւնը։ 1838-ին մտաւ ճեմարան, ուր ճեմելէն զատ բան չսորվեցաւ։

Հայրն՝ որ շատ հարուստ չէր, զաւկին ճեմելը տեսնելով՝ գիրքերն առաւ իրմէ և արգուկ մը տուաւ որ անով հագուստներ արդէ։ Այն ատեն *ցաւօք սրտի* համոզվեցաւ Կարապետ որ աշխարհաբառն ուղղելէն առաջ վերարկուներ և վարտիքներ ուղղել պէտք էր։ Հնազանդեցաւ հօրը հրամանին և սկսաւ խանութը երթալ։ Շատ չանցաւ, հոն ալ փայլեցուց իւր հանճարը. մէկ ժամուան մէջ քառասուն վերարկու կարդէր, թէպէտ և շատ անգամ կը խանձէր զանոնք. բայց տրամաբանութեան ուժով յանցանքը կամ երկաթին վրայ կը բեռնաւորէր կամ կրակին վրայ։ Եւ

այս եղանակաւ քանի համոզէր յաճախորդներն այնքան աւելի փափաք կուտար գիտութիւններու՝ զորս ուրիշները խաբելու համար ստեղծուած կը կարծէր։ Երբեմն Հայր Արսէնի քերթուածները կարդալու կզբաղէր և յաճախորդները ժամերով սպասել կուտար։ Պարապոյ ժամերուն մէջ բնաւ չէր մոռնար աշխարհաբառ գրութիւն մը գրաբառի դարձունելէն ետքը նորէն աշխարհաբառի վերածել։ Օր մ'ալ տեսաւ որ թիկնոցին երեսը շատ հինցած էր, շրջեց զայն ու հագաւ. և երբ հայրն պատճառը հարցուց՝ պատասխանեց թէ՝ թիկնոցը գրաբառէն աշխարհաբառի դարձուց։ Բնական է որ կարդալու համար սրտին մէջ այնքան փափաք սնուցանող մէկը լաթեղէն ասպարէզն խիստ անձուկ գտնար. ուստի թողուց հօրն արուեստն և դասախօսութեան սկսաւ։

1845-ին ազգային վարժարաններու և քանի մը տուներու մէջ այցելու դասատու ընդունվեցաւ։ Երեք տարի այս պաշտօնն ամեն յաջողութեամբ վարելով քիչ մը դրամ պատրաստելէն ետքը միտքը դրաւ Բարիզ երթալ ու վաճառականութեան դպրոց մտնել։

1848-ին Պոլիսէն մեկնեցաւ Բարիզ երթալու համար, ուր երկու տարի ու կէս վաճառականութեան վարժարանին մէջ առևտ-

րական գործերու վրայ կատարեալ հմտութիւն առնելէն ետքը 1851-ին Պոլիս դարձաւ և հետևեալ օրն ուզեց վաճառատուն մը բանալ: Վաճառականութեան համար պէտք եղած ամէն բաներն ունէր, միայն սակ չունէր: Իր դէմ ելնող բոլոր բարեկամներուն կառաջարկէր որ դրամագլուխ դնեն և իրեն հետ ընկերութեամբ վաճառականութիւն ընեն. իսկ անոնք կը մերժէին անոր առաջարկութիւնն: Վհատութիւն եկաւ վրան. և որովհետև վըհատութիւնն մեր ազգին մէջ մարդս կամ գերեզման կը տանի կամ խմբագրութեան ասպարէզ կը նետէ, այս վերջինին մէջ ձգվելու դժբախտութիւնն ունեցաւ:

1851-ին *Մասիս* անունով լրագիրն հրատարակելու ձեռնարկեց: Այս լրագիրն բնաւ նպատակ չունէր հասարակութեան լուրեր տալու. այլ պարզապէս կը հրատարակվէր աշխարհաբառ լեզուն կոկելու և գեղեցկացնելու համար: Եթէ մինչև մօտ ատեններս լուրերն ամենէն ուշ կը հաղորդէր՝ պատճառն այն էր որ զանոնք սահուն և կոկիկ աշխարհաբառի կը վերածէր և այնպէս 'ի լոյս կը հանէր: Եւ այն լուրերն՝ որոնց մէջ խորթ բառեր կը գտնըվէին՝ բնաւ չէին հրատարակվէր *Մասիսի* մէջ որքան ալ օգտակար ըլլային իւր ընթերցողներուն.

լաւ է, կըսէր, որ ընթերցողներս վնասվին քան թէ *Մասիսի* լեզուն: Զարմանալի չպիտի թուի անշուշտ եթէ յայտնեմ որ երբեմն սկզբունք ալ կը զոհէր լեզուին. և եթէ *ապակեդրոնացականութեան* դէմ այնքան յարձակեցաւ 1872-ին՝ պատճառն *ապակեդրոնացականութեան* ազգին վնասակար ըլլալը չէր, այլ իւր դժուարահնչելի և երկար ըլլալն էր: *Կեդրոնացումը*, կը պնդէր, մեր ազգին համար ամենէն լաւն է. վասն զի կըսէր—մտքէն—կոկիկ բառ մ'է; և ականջին անուշ կը հնչէ. մինչդեռ, կըսէր—մտքէն—, կործանում է մեր ազգին *ապակեդրոնացականութիւնն* որ ճաշակի տէր ականջներու խորթ կուգայ: Եթէ այն ատեններն *ապակեդրոնացականութեան* տեղ *ապակեդրոնում* կամ *տարակեդրոն* բառը առաջարկվէր՝ շատ հաւանական էր որ ազգին շահն ազգին ականջներուն չզոհվէր: Ինչ որ ալ ըսեն իւր թշնամիները գոնէ կը միաբանին այս կէտին վրայ թէ բաւական կոկած է աշխարհաբառ լեզուն. և այս ճշմարտութեան համոզվելու համար 1850-ի աշխարհաբառները կարդալը հերիք է: Զմոռնանք խոստովանիլ թէ՝ Ութիւճեան իւր քերականութեան մէջ ներդաշնակութեան առա-

չին տեղ տուած ըլլալով՝ բաւական բառեր հարստահարած է, շատ բառեր սպաննած է. բայց այս դարուս մէջ ո՛ր բարեկարգութիւնն առանց արեան կարելի եղած է որ աշխարհաբառի բարեկարգութեան համար զոհողութիւններ չըլլան։

Ուրիշ խմբագիրներու պէս շաբաթն անգամ մը չփոխեր իւր կարծիքները։ Թերևս առարկվի թէ՝ կարծիք ըսվածը լաթի պէս է. մէկը շատ լաթ ունենալու է որ շաբաթն անգամ մը կարենայ փոխել։ Կարծիքներու մասին աղքատ չէ ինքը, մանաւանդ թէ զինքը աղքատ ամբաստանողներէն շատ աւելի հարուստ է. բայց զանոնք չփոխելը այն հիման վրայ հաստատված է թէ՝ մարդս այն ատեն փոխելու է կարծիքը երբ կը հիննայ և ա՛լ չգործածվիր։ Ամեն կարծիքներն իրարու ետևէ գործածելը՝ ըստ մեզ միտքը շռայլութեան վարժեցունել է, և ինքը շատ խոհեմութեամբ կը վարվի իւր կարծիքներուն վրայ հաստատ մնալով։ Արժէթուղթերու գիներուն հետ ալ իր կարծիքներուն պէս կը վարվէր Մասիսի մէջ. բնաւ չէր փոխեր զանոնք։ Երբ արժէթուղթերուն գիները երկու ֆրանք բարձրանային պէտք է, կըսէին, Մասիսի մէջ արժէթուղթ գնել և Ղալաթիոյ հրապարակին վրայ

երկու ֆրանք շահով ծախել։

Արդարութեան ջերմ և նախանձախնդիր պաշտպան է։ Ո՛ և է խնդիր մը անաչառութեամբ քննելու համար զայն կը պարզէ, անոր մէջ ճշմարտութենէ առաջ բաժանորդ կը փընտրէ. վասն զի առանց բաժանորդի ճշմարտութիւնը չպաշտպանվիր։ Երբ կը տեսնէ որ ճշմարտութիւնը խոհեմութեամբ կը վարվի անոր կուսակից կըլլայ. իսկ երբ կը նշմարէ որ կը յանդգնի իրեն շահուն դպչիլ՝ բոլոր ուժովը կը զինվի անոր դէմ. և իրաւունք ալ ունի, քանի որ անձնապաշտպանութիւնը օրէնքն ալ կը ներէն։

Տատերն իրեն մուրացկոտ բնաւորութենէն օգուտ քաղելով՝ երբեմն երբեմն յաջողած են իւր ազգօգուտ լրագրոյն մէջ հակասական նամակներ հրատարակել տալ։ Բայց քանի մը տարի առաջ Տաճ-Հիւսեյինի խնդրոյն նկատմամբ Փունջի դէմ բացած դատէն խրատվեցաւ և հիմայ առջի գրածները. չը մոռնալու համար մատը դերձան կը կապէ։

Եւ որովհետև այս դատն 1875-ին՝ բոլոր փաստաբաններն և գրագէտները յուզեց հարկ կը համարինք անոր վրայ համառօտ ծանօթութիւն մը տալ։ Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալեաթճեան, Երզնկայի առաջնորդ, իւր պաշ-

տօնատեղին երթալէն անմիջապէս ետքը հանրածանօթ չարագործ Շահ-Հիւսէյինի դէմ նամակ մը կը գրէ *Մասիսին*։ Նոյն նամակին հրատարակութենէն քանի մը ամիս ետքը Նորին գերապատուութիւնը ՚ի նպաստ Շահ-Հիւսէյինի նամակ մ՚ալ կը ղրկէ *Մասիսին* որ կը հրատարակէ իւր էջերուն մէջ։ Ժողովրդեան ատելի չարագործի մը *Մասիսի* մէջ փառաբանվիլը տեսնելով *Փունջ*՝ իւր պաշտօնակցին վրայ կը յարձակի *ապուշ*, *կենդանի*, *քսու եւ վատ* պատուանուններով։ *Մասիս* այս պատուանուններէն վիրաւորված կենթադրէ իւր անձնականութիւնն և ՚իդատ կը հրաւիրէ Փունջը։ Այս դատին պզտիկ պատկերը կրնայ համարվիլ հետեւեալը.

Դատաւոր—Ինչո՞ւ համար այս մարդուն պատուոյն դպար։

Փունջ—Ես չհայհոյեցի։

Մասիս—Ինձի *վատ* և *կենդանի* ըսելէն ետքը հիմայ կը պնդէ որ *կենդանի* բառը *մարդ* կը նշանակէ, և աս նշանակութենէ կեզրակացունէ թէ ես ալ մարդ եմ։

Դատաւոր—*Մարդ* բառը չէ՞ք ընդունիր, անո՞ր դէմ կը բողոքէք։

Մասիս—Չէ, մարդ եմ բայց կենդանի չեմ։

Փունջ—Եթէ կենդանի չես, ուրեմն մեռեալ ես։

Մասիս—Մեռեալը դուն ես։

Փունջ—*կենդանի* բառն անասուն չնշանակեր. եթէ ինձի չէք հաւատար Տէրոյէնցի, Լուսինեան Խորէն եպիսկոպոսի հարցուցէք։

Մասիս—Հարցնելու պէտք չկայ, կենդանի բառը հոս դէշ մտքով դրված է։

Փունջ—Ես աղէկ մտքով դրի։

Մասիս—*Վատ* բառին համար ի՞նչ պիտի ըսէք։

Փունջ—*Վատը* ցած չնշանակեր։

Մասիս—Բա՞րձր կը նշանակէ։

Փունջ.—*Բարձր* ալ չնշանակեր։ Ես միայն այս գիտեմ որ այդ բառը քու արժէքդ նշանակող բառ մ՚է։

Մասիս.—Հայհոյութիւն է։

Փունջ.—Ոչ. *վատ* բառը *ծոյլ*, *թոյլ*, *յոյլ* կը նշանակէ։

Մասիս.—Դուն ես ծոյլ, թոյլ, յոյլ... Նոյնայանգ բառերը ժողովեր եկեր է... ոտանաւոր շինելու չեկանք հոս։

Դատաւոր.—Ծոյլ ըլլալը կրնա՞ս հաստատել։

Մասիս.—Անկարելի է։

Փունջ.—Եթէ ծոյլ չէ՝ վախկոտ է, վասն

զի վատը վախկոտ ալ կը նշանակէ։

Դատաւոր.—Ես այդ բառերը Պատրիարքարան կը ղրկեմ. անոնց ինչ ըլլալը կը հասկընամ և յետոյ ձեզի կը կանչեմ։

Բառերը Պատրիարքարան գացին և հոն մնացին։ Եթէ օր մը ելնէն՝ Հասարակութիւնը հարկաւ պիտի լսէ ու իմանայ անոնց նշանակութիւնները։ Սակայն երկու խմբագիրներն պատուաւոր կերպով հաշտուեցան և յաղթութիւնը մնաց... երկուքին ալ քովը։

Պաշտպան է ոչ միայն ճշմարտութեան այլ նաև Պատրիարքներու... որչափ ատեն որ ասոնք մնան պատրիարքական գահուն վրայ. երբ գահէն վար իջնան՝ ինք ալ կը դադրի անոնց համակարծիք ըլլալէ։ Այս դարաւոր սովորութեանը շնորհիւ է որ հիմակուան ամենապատիւ Ներսէս Պատրիարքի օրով պաշտպանեց Խաչատուր կաթողիկոսը, Վանցի Պօղոս վարդապետն և ի տանէն Մամիկոնէից Մամբրէ եպիսկոպոսը՝ զորս կը հարուածէր Խրիմեանի օրով։ Որչափ ալ անհեթեթ ըլլայ Պատրիարքի մը որոշումը՝ զայն յարգելու սովորութիւնն ունի, և տարակոյս չունինք որ եթէ Կալիգողայի օրով խմբագրութեան պաշտօնի մէջ գտնըւած ըլլար՝ գովաբանելով պիտի դրուատէր Կալիգողայի այն որոշումն որով ձին հիւպատոս

անուանել կուզէր և անշուշտ խմբագրական յօդուածով մը ձին ալ պիտի շնորհաւորէր ըսելով.

«Հռովմայեցիներու համար նոր դարագլուխ մը բացուեցաւ։

«Մինչև հիմայ հիւպատոսները իրենց պաշտօնը չարաչար գործածելով ժողովրդեան գանգատներուն առիթ տուած էին։

«Բարեխնամ Կալիգողա կայսրը ժողովրդեան գանգատներն ու բողոքները նկատողութեան առած ժամանակը՝ փափաքելով միանգամ ընդ միշտ անոնց վերջ տալ՝ հիւպատոսն իւր պաշտօնէն հրաժարեցուց և անոր տեղ անուանեց իւր հաւատարիմ վսեմափայլ ձին որուն մատուցած ծառայութիւններն արդէն ծանօթ են մեր ազգայիններուն։

«Քաջայոյս ենք որ նորընտիր, հայրենասէր և արդարակորով ձին իւր խոհական և փորձեալ քաղաքագիտութեամբը ամէն ճիգ պիտի թափէ երկրին և ժամանակին պահանջումներուն համեմատ բարեկարգութիւններ ընելով ժողովրդեան յարգն ու համարումն իրեն գրաւել։

«Անօգուտ չըլլար յիշել նաև թէ վսեմափայլ ձին դէշ տնօրէնութիւն մը ըրած չը համարվիր եթէ իրեն օգնական կարգէ մեծապա-

տիւ (այս անունն) էջն որ ծերակոյտի ժողովին մէջ մեծ ձայն ունեցած է ժամանակով, էջն որ սերելու պատիւն ունի այն ազնուական աւանակէն որ մեծ տեղ մը գրաւած է Հին Պատմութեան... ախոռին մէջ։

Այս խմբագրական յօդուածը գրելէն քանի մը օր ետքը Ներքին Լուրերուն մէջ պիտի կարդայինք հետեւեալները.

«Ժողովուրդը շնորհակալութեան ուղերձ մը գրեց Կալիգուլա բարեխնամ կայսեր իւր ձին հիւպատոս անուանելուն համար։

«Այս ինչ կառավարութեան դեսպան երէկ հիւպատոս ձիին այցելութիւն մը տալով երկու ժամու չափ տեսակցեցաւ հետը։

«Այս ինչ կառավարութիւնն իւր խնդակցութիւնը յայտնելու նպատակաւ հիւպատոս ձիին պատուանշան մը ղրկեց։ Վսեմափայլ ձին հեռագրով շնորհակալութիւն յայտնեց յիշեալ կառավարութեան։

«Երէկ գիշեր վսեմափայլ հիւպատոսին ախոռին մէջ կոչունք տրուեցաւ դիւանագէտներուն, բոլոր երեւելի ջորիներն իրենց ազնուաշուք ընտանիքներովն և նշանաւոր էշերն պարահանդէսի զգեստով մեծ փայլ մը կուտային նոյն շքեղ հանդէսին։ Էշերուն կենացը գաւաթներ պարպուեցան։»

Այսչափով չպիտի շատանար, այլ պիտի առաջարկէր ճանճերէ զինուոր առնել, մեղուներու վրայ տուրք դնել, ուղտերը Թաղապետութեան անդամ անուանել, և հասարակաց ապահովութեանը համար մրջիւններէ ոստիկանութիւն մը կազմել. և վերջապէս պիտի առաջարկէր ինչ որ այս այլանդակ կայսրը կը խորհէր։

Մենք զինքը մեղադրելու նպատակաւ չէ որ Կալիգուլայի ղրկեցինք Իւթիւճեանը, այլ ցոյց տալու համար այն ընդունելութիւնն զոր կրնէ ամեն Պատրիարքներու որոշումներուն և առիթ կուտայ ըսել տալ ուրիշներուն թէ Մասիս Պատրիարքարանի բերան է կամ ականջն է։

Մինչեւ մօտ ատեններս չափազանց խոհեմութեամբ վարուելով պահպանողական ընթացք մը բռնած էր. իսկ տարիէ մը այսինքն այն օրէն ի վեր որ Մասիս ամեն օր կը հրատարակուի բայց կիրակի օրերէն, տօնի օրերէն և գրաշարի հիւանդ եղած օրերէն, յարձակողական դիրք մը բռնած է։ Ամեն ազատութեամբ կը խօսի այսօր ինչ որ մտքէն անցունելու կը վախնար երկու տարի առաջ։ Անաչառաբար խօսելով քաջութեամբ պաշտպանեց և դեռ կը պաշտպանէ հայկական խնդիրն իւր

քաղաքական յօդուածներովն։ Երբեք առիթ չփախցուներ հալածել ամեն անոնք որ ազգային իրաւունքներուն դպչիլ կուզեն։ Այս ամենն ընելով դարձեալ չէ արժանացած այն քաջալերութեան որով միայն կարող է թերթը մեծցունելով ազգին հայախօս և մեծ լրագիր մը կարդացնելու փափաքն իրականացնել։

Բաց ի Մասիսէն ունի երկու ընտիր թարգմանութիւններ որ մեր ժողովրդեան վիպասանութեան ճաշակ տուին։ *Թափառական Հրեան* և *Գաղտնիք Հաւատաքննութեան* մեր ժողովրդեան բաւականէն աւելի ներկայացուցին անդրալեռնականները։ Այս թարգմանութիւններու համար թարգմանիչն բաւական դափնեայ պսակներ ընդունեց, զորս քակելով տունը կը ղրկէր որ օձաձուկ առնեն և դափնիներուն մէջը դնելով կասկարայի վրայ եփեն. Նուիրեցին իրեն նաև բաւական ձիթենիներ՝ զորս շնորհակալութեամբ ընդունելով կը մըրմըրար.

— Աւելի աղէկ չէ՞ր ըլլար եթէ այսչափ ձիթենիի տեղ սափոր մը ձէթ ղրկէին ինձի։

Ճիշդ Եզոբոսին աքաղաղին պէս որ կըսէր.

— Մարգրիտն ի՞նչ ընեմ. գարիի մը հատիկն ինձի համար աւելի կարժէր։

Թարգմանած է նաև *Վերֆիլտի երէցն* և *Քաղաքական տնտեսագիտութիւն*, որոնց ինչպէս նաև բոլոր թարգմանութիւններուն մէջ ցոյց կուտայ որ մեր թարգմանիչներուն արժանաւոր յաջորդն ըլլալու պատիւն կը վայելէ։

Իւթիւճեան ոչ նուազ նշանաւոր եղած է ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ։ Անիրաւութիւն ըրած կը համարինք ինքզինքնիս եթէ չյիշենք հոս որ ազգային պատմութեան մէջ Սահմանադրութեան հիմնողներուն մէջն անցած է նաև իւր անունը։ Քանի մը երեսփոխաններու պէս խօսած ըլլալու համար խօսելու սովորութիւնը չունի. վասն զի ուրիշներու գլխու ցաւ պատճառելն խղճին կը դպչի։ Խիստ քիչ անգամ խօսք կառնէ և քանի մը բառի մէջ իւր միտքը բացատրելու յատկութիւնն ունի։ Իսկ անուրանալի է որ երբ ոտք ելնէ և ատենապետէն խօսք ուզէ այնպիսի շարժումներ կընէ որ կարծես տղայ մ՚է և վարժապետին կըսէ.

— Վարժապետ, գործ ունիմ։

Կարապետ էֆէնտի Իւթիւճեան, իւր ամբողջութեամբն առնելով, բարի և ազգին օգտակար մարդ մ՚է։ Քսան և ութ տարիներէ ի վեր խմբագրութեամբ ազգին ծառայելէն

գատ շատ մը Յանձնաժողովներու, ծողովներու և Խորհուրդներու մէջ ազգին ծառայած է անձնանուիրաբար և նոյնչափ տարիներ ևս պիտի ծառայէ եթէ իր կողմին նայինք։ Երկչոտութիւնը թողլով քաջութիւնը ձեռք առած է, թէպէտև աս ալ ճշմարիտ է որ աղուէս ձևանալ չմոռնար երբ ագռաւ մը տեսնէ։ Իբրև խմբագիր մեծ թերութիւններ կրնայ ունենալ, բայց իբրև սխալական մարդ մեծ առաւելութիւններ ունի։ Մէկու մը վնաս տալ չուզեր, սակայն ամենէն ալ օգուտ քաղել կը փափաքի։ Ուրիշներու բարիք ընելու չգլանար եթէ պարագաները թող տան։ Կը սիրէ այն ամեն գործերն որ բարի, գեղեցիկ և օգտակար են, իսկ կը պաշտէ երբ գեղեցիկ են։ Եթէ դէմքէն դատես զինք վճիռ կարձակես թէ անմատչելի մէկն է. իսկ երբ օր մը հետը տեսնըվելու պատիւն ունենաս տուած վճիռդ յետս կը կոչես և կը խոստովանիս որ այս մարդուն դէմքը սրտին հետ հակասութեան մէջ է։ Ցաւ է մեզ սակայն խոստովանիլ որ եթէ գրիչով մէկու մը դէմ գրելու որոշում տայ չխայթեր այլ կը վիրաւորէ։ Աքիլլէս միայն կրնայ դէմ դնել անոր հարուածներուն։ Վերջին օրերս յանձնառած է Ղալաթիա տպվող լրագիր մը կրթելու։ Յիշեալ լրագրին մարգարէ խմբագիրն որ

միշտ գուշակութիւններ կընէ բնաւ չէր գուշակած Մասիսէն խրատվելուն պէտքը։

Իւթիւճեան էֆէնտին երկար հասակով, թուխ դէմքով սև ընքուիներով և աչերով քաջառողջ մարդ մ՚է։ Սովորութիւն ունի փողոցը քալած ժամանակ միշտ գետինը նայիլ. կարծես բաժանորդ կը փնտռէ։ Իսկ երբ գլուխն վեր առնէ՝ այն դէմքը կունենայ երբ Շիրքէթի շոգենաւներէն մէկուն մէջ նստած ժամանակդ քովէդ հարիւր քսան օխանոց մէկը անցնելով ուժով ոտիդ կոշտին վրայ կոխէ և անցնի երթայ առանց ներողութիւն խընդրելու։

ՄԿՐՏԻՉ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Սուրբ Գիրքէն գիտենք որ Փարաւոն երբ Աստուծոյ առաջարկութիւնը մերժեց, Աստուած սկսաւ Եգիպտացիներուն իրարու ետեւէ պատիժներ ղրկել որոնց թիւը տասնի յանգեցաւ։ Փարաւոն մինչեւ իններորդ պատիժը յամառութեամբ դէմ կեցաւ. եւ տասներորդին առջեւ ալ կը վարանէր հնազանդութիւն յայտնել՝ երբ Մովսէս եւ Ահարոն իրեն յայտնեցին թէ՝ եթէ նորէն յամառիս՝ իբրեւ մետասաներորդ պատիժ Մկրտիչ Տիգրանեանը պիտի ղրկէ Աստուած։ Փարաւոն այս յայտնութենէն սոսկալով՝ Մովսէսն եւ Ահարոնը անմիջապէս կանչել տուաւ, արտօնեց զիրենք որ ելնեն երթան իրենց ունեցածն ալ մէկտեղ տանելով։ Փարաւոնին հնազանդութեանը վրայ Աստուած ստիպուեցաւ քովը պահել Տեգրանեանը։ 1815 թուականին երբ տեսաւ Աստուած որ մեր կրած տառապանքներէն չխրատուելով՝ անարժաններն վարդապետ, քահանայ կը ձեռնադրենք եւ ազգին իրաւունքներն անոնց ձեռ-

քը կը յանձնենք, բարկացաւ եւ Մկրտիչ Տիգրանեանը, պատիժներուն նախագահը, ղրկեց որ խրատուինք. թէպէտ եւ մենք այս պատիժն ալ առ ոչինչ գրելով շարունակեցինք եւ կը շարունակենք մեր ընթացքը։

Մկրտիչ եպիսկոպոսին աշխարհ գալուն պատճառն մեր ընթերցողներուն յայտնելէ ետքը, պարտք կը սեպենք անոր քանի մը մականուններն ալ հոս յիշել որպէս զի ուրիշ Մկրտիչներու հետ չշփոթեն իր անունը։

Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան Պոլսեցիներէն կ'անուանուի *հրաշագործ*. Հայաստանի մէջ քիւրտերէն կը յորջորջուի *շամ մաս հուլում* որ կը թարգմանուի *ապուրի վարդապետ*. Լուսահոգի Յակոբ Պատրիարքէն կը կոչուէր *եօթն փորձանք*, զոր արդի Վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսն մեր ազգին համար բաւական չհամարելով՝ *փորձանք* մ'ալ ինք աւելցուց եպիսկոպոսութեան աստիճան տալով անոր։

Արդ, Մկրտիչ եպիսկոպոսը ծնած է Տիգրանակերտ 1815 թուականին։

Ի ծնէ վաւվաւուն եւ բարեկարգութեան սիրահար գոլով՝ վայրկեան մը հանգիստ չէր մնար։ Տարաթն երեք անգամ տունը կը լուար, կը մաքրէր, կ'աւլէր, պատին վրայ բեւեռ մը քամելու համար տանը հիմերուն բեւեռները

կը քակէր բարեկարգելու համար տունն՝ որ վանքերէն աւելի հաստատ հիման վրայ շինուած ըլլալուն պատճառաւ չէր կործանվեր։ Մայրն զաւակին ըրած բարեկարգութիւններէն ձանձրանալով՝ բռնեց զինքը Կոնոնոսի վանքը ղրկեց։

1827-ին կը մտնէ Կոնոնոսի վանքը։ Բաւական տարիներ հոն կերակրվելէն ետև ձեռք կը զարնէ Վանքը բարեկարգելու. իսկ երբ կը տեսնէ որ մէկ կողմէն Վանքը յօժարութիւն ցոյց չտար բարեկարգվելու և միւս կողմէն Վանահայրն յարգը չճանաչեր իւր ծառայութիւններուն՝ որովք Վանքն օր ըստ օրէ ետ ետ կ'երթար, կը թողու այս ագարակն անիծելով մարդերու ապերախտութիւնը։ Չը վհատիր սակայն, միտքը կը դնէ Վանք մը փնտռել, ինչպէս որ ամէն մարդ գործ մը կը փնտռէ ոչ այդ գործով ապրելու, այլ այդ գործը բարեկարգելու համար։

1837-ին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը կ'երթայ։ 1839-ին վարդապետ կը ձեռնադրվի և իւր ապաշխարանքը կը քաշէ Կաղ Գրողին օճախին մէջ։—Աւանդութիւն մը կայ թէ սատանան տարին քանի մը անգամ այդ օճախը կուգայ և անոր մոխիրը կը խառնէ և թէ այս է պատճառ որ յիշեալ Վանքին մէջ խռովու-

թիւնն միշտ անպակաս է։ Ուրիշ աւանդութեան մը նայելով՝ Մկրտիչ եպիսկոպոս այդ օճախին մէջ ապաշխարանք քաշած ժամանակն երբ սատանան կուգայ մոխիրը խառնելու՝ ապաշխարողէն վախնալով կը փախչի, և Մկրտիչ եպիսկոպոս կ'սկսի այս մոխիրը խառնելու։

1841-ին ձանձրանալով Վանքին մէջ անգործ մնալէ, ճանբայ կ'ելնէ Քիւրտստանի բարեկարգութեան համար, ինչպէս կը գրէ ինք իւր Հայելի Գործոցին մէջ, Հայելի մը որ դժբախտաբար շատ լաւ կը ցուցնէ անոր պատկերը։ Քիւրտստանի բարեկարգութեան խնդիրն, ինչպէս յայտնի կը տեսնըվի, Տիգրանեանի օրով ծնած է։ Հայաստանի վանքերուն և Քիւրտստանի բարեկարգութեան վրայ տասներեք յօդուածներէ բաղկացեալ կանոնագիր մը կը խմբագրէ, և երբ անոնց գործադրութեանը պիտի ձեռնարկէր, իւր դէմը կը տեսնէ Տօն Քիշօթի օդային ախոյեանները, որոնց դէմ թէպէտ և քաջութեամբ կը կռուի բայց յաղթըվելով ետ կը դառնայ։

Այս պարտութիւնն զինք սուրբ Յովհաննէսի վանքը կը նետէ։ Եւ որովհետև առանց պարտքի վանք չըլլար, այս վանքն ալ ունէր իրեն պարտքերն՝ որոնց վճարման համար վա-

նահայրէն կաղաչվի Մկրտիչ եպիսկոպոս երթալ Պաղտատ ու Պարսկաստան հանգանակութիւն ընել։ Տիգրանեան ո՛չ միայն Պաղտատ ու Պարսկաստան կերթայ, այլ Կիլիկիոյ կողմերն ալ երթալով ցամաքէն Պոլիս կուգայ 1844-ին միշտ հանգանակելով։

Հանգանակութիւնը գոհ չըներ Նորին Գերապատուութիւնը որ կը փափաքի Քիւրտըստանի — Հայաստանի չհասկնաք — տղայները դաստիարակել. Պատրիարքէն կոնդակ մը կառնէ, ուրիշէ մ՚ալ ութը հազար դահեկանի արժողութեամբ դասագիրք նուէր առնելէն ետքը Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ կսկսի նորէն հանգանակութեան Նիկոմիդիայէն ցամաքէն մինչև Տիգրանակերտ ուր կը հասնի 1845-ին։ Ինք ալ իբրև Քիւրտստանի տղայ դաստիարակութեան պէտք ունենալով բնական էր որ անբաժ չմնար հանգանակած գումարէն։ Իւր խոստովանութեանը նայելով՝ ամբողջ Քիւրտստանի մէջ վարժարաններ կը շինէ... օդի մէջ։ Սիլվանայ մէջ կը փափաքի վարժարան մը հաստատել... գետնի վրայ. բայց այս գործը քիչ մը դժուար ըլլալով փափաքն չկրնար իրականացնել, մանաւանդ թէ Սիլվանաբնակ ազգայիններն հայերէն չէին գիտեր, անխնամ, անհովիւ և անտէրունջ մնացած

էին։ Այս ժողովրդեան համար հանարակօրէն կըսեն եղեր.

Պաղ ջուրը կուգայ մեծ Սիլիվանայ:
Գէշ Քրթու տղան է սև սատանայ.
Ա՛ռ բուրդ բամպակը շուտով մկրտէ.
Կուզէ Հայ մնայ կուզէ Թրքանայ։

Այնպիսի գեղի մը մէջ, որուն վրայ ասանկ ոտանաւոր մը կը գրուցվի, վարժարան բանալը յայտնի է թէ որչափ դժուար գործ մ՚է։ Նաև չենք յիշեր Սղերդի մէջ թէ երազին մէջ ալ վարժարան մը կը բանայ. սակայն լաւ կը յիշենք որ Սղերդի մէջ են եէզիտի աղանդաւորներն որոնք սատանային համար գէշ չեն ըսեր եղեր։ Դիտողութեան արժանի է որ յիշեալ աղանդաւորները Մկրտիչ եպիսկոպոսին վրայօք ալ գովեստով կը խօսին։

Սակայն մարդը հանգիստ չեն թողուր որ ամեն բան կարգադրէ։ Մշոյ և Տիգրանակերտի առաջնորդներէն առնուած տեղեկութիւններուն վրայ Պատրիարքարանէն հրաման կերթայ որ կոնդակն Մկրտիչ եպիսկոպոսին ձեռքէն առնուի և ինքն ալ Վանքի մէջ բանտարկվի։ Մկրտիչ եպիսկոպոս կիմանայ այս լուրն, և փոխանակ ձերբակալվելով վանք տարվելու, յօժար կամքով անձնատուր ըլլալու

համար ճանբայ կելնէ, սակայն ճանբան մոլորելով Մշոյ վանքը երթալու տեղ Կ. Պոլիս կուգայ երկրորդ անգամ 1845-ին։ Ս. Պատրիարքին կը ներկայանայ և կը հարցնէ թէ ինչ են իր յանցանքները։ Պատրիարքն՝ որ գիտէր թէ իւր հարցման պատասխանելը անօգուտ էր, դուրս հանել կուտայ զինքը։ Ամիրաներն որ շատ անգամ գործերն անուշութեամբ կարգադրելու սկզբունքին կը հետեւէին, Քիւրտստանի վեց վանքերու անկախ առաջնորդ կանուանեն Տիգրանեանն որ կոնդակն առնելուն պէս ճանբու պատրաստութեան կըսկըսի։

1846-ին ճանբայ կ'ելնէ... դժբախտութիւնն ալ ետեւէն։ Խնուզ Այրօզ գիւղն իջած էր, ուսկից Մուշ պիտի երթար, և ահա քանի մը անձեր կը ձերբակալեն զինքը զրպարտելով թէ մախաղին մէջը Բողոքականի գիրքեր գտած են, և գանակոծելով կը բանտարկեն Աւագի Օվէի ախոռին մէջը։ Քսան օրէն ետքը ախոռէն կը հանեն և երբ Ս. Կարապետի վանքին մէջ բանտարկվելու համար ճանբայ կը հանեն, բարեկամ Քիւրտերն կազատեն զինքն ու կը յանձնեն կառավարութեան, որ Կարին կը ղրկէ զայն հոն դատվելու համար։ Ինքը կը փախչի Ս. Յովհաննու վանքն պատուել

իւր ներկայութեամբը, իսկ երբ կը լսէ որ կապանքով Ս. Կարապետի վանքին մէջ պիտի պատուասիրվի, կը փախչի. բայց կը ձերբակալվի, Մուշ կը բերվի, Մուշէն Ս. Կարապետ կը ղրկվի, ուր կը բանտարկվի ութսուն օր։ Իւր բանտարկութեան այս շրջանին մէջ կը թարգմանէ Աւետարանն Քրդերէնի. որպէս զի Քրդերէն գիտցող ազգայիններն ալ հասկնան Աւետարանի հոգին և իրեն օրինակին չհետեւին։ Բարեկամները կերթան և կը յաջողին այս հալածեալ առաքեալն բանտէն հանելու։

1847-ին երրորդ անգամ Պոլիս կուգայ։ Մայրաքաղաքը հասնելուն պէս Պատրիարքարանն իրեն պատիւ ընելու նպատակաւ, երկու մարդ կը ղրկէ որոնք կընկերանան նորին գերապատուութեան մինչև Փրկիչ, ուր կը բանտարկվի տասնը հինգ օր և ուր խեղճին մախաղէն կը գողցվի հազար եօթը հարիւր դահեկան զոր չունէր։

Սակայն գործող մարդ մը բանտին մէջ չկրնար երկար ատեն մնալ. ուստի այս անգամ ալ բանտէն ազատվելու համար կ'առաջարկէ որ Հայաստան դառնայ և *Մարիբաս Կատինայ Հայոց Պատմութիւնը* գտնէ։ Ամիրային մէկն այս առաջարկութիւնն ընդունելով դրամ կուտայ իրեն որ երթայ գտնէ այդ

Ազգային Պատմութիւնը զոր թէպէտ և գտած կը համարի Տիգրանեան դրամը գրպանը նետելուն պէս, սակայն նորէն ճանբայ կ'ելնէ։

1852-ին իւր ըրած ազգօգուտ գործերուն համար նորէն Պոլիս գալու հրաւէր կ'ընդունի. որուն վրայ կ'ելնէ չորրորդ անգամ Պոլիս կուգայ. բայց նորէն օձիքը կ'ազատէ և ճարպետութեամբն ինքզինքն Եօզղատի առաջնորդ ընտրել կուտայ։ Հազիւ թէ իւր պաշտօնատեղին կ'երթայ, պսակի խնդիր մը կը յարուցանէ հոն և հինգերորդ անգամ Պոլիս կը բերուի։ Այս անգամ քիչ մը խիստ կը վարուի. ազգային վարչութեան դէմ բողոքող աղերսագիր մը կուտայ Կայսեր։ Կառավարութենէն հրաման կ'երթայ Պատրիարքարան որ Սրբազան Պատրիարքը Բ. Դուռն երթայ և Տիգրանեանի հետ դատուի։ Ամիրաները գործին կը միջամտեն և մեծ նեղութեամբ կը յաջողին ազգին իրաւունքները պաշտպանել Տիգրանեանի դէմ որ ազգին իրաւունքներն պաշտպանելու նպատակաւ դատ բացած էր ազգին Պատրիարքին դէմ։ Պատրիարքարանն այն ատեն կը համոզուի որ անկարելի է այս փորձանքին հետ վարուիլ։ Քիւրտստան կը ղրկեն զայն. բայց հոն ալ նորէն մոխիր խառնելով կ'ստիպէ Պատրիարքարանն որ զինքը Պոլիս բերել-

տայ. ուստի 1858-ին վեցերորդ անգամ մայրաքաղաքը կը մտնէ։

Այս թուականին Սամաթիոյ Եէնի Մահալէի քարոզիչ կը կարգուի. բայց քարոզչութեամբ չկրնալով ապրիլ կ'սկսի հրաշագործութեան։ Կաղեր, կոյրեր, խուլեր, համրներ, այսահարներ, անդամալոյծներ կը բժշկէր։ Ամեն օր հիւանդներ կ'երթային իրեն։

— Հա՛յր սուրբ, իմացանք որ դուք ամեն ցաւերը կը փարատէք։

— Հրամեր էք օրհնած։

— Քանի մը շաբաթէ 'ի վեր գլխու ցաւ ունիմ, կ'ուզեմ որ փարատէք։

— Գլո՞ւխդ թէ ցաւդ։

— Գլուխս, հայր սուրբ, գլուխս։

— Շատ լաւ, ինձի համար երկուքն ալ միևնոյն բանն են։ Եկո՛ւր խաչահանգիստ մը ընեմ։

Մարդը կը մեկնի և քանի մը ժամէն ետքը անդիի աշխարհքը կ'երթայ։

Երրորդ մը կը ներկայանայ.

— Հա՛յր սուրբ, սենեակին պատուհանը կոտրեցաւ։

— Պատուհանը հոս բե՛ր, վրան բժշկութեան աւետարան մը կարդամ։

Չորրորդ մը.

— Հա՛յր սուրբ, մազերս կը թափվին։

— Այս ջուրով գլուխդ լուա·

Հինգերորդ մը կը մտնէ.

— Հա՛յր սուրբ, անձրև եկած օրը սենեակս կը վազէ, ի՞նչ ընեմ։

— Այս ջուրէն քիչ մը դի՛ր սենեակիդ վրայ։

Պատրիարքարանէն մէկը.

— Հա՛յր սուրբ...

— Այս ջուրէն ա՛ռ։

— Պատրիարքը ղրկեց զիս...

— Պատրիարքին ալ այս ջուրէն։

— Ձեզի ըսելու որ...

— Ձեզի ալ այս ջուրէն։

— Քիչ մը...

— Այս ջուրէն։

— Պատրիարքարան հրամմէք։

— Պատրիարքարանի ալ այս ջուրէն։

— Եթէ չի գաք...

— Եթէին ալ այս ջուրէն։

— Նորէն բանտ պիտի երթաք։

— Բանտին ալ այս ջուրէն։

— Եթէ ընդդիմանաք՝ ոստիկանութեան ձեռքով...

— Ոստիկանութեան ալ այս ջուրէն։

— Պիտի բերվիք Փրկիչ։

— Փրկիչին ալ այս ջուրէն։

— Կառավարութիւնը...

— Կառավարութեան ալ այս ջուրէն։

Վերջապէս ամէն ցաւերն այս ջուրով կը բժշկէր։ Միայն այսահարներուն փորէն դեւերը կը հանէր, սակայն չկրնալով միշտ խոզեր գտնել որ անոնց ղրկէ, շատ անգամ իւր փորին մէջ կը հիւրընկալէր դեւերը առժամանակեայ կերպով։ Պատրիարքարանն թէպէտեւ կաշխատէր անոր արգելուլ տուներու մէջ մտնելն, բայց այն ատեն ամէն տուն հետաքրքրութեան համար հիւանդ գտնըվելով, չէր կրնար առաջքն առնել։

Մէկ կողմէն հրաշք կը գործէր միւս կողմէն միշտ հանդանակութիւն կընէր։ Ազգային և Քրդերէն գրականութիւնը կը ծաղկեցնէր։ *Քրդերէն Քերական*, *Հայտներ Լուսատու* և *Ընթերցարան* տպել կուտար և տպագրութեան ծախքը ժողովրդէն կառնէր։ Երբեմն տպարանին չէր վճարեր ծախքը, երբ տպարանապետն երթար ոտք կոխէր և ստակ ուզէր *այս* ջուրէն ըսելով անոր ալ ջուր կուտար։

Բաւական ժամանակ հրաշագործութեամբ ապրելէն ետքը 1861-ին Բալուի առաջնորդութիւնն կստանձնէ։ Պաշտօնատեղին երթալէն քանի մը ամիս ետքը իւր փոքրաւորը ճան-

բայ կը դրվի Պոլիս գալու համար, և զարմանալի զուգադիպութեամբ մը փոքրաւորին կինն ալ նոյն օրը Պոլիսէն կը մեկնի Բալու երթալու համար։ Լրագիրներու մէջ գոռում գոչումը կսկսի։ Տիգրանեանը կզգայ որ նորէն մոխիր խառնած է, գիրք ցրուելու համար Բալուէն... կը փախչի։ Բ. Դռնէն հրաման կը տրվի Բալուի կառավարութեան որ Տիգրանեանը Պոլիս ղրկէ։ Կը լսէ այս լուրը, Կարին կը փախչի, Կարինէն Էջմիածին, ուր կաթողիկոսն զինքը չընդունիր և կստիպվի վերջերորդ անգամ Պոլիս դառնալ 1863-ին։ Յանձնաժողով մը կը կազմվի որ իւր յանցանքները քննելով տեղեկագիր մը պատրաստէ։ Յանձնաժողովը նկատելով որ տեղեկագիրն տասը հատորի բարձրացաւ և յանցանքներուն վերջը գալիք չունի՝ հրաժարեցաւ պաշտօնէն։

1866-ին Հալէպի առաջնորդ անուանուելով Զէյթուն կը ղրկվի հոն ծագած խռովութիւնները հանդարտեցնելու համար։ Զէյթուն մտնելէն երկու ամիս ետքը հինգ տղայ կառնէ հոնկից և անոնց դաստիարակութեանը համար կսկսի ժողովրդէն դրամ հաւաքել։ Յիշեալ հինգ տղաները առջևը ձգած Եգիպտոս կերթայ, հոն ալ բաւական հանգանակութիւն ընելէն ետքը Իզմիր կուգայ, Իզմիրէն Պոլիս միշտ հանգանակելով — շոգենաւի մէջ ալ։ — Պոլիս Ալի բաշային կը ներկայացնէ տղաները որոնց երգ մը երգել կուտայ և յիսուն ոսկւոյ գումար մ'ալ նորին բարձրութենէն ընդունելով՝ տղաներն իբրև աղքատ ձրիաբար Փրկիչ կը դնէ և, Հալէպի ժողովուրդը հոգևորապէս մխիթարելու համար նորէն ճանբայ կելնէ դրամ հաւաքելու։

1868-ին եպիսկոպոսանալու համար հանրագրութիւններ պատրաստել կուտայ և Էջմիածին կը մեկնի, ուր եպիսկոպոսութեան աստիճան կ'ընդունի։

Դարձեալ Պոլիս կը դառնայ և Զէյթունի խնդիրը կարգադրելու համար պարտք ըրած կարծելով՝ ստակ ժողովելու համար կոնդակ մը կառնէ և Ռումանիա կուղևորի։ Բաւական գումար մը կը հաւաքէ, սակայն երբ Պոլիս կուգայ և համար կը պահանջվի իրմէն՝ հաշուոյ տետրակները Պատրիարքարանի մէջ հրաշքով կը կորսվին և ինքն ալ ազատ կը մնայ հաշիւ տալէ։

1872-ին Տիգրանակերտ կը քաշվի քէչ մը հանգստանալու համար. բայց որովհետև երկար ատեն չէ կարող հանգիստ նստիլ, Մշոյ դաշտը կելնէ և որչափ կոյր, կաղ, խուլ, համր մարդեր որ կը տեսնէ ամէնն ալ քահանայ կը

ձեռնադրէ ի փառս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ։ Այս ձեռնադրութիւններուն պատճառը հարցուելով կը պատասխանէ թէ՝ այս խեղճերն արդէն քառասուն օրէ ի վեր բան մը կերած չըլլալով՝ իրենց ապաշխարանքն քաշած էին և հետևապէս իրաւունք ստացած էին քահանայ ձեռնադրուելու։ Պատրիարքարանը կսպառնայ. Տիգրանեան կը ծիծաղի, բայց վերջապէս օր մը կը ձերբակալուի ծառի մը տակ եզ մը քահանայ ձեռնադրած ժամանակը։ Սակայն անմիջապէս թողլով նորընծայ եզն որուն փիլոն ալ տուած էր, կաներևութանայ... անտառներու մէջ։ Երբ Ներսէս արքեպիսկոպոս Պատրիարքական գահուն վրայ կը բարձրանայ՝ կը գրէ Վեհափառ Կաթողիկոսին որ շնորհ ընէ և Հրաշագործն իւր իշխանութեանը տակ առնէ։ Վեհափառ Կաթողիկոսն՝ որուն աւելի արժանի էր *եօթն փորձանքն*՝ չուզեր զայն իւր քովը պահել յայտնելով թէ ինք արդէն բաւական ունի անոնցմէ։ Տիգրանեան տեսնելով որ Ազգն դժուարութիւն կը յարուցանէ իւր վրայ փորձանք հրաւիրելու մասին՝ առանց հրաւէրի կելնէ դարձեալ Կ. Պօլիս կուգայ, ուր կը գտնուի այժմ Սամաթիոյ սուրբ Կարապետ եկեղեցին քարոզչութեան պաշտոնով։

Այս է ահա Հրաշագործին կեանքը՝ որուն

մէկ քառորդն անցած է ճանբորդութեան մէջ, մէկ քառորդը բանտերու մէջ, մէկ քառորդը *մոլխիր* խառնելու մէջ և միւս քառորդն ալ ստակ հաւաքելու մէջ։

Շատ բաներ գրուած և զրուցուած են այս անձին վրայ։ Լրագիրները հրատարակած են երբեմն որ իր փոքրաւորներէն մին, ընդհանուր սովորութեան համեմատ, շրջազգեստ հագնելու տեղ սխալմամբ *բանթալօն* կը հագնէր։ Շատերը պոռացին այն ատեն թէ այդ փոքրաւորն իգական սեռէ էր. բայց ինքը հերքեց այդ զրպարտութիւնն սա փաստերով թէ հագուստը յօդ մ'է. *բանթալօնը* արական գոյականներու վրայ կը դրուի իսկ շրջազգեստն իգականներու վրայ. ուստի քանի որ իւր փոքրաւորն *բանթալօն* կը հագնի, քերականութեան կանոնին համեմատ արական է և ոչ իգական. սակայն խմբագիրներն որ քերականութիւնը շատ չեն յարգեր այս բացատրութիւնը գոհացուցիչ չգտան։

Հրաշագործն գիտնական մ'է. սակայն շատ խնդիրներու մէջ կը տարբերի դարուս միւս գիտուններէն։ Օդը չէ որ, կըսէ, շրջապատած է մեր բնակած երկրագունտն, այլ խաբէութիւնն որ,

Անօսր է, վասն զի հաշիւներու ամենա-

փոքր մասերու մէջ կրնայ մտնալ։
Տարածական է, վասն զի պարագաներու
համեմատ իւր նախկին ծաւալէն աւելի մեծ
ծաւալ կրնայ ունենալ։
Թափանցիկ է, վասն զի շատ մը կրօ-
նաւորներ անոր մէջէն կանցնին։
Առաձգական է, վասն զի կրնայ ճնշուիլ
Պատրիարքարանէն բայց նորէն՝ իւր առաջին
ծաւալը կառնէ։
Գիտնականութեան շնորհիւն է որ մինչև
այսօր այնչափ պաշտօն վարեց. և մօտերս Պատ-
տատու առաջնորդ պիտի անուանուի այն տեղի
ազգայիններն առաջ տանելու համար։
Ոմանք կուզեն հաւատացնել թէ Հրաշա-
գործն, որուն ճակատէն վաթսուն հինգ շնիկ
աստղ անցած է, ազգն այնչափ տարիներ զբա-
ղեցնելուն վրայ շատ զղջացած է և թէ որո-
շած է փորձանք ըլլալ այն ամեն անձերու
որոնք ազգին շահն ոտնակոխ ընել կուզեն։
Մկրտիչ եպիսկոպոս Տիգրանեան միջին
հասակով, թուխ դէմքով և փոքր աչերով
մարդ մ'է։ Փողոցը գնացած ժամանակն այն-
պիսի ուշադրութեամբ կը նայի մարդուս երես,
որ կստիպուիս ձեռքդ բաճկոնիդ տանելու՝ նա-
յելու համար թէ ժամացոյցդ քո՞վդ է։ Եթէ
իւր դէմքն կարելի ըլլայ կենդանի գոյներով

նկարել՝ մեր առջևը կունենանք պատկեր մը
որ կարծես մեզի կըսէ. կը բարեհաճի՞ք ձեր
քսակն անուշութեամբ ինձի տալու, որպէս զի
ձեզի քահանայ ձեռնադրեմ։
Իւր ամենէն նշանաւոր կարծիքներէն մին
է բոլոր աշխարհականները կրօնաւոր ընել։
Այս եղանակով, կըսէ, աշխարհականները հո-
գևորապէս մխիթարուելու համար քահանանե-
րու դիմելու հարկ չեն ունենար և իրենք զի-
րենք կը մխիթարեն։ Այս համոզմամբ է որ
4000-էն աւելի քահանայ ձեռնադրած է։

ՅՈՎՍԷՓ ՉԻՉՄԱՆԵԱՆ

1820 թուականին—Քրիստոսէ ետքը, Հասունեանէ առաջ—Արքայեան վարդապետները Հայ եկեղեցին կուգային և իրարմէ բաժնուած եղբայրներուն մէջ սէր և միութիւն քարոզելով հերետիկոսութիւն կը տարածէին: Արքայեաններուն այս ընթացքն, որ թէպէտ և համաձայն էր Քրիստոսի տեսական աւետարանին բայց տարաձայն ըլլալով Սրբազան Պապին գործնական Աւետարանին՝ կատաղութիւնը հրաւիրեց Քոլէճեաններուն որոնք վատիկանու Աւետարանը կը գործածեն միշտ իբրև լաւագոյն դասագիրք... ժողովրդեան մէջ երկպառակութիւն ձգելու: Ուստի Քոլէճեան կուսակիցներէն գաղատացի մը Հայ կը ձևանայ և կսկսի Կեսարացի կօշկակարներուն խանութները պըտըտիլ ծոցն ունենալով Սրբազան Պապին մէկ պատկերը:—Բայց ոչ այն ծիծաղաշարժ պատկերներէն որոնք այսօր գրավաճառներու քով կը վաճառվին և Պապերը կը ներկայացնեն կամ սեղանի մը առջև նստած օղի խմելով կամ

պատի մը ծակէն կին մը... խոստովանանք ընելով:—«Ինչո՞ւ անհոգ նստած էք, եղբայրներ, կը պօռայ անոնց, Պատրիարքը Լուսաւորիչն ուրացաւ և Պապն ընդունեց, տեսէք այս պատկերը, Լուսաւորչին կընմանի՞: Ա՛լ ասկէ ետքը սրբալոյս միւռոն չկայ, մեր զաւակները կամ ձէթով պիտի օծվին կամ ձկան իւղով: Լռելու ժամանակ չէ, ոտք ելէք ո՛վ կօշկակարներ, և պաշտպանեցէք Լուսաւորչին... կօշիկները:» Այս բեմբասացութեան վրայ կօշկակարներն ուրիշ ընկերներ ալ կը գտնեն, հետևեալ օրը Պատրիարքարան կիջնեն և աղմըկը տակնուվրայ կընեն: Խռովայոյզ գաղատացին որ ամեն տուներ կը մտնէր՝ գիշեր մը կը գտնվի տան մը մէջ ուր ներկայ էր նաև Չիշմանեանի մայրը: Հոն երբ կսկսի պատմել իւր ըրած մեծագործութիւնները, և ահա ձայն մը կը լսվի որ կըսէր. դուրս վռնտեցէք այս մարդը: Ամենքը շուարած իրարու երես կը նային: Նորէն ձայն: Նորէն շուարում: Երրորդ անգամ լսելի կըլլայ ձայնն: Այս անգամ ուշադրութիւն ըրած ըլլալով՝ կը հասկնան որ ձայնը Չիշմանեանի մօրը նստած կողմէն կուգար և կը վճռեն թէ այդ տիկինը որովայնախօս է: Հարկ չէ կարծեմ հերքել այդ վճիռը.

ամէնքդ ալ գուշակեցիք արդէն որ տիկինը որովայնախօս չէր այլ Յովսէփ Շիշմանեանն էր որ Քոլէճեաններուն ըրածները լսելով սաստիկ յուզված էր։ Եւ ահա այն գիշերն աշխարհ կուգայ Յովսէփ եօթն ամիս մօրն արգանդին մէջ մնալէն ետքը։ Եթէ այս դէպքը չպատահէր՝ հաւանական էր որ տասնեւութ ամիսէն ծնէր, վասն զի ամէն զինքը ճանաչողները գիտէին արդէն թէ որչափ ծանր կը քալէ... իր յօդուածներուն մէջ. կամ բնաւ չէր գար աշխարհ եթէ Հասունեանի մը աշխարհ եկած ըլլալն առաջուց գիտնար, վասն զի շատ անգամ յայտարարած է թէ՝ *Հասունեանի գտնված տեղը ես գործ չունիմ*։

Կարծես Հռովմայ եկեղեցին բարեկարգելու պաշտօնով ղրկված էր աշխարհ ինչպէս Պէյքըր բաշան Հայաստան ղրկվեցաւ Հայաստանի Քիւրտերն ի կարգ հրաւիրելու համար. վասն զի լոյս տեսնելուն պէս սկսաւ հարուածել իր կրօնքը։ Մայրն երբ կը տեսնէր որ զաւակն այնչափ հակակրութիւն կը սնուցանէր կրօնքին դէմ, օրհնեալ ջուրով *արօրօղ* կեփէր և կը կերցունէր իրեն։ Զուր ջանք։ Երբ որ 4 տարեկան եղաւ թաղին բոլոր տղայները ժողովելով անոնցմէ բանակ մը կազմեց Հռովմայ գահը տապալելու համար։

1835-ին Վենետիկի վանքը ղրկվեցաւ որ վարդապետ ըլլայ։ Յովսէփ ձայն չհանեց և պէտք եղած ուսումն և գիտութիւնն առնելէն ետքը՝ յայտնեց թէ վարդապետութեան յարմարութիւն չունէր, թէ աշխարհական մնալ հարկ էր իրեն որպէս զի դիւրաւ կարենար իր եղբայրներն ազատել Վատիկանու... Փարաւոնէն։

1844-ին Կ. Պոլիս Միջագիւղի Ս. Լուսաւորչեան վարժարանին մէջ դասատու կարգվեցաւ Հայերէն և Ֆրանսերէն լեզուներու։ Այս պաշտօնն առիթ տուաւ իրեն որ Պապերն ամէն օր հարուածէ... աշակերտներու առջև։ Վարժութեան համար ինք կը պատրաստէր օրինակներ՝ որոց մէջ անպատճառ Պապ մը պիտի ապտակվէր։

1846-ին դեղագործութիւն սորվելու համար դեղագործի մը քով գնաց։ Իր մտքին այն յատկութեամբն որով ամէն բան շուտ կըմբռնէ, քիչ ժամանակի մէջ գործնականապէս սորվեցաւ դեղագործութեան արհեստը։ Եւ որովհետև մեղք կը համարէր Գերապայծառ Հասունեանը հարուածելու համար առիթ փախցունելը, գրգռիչ դեղերու ամաններուն վրայ *Հասունեան* կը գրէր։ Կը պատմվի թէ օր մը բժիշկի մը մէկ դեղագիրը կը պատրաստէ և

հիւանդին կը յանձնէ դեղն որ զօրաւոր լուծողական էր։ Մարդը տուն կերթայ, դեղը կը խմէ և արդիւնքին կսպասէ։ Չորս ժամ կանցնին. դեղն իւր զօրութիւնը չցցուներ։ Վեց ժամ կը սահին, դեղն անզօր է, կարծես Պատրիարքարաններէ Բ. դուռը ղրկված Թաքրիր մ'է, բնաւ ազդեցութիւն չըներ և վերջապէս մարդը կստիպվի դեղարան երթալ և Շիշմանեանի հարցունել.

— Եղբայր, տուած դեղդ ի՞նչ էր։

— Դեղագրին մէջ գրվածն էր։

— Բնաւ ազդեցութիւն չըրաւ։

— Անկարելի է։

— Բժիշկն ըսած էր թէ այդ դեղը ուժով էր...

— Այո՛, լուծողական դեղերուն մէջ ամենէն զօրաւորն է։

— Ինչո՞ւ չազդեց ուրեմն։

— Ի՞նչ գիտնամ... Հասունեանի մատ ըլլալու է այս գործին մէջը։

Մարդը ծիծաղելով կը մեկնի։ Շիշմանեանը քանի մը ամիս ետքը կիմանայ որ լուծողականի տեղ պնդեցուցիչ տուած էր որ Աննըմանի գրութեամբ պէտք էր լուծումն տալ։ Վասն զի բժշկական երկու գրութիւններու համեմատ մի և նոյն դեղը թէ քուն բերող

է և թէ քուն փախցնող. քնացողին քունը կը փախցունէ. օրինակի համար եթէ մեր Ընդհանուր ժողովին տրվի՝ խկոյն կարթննայ. բընաւ չքնացողին ալ քունը կը բերէ, կարծես Աւետաբեր մ'է, այս ասոխճան զարմանալի յատկութիւններ ունին այս դեղերը։ Բայց մենք թողունք բժիշկներն իրարու գլուխ պատառել և դառնանք մեր պատմութեանը։ Շիշմանեան քաջալերվելով այս գործած սխալէն՝ որուն համար պատիժ մը չկրեց, միտքը դրաւ Փարիզ երթալ և բժիշկ ըլլալ։ Սակայն մարդս մտքին մէջ բան մը դնելով ամեն ուզածը չկրնար ընել, պէտք է գրպանին մէջ ոսկի դնել։ Շիշմանեան գրպան ունէր բայց ոսկի չունէր և կը խորհէր թէ ինչ հնարքով կարելի էր հասնիլ առաջադրած նպատակին։ Յանկարծ խորհուրդ մը յղացաւ. այն է Փարիզ Մուրատեան վարժարանին մէջ դաս տալ և բժշկական դըպրոցին մէջ դաս առնել... ճիշդ կրկնատոմարի դրութեամբ։ 1848-ին Փարիզ ուղևորեցաւ և սկսաւ գործադրել ինչ որ առաջադրած էր։ Տուած դասերովը կապրէր իսկ առած դասերովն օր մը ուրիշներն պիտի ապրեցունէր։

Քանի մը տարուան մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ բժշկութեան մէջ. մանաւանդ ջղային ճիւղին մէջ այնչափ յառաջ գնաց որ-

չափ գացին մեր... փոխառութիւնները։ Կատարեալ բժիշկ ըլլալէն ետքը դպրոցէն ելաւ, ինչպէս որ սովորութիւն է, թէզ մը գրեց որուն մէջ խօսեցաւ ազգային միութեան վրայ։ Վարժարանէն նոր ելած բժիշկի մը բերնէն առաջին անգամ ազգային միութիւն բառերը լսելուն պէս՝ շատերն զարմանքով իրարու հարցնել սկսան թէ՝ առողջաբանութեան հետ ինչ վերաբերութիւն ունի ազգային միութիւնը, սակայն վերջէն համոզուեցան թէ ազգերն ալ ապրելու համար միութեան դեղի պէտք ունին։

Վկայականը ծոցը դնելուն պէս ելաւ Պոլիս եկաւ 1853-ին։ Ոստիկանութեան բժիշկ եղաւ։ Ամէն օր մարդասպաններուն գտնըւած սենեակը կերթար և անշուշտ քանի մը մարդ ալ ինքը կսպաննէր... որովհետև ամեն հիւանդ չբժշկվիր. և ինչո՞ւ չսպաննէ քանի որ վկայական ունի։ Մեր ազգայիններն որ ամեն օր լրագիրներու մէջ կը կարդային մարդասպան քիւրտերու ըրած սպանութիւններն՝ կըսէին իրենց մտքէն, ահ, թշուառականներ, Տիշմանեանի պէս մէկը ղրկելու է ձեզի։ Բայց Տիշմանեան որ պատմագէտ, գրագէտ և տնտեսաբան էր, բնաւ չէր փափաքեր բժշկական ասպարէզին մէջ փայլիլ. ինքը միայն իրարմէ

բաժնըւած եղբայրներն ինչ կերպով միացնելու վրայ կը խորհէր։ Արդէն 1851-ին նամակ մը գրելով Վ. Ղևոնդ վարդապետ Յովնանեանցին յայտնած էր այս բաժանումը վերցնելու համար իր կարծիքներն՝ զորս բառ առ բառ կը տառագրենք հոս.

«Նախ ազգին մեծ մասը պզտիկ մասին հետևցնել այսինքն բոլոր Հայ ազգը Պապական ընել.

Երկրորդ՝ ազգին պզտիկ մասը մեծ մասին հետևցնել. այսինքն բոլոր Հայ ազգը Էջմիածնայ կաթողիկոսին հնազանդեցնել։»

Այս երկու ճանբաները ցոյց տալէն ետքը ազգին մեծ մասը պզտիկին հետևցնելու համար անկարելութիւն կը տեսնէր. վասն զի, կ'ըսէր, ազգին մեծ մասը ինքնիրեն մնալով ազգ մը կրնայ ձևացնել, երբ պզտիկ մասը աննշան և անանուն ժողովուրդ մը կրնայ մնալ և ոչ տապանագրի արժանի։ Այս տողերէն կ'ուզէր հասկցնել Տիշմանեան որ եթէ ազգին պզտիկ մասը մեծ մասն ըլլար՝ առաջին ճանբան գործադրելի պիտի առաջարկէր, այսինքն բոլոր Հայ ազգը տանիլ յանձնել Հռովմայ աթոռին և դժբախտ բաժանման պատճառն վերցնելու համար, ամբողջ Հայ ազգը վերցնել աշխարհէն... ազգը միացնելու համար։ Եւ

որովհետև այս տեսակ միութիւնը շատերու ճաշակին դէմ էր՝ թող տուաւ առաջին ճանբան և փափաքեցաւ որ պզտիկ մասը առնէ, վրան քիչ մը սոսինձ քսէ և բարակ թելով մը մեծ մասին փակցունէ, ինչպէս կը փակցունեն Հրեաները կոտրված հողէ ամանները։ Կը վըռընտէր ժամանակն և անոր պաշտօնն իր վրայ առնել կուզէր, և երբ կրիայ մնալ հարկ էր իրեն՝ Նապաստակի պէս կը վազէր։ Կը կարծէր թէ համոզումներն մարդերու պէս են և թէ քիչ մը նեղվելուն պէս անմիջապէս կրնան ամէնը մէկէն մէկ կրօնքէ ուրիշ կրօնք մը գաղթականութիւն ընել ինչպէս կընեն մարդեր մէկ քաղաքէն միւսը, մինչդեռ ամեն օր կը տեսնենք որ կաթիլ մը օղի չենք կրնար խմցունել այն մարդուն որ քօնեաքէն ճաթելու մօտ է և այնպէս ՝համոզված է թէ քօնեաքով կրնայ... արքայութիւն երթալ։ Ազգային միութեան համար ունեցած անյաղթ սէրն էր որ ասանկ կարծիքներու մէջ կառնէր կը նետէր զինքը և համարձակութիւն կուտար իրեն վատ անունը տալ Թղլեանի որ հակասութեան մէջ գտնված ըլլալն լրագիրներու մէջ հրատարակելէն ետքը կուգար Հայ Պատրիարքարանի իրաւասութեանը ներքև կը մտնէր։ Մինչև մօտ ատեններս կը հաւատար

որ Հռովմայ գահը, որ Բողոքականութիւնը ծնած է, Նիշմանեանին ատենաբանութիւններն նկատողութեան առնելով պիտի հաճի տիեզերական ժողով գումարել և բարեփոխել իւր եկեղեցին՝ չկորսնցնելու համար ափ մը ժողովուրդ որուն անունը Վատիկանու մթերատետրին մէջ անգամ նշանակված չէ։ Որչափ ատեն որ բախտը ժպտեցաւ և Հասունեանի վրայ յաղթանակ տարաւ, բոլոր յաղթութիւններն իւր կարծիքներուն առգրեց· իսկ երբ բախտը քիչ մը ծամածռեց երեսն՝ ինքն ալ ստիպվեցաւ հրաժարական տալ իր առժամանակեայ կարծիքներուն—վասն զի վերջէն հասկցվեցաւ որ մշտնջենաւոր կարծիքներ ալ ունի—և ազգութիւնը շահելու համար բռնեց այն ճանբան զոր Թղլեանը բացած էր վերջին տարիներս, և զգացուց իր ընկերներուն որ պաշարումէն փախչիլը վատութիւն չէ։

1874-ին Միջագիւղի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն վարժարանին մէջ տնօրէնութեան պաշտօն ստանձնեց զոր կանոնաւոր կերպով շարունակեց քանի մը տարիներ։ Զափազանց ճշմարտախօս ըլլալուն պատճառաւ երբեմն կը վիրաւորէր աշակերտները։ Աշակերտին մէկը օր մը խելօք նստած չըլլալուն համար վարժարանէն արտաքսեց և անոր հօրն ալ նամակ

մը գրեց գրեթէ այս իմաստով.

«... աղա, դուք մարդ չըլլալու համար երդում ըրած էք. մեր վարժարանը յիմարանո՞ց կարծեցիք հէ... ձեր զաւակը խենդերէն մէկն է, և կարծեմ թէ դուք աւելի խենդ ըլլալու էք որ ձեր տղան չէք կրցած քիչ մը կրթել: Այս օրէ սկսելով վարժարանիս դռները գոց են ձեր տղուն համար, ուստի կը խնդրեմ որ զայն նորէն ղրկելու անկրթութիւնը չունենաք. Հասկցա՞ք:

Ընդունեցէք, կաղաչեմ, խորին յարգանացս հաւաստիքն որով մնամ ձեր խոնարհ ծառայ և այլն:»

Նամակն կստորագրէ և ուսումնապետին կը յանձնէ որ տնտեսին հետ ղրկէ: Ուսումնապետը քովը կը պահէ նամակը: Հետեւեալ երեկոյ Տիշմանեան կուգայ և կը հարցունէ ուսումնապետին.

— Նամակը ղրկեցի՞ր:

— Ոչ, կը պատասխանէ ուսումնապետն:

— Շատ խոհեմութեամբ վարուած ես, վասն զի գրելէս ետքը ես ալ զղջացի, թէպէտ և վիրաւորիչ խօսք մը չեմ ըսած մէջը, այնպէս չէ՞:

— Այո՛...

— Մնաք բարով:

— Երթաք բարով:

Վարժարանի տնօրէնութիւն ըրած ժամանակն ալ իր ժամերուն մեծ մասը Հասունեան խնդրոյն կը զոհէր. Հակահասունեանները հրամանատարն ըլլալով ամեն բան ինքը կը կարգադրէր և գլուխը քերելու ժամանակ չէր գտներ: Շատ անգամներ հիւանդները տունը կ'երթային և սպասաւորէն հետեւեալ պատասխանը կ'առնէին.

— Բժիշկը հոս է, բայց հիւանդ չկրնար ընդունիլ այսօր, վասն զի բեվերդուրուսի դէմ յօդուած շինելու զբաղած է:

Ետ կը դառնային հիւանդներն և իրարու կ'ըսէին.

— Մինչև որ Հռովմայ եկեղեցին չբարեկարգվի այս մարդը հիւանդ նայելիք չունի:

Կը պատմվի թէ օր մը Հակահասունեան բժիշկի մը հետ խորհրդակցութեան կը հրաւիրվի հիւանդի մը տունը: Հիւանդը քննելէն ետքը իր ընկերին հետ ուրիշ սենեակ մը կը մտնէ տրվելիք դեղին վրայ խորհրդակցելու համար. Նախ Տիշմանեան խօսք կ'առնէ.

— Նստէ նայինք:

— Շնորհակալ եմ:

— Ի՞նչ կարծիք ունիք:

— Նախ և առաջ հրամանքնիդ ըսէք:

— Ես կարծեմ թէ ա՛լ չյաջողիր ընվերատրուար։

— Ես ալ այն կարծիքն ունիմ, բայց չեմ կարծեր որ...

Տան Տիկինը ներս կը մտնէ.

— Դեղագիրը գրեցէ՞ք։

— Հանգիստ եղէք, Տիկին, անոր վրայ կը խորհրդակցինք, կը պատասխանէ Նիշմանեան։

Տան Տիկինը դուրս կ'ելնէ։

— Սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, կ'ըսէ միւս բժիշկը, պարտաւոր ենք Հասունեանի դէմ մինչև վերջը մաքառիլ։

— Այո՛, մինչև որ ամբողջ ժողովուրդը հասկնայ անոր բռնած ընթացքը։

— Սիկար մը կը շինե՞ք։

— Շնորհակալ եմ, չեմ գործածեր կերակուրի վրայ։

— Շատ ըրա՞ծ էք։

— Այո՛, աղուոր պիֆթէք մը կերայ...

Հիւանդին եղբայրը սենեակին դուռը զարնելով ներս կուգայ.

— Դեղագիրը կուտա՞ք, գլխուն ցաւը նորէն բռնեց, կը չարչարուի... կ'աղաչեմ։

— Հիմայ, հիմայ, կը պատասխանեն երկու ընկերները։

— Այս տեղ չպիտի կրնանք խօսիլ, դեղագիր մը տանք ու երթանք։ Մատիտն և թուղթը հանեցէք, Տէր բժիշկ, կ'ըսէ Նիշմանեան։

— Դուք գրեցէք, քանի որ հիւանդը ձերն է։

— Վնաս չունի. գրեցէք հրամանքնիդ։

— Ինձի չվայլեր։

— Կաղաչեմ։

— Ոտքդ պագնեմ։

— Չեմ ընդունիր։

— Կը բարկանամ։

— Անկարելի է։

Հիւանդին հայրը կը ներկայանայ.

— Քիչ մը շուտ ըրէք, կ'աղաչեմ, ցաւէն պիտի մեռնի։

— Հիմայ, հիմայ, կը կրկնեն երկու բարեկամները։

— Տղայութիւն մի՛ ըներ, գրէ որ երթանք ուրիշ տեղ մը խօսինք։

Վերջապէս ընկերը կը հաւանի դեղագիրը տալու և երկուքը մէկէն դուրս կելնեն նորէն սկսելով Հասունեանի վրայ շարունակել իրենց խօսակցութիւնը։

Նիշմանեան զգալով որ ազգային միութեան խնդիրը շատ գրաւած է իր միտքը, կորոշէ Պոլիսէն քիչ մը հեռանալ և հանգիստ

ընել։ 1876-ին Կիպրոս կը մեկնի, ուր տարի ու կէս մնալէն վերջը Պոլիս կը դառնայ, ուսկից Տփղիս կուղևորի. Նորէն Պոլիս կը դառնայ, ուր քանի մը շաբաթ մնալէն ետքը դարձեալ ճանբայ կելնէ երթալու համար Տըփղիս ուր կը գտնըվի հիմայ։

Իբրև պատմագէտ մեծ համբաւ կը վայելէ և որուն իրաւամբ արժանի է։ Միայն թէ պատմութեան կը դիմէ երբեմն այնպիսի խնդիրներու մէջ ուր պէտք էր թուաբանութեան դուռն ափ առնել։ Երբ ջրավաճառն խաբէ զինք և յստակ ու մաքուր ջուրի տեղ պղտոր ջուր տայ, Շիշմանեան իսկոյն Պատմութիւնը ձեռք առնելով գաւաթ մը ջուրի համար ջրհեղեղին պատմութիւնն ընել կսկսի համոզելու համար ջրավաճառը թէ՝ Նոյ նահապետին օրով ալ ջրավաճառներուն այսպէս վարվելուն համար Աստուած ջուրին մէջ խըղդեց զիրենք, թէ եթէ շարունակեն ասանկ պղտոր ջուր ծախել անկարելի կըլլայ ազգային միութիւնը, թէ պղտոր ջուր ծախելը Հասունեանի հացին եղ քսել է։

Ոչ նուազ նշանաւոր հանդիսացած է իր ատենաբանութիւններովն զորս արտասանած է Միջագիւղի լսարանին մէջ։ Ամեն անգամ որ ատենաբանութիւնը լմնցնէր՝ լսարանին

սպասաւորը օթեակներուն դռները կը բանար և կարթնցնէր անոնց մէջ գտնըվող ունկնդիրներն իմացնելով թէ ատենաբանութիւնն վերջացած է, թէ ազատ են իրենց տուներն երթալու և անկողին մտնելով հանգիստ քնանալու։ Ունկնդիրներուն քնանալուն պատճառն այն էր որ Շիշմանեան էֆէնտին լակոնական ոճին վարժեցնել կը փափաքէին։

Ազգային թերթերու մէջ ալ երևցած է և կ'երևի երբեմն բուն և երբեմն կեղծ ստորագրութեամբ։ Լրագիրներն երկար տարիներէ ի վեր մէկմէկ պարահանդէսներ դարձած են. հոն դիմակով ալ կ'ընդունվին առանց դիմակի ալ։ Իսկ ես, կը զարմանամ թէ ճշմարտութիւն խօսելու համար ինչու ամչնայ մարդ և երեսը դիմակ անցունելու հարկադրվի։ Թէ հրապարակի թէ լսարաններու և թէ վէպերու մէջ Շիշմանեան էֆէնտին աշխատած է և կ'աշխատի երիտասարդներու սրտին մէջ հայրենասիրութիւն արծարծել. ուստի իր խօսքերն միշտ սիրով մտիկ ըլլվելու արժանի են։

Շիշմանեան էֆէնտին որչափ ալ ծեր կարծէ ինքզինքը՝ դեռ երիտասարդ է իր զգացումներով. երիտասարդի պէս կրակոտ և երբ կէտի մը վրայ պնդէ՝ քար կը կտրի, բնաւ չկակուղնար և վայրկեան մը իրաւունք կու-

տայ մեզի հաւատալ Տեկալիոնեան ջրհեղեղէն ետքը մարդերու քարերէ կազմակերպուելուն։ Ծերի հետ ծեր կըլլայ, տղայի հետ տղայ և կնոջ հետ կին։ Զուարճախօս է, ընկերութիւններու մէջ կախորժի կատակներ ընել, իսկ երբ մէկն իր մէկ արարքն հրապարակաւ հեգնէ՝ կրակ կը կտրի։

Քանի մը տարիներէ ի վեր Տիշմանեան Էֆէնտիին գլուխն իւր արտաքին կարծիքը փոխած է. ֆէսի տեղ գլխարկ կը դնէ։ Անկից հետևցնելու չէ թէ ներքինը փոխած չէ, քանի որ Էջմիածնայ գիրկը կը գտնուի այսօր։ Մազերն ուսերուն վրայ կը ծածանին և բարերարի մը կ՚սպասեն որ սանտրուին։ Մտաւորական աշխատութիւններն ստիպած են զինքը գլուխը ծռելու, որով միշտ գետինը կը նայի և բարձր նիւթերու վրայ կը խորհի։ Գրեթէ միշտ ի ձեռին ունի հովանոց մը՝ զոր անձրևի ատեն չբանար որպէս զի չթրջուի հովանոցը. արևուն ալ չբանար, բայց երբ գիշեր ատեն լապտերով դուրս ելնէ՝ կը բանայ հովանոցն որպէս զի լապտերին լոյսն արգիլէ որ վեր չելնէ։ Թևին տակը միշտ ունի լրագիրներ, թուղթեր և գիրքեր զորս այնչափ տարիներէ ի վեր կը կարդայ և չկրնար լմընցընել։

Տիշմանեան Էֆէնտին միջին հասակով, ո՛չ ճերմակ և ո՛չ թուխ դէմքով մարդ մ՚է։ Ձայնը հաստ է, եթէ օբերայի թատրոնի մը մէջ պասօյի դեր կատարէր՝ հինգ հազար ֆր. ամսական կառնէր։ Այնպիսի դէմք մը ունի որ կարծես փունդտալ կուզէ և չկրնար։

ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Կարապետ Յ. Փանոսեան, Խմբագիր-Տընօրէն Մանզումէի Էֆքեար էսէֆէնկիզ լրագրոյ, Տէր-Տնօրէն Ագապեան ալէհշէթամիզ վարժարանի, ծնած է Կեսարիա 1836 թուականին։ Իր անհամբեր և նեղ սիրտ բնաւորութիւնը գիտցողները կրնան գուշակել թէ ինն ամսուան մէջ որչափ չարչարած է իր մայրը, արդեօք քանի քանի անգամներ փախչել փորձած է։ Եւ արդարև ինն ամիս արգանդի մէջ բանտարկվիլը մեծ ժամավաճառութիւն էր Փանոսեանի համար որ ինը ժամուան մէջ ինը հարիւր փոխառութիւն և ինը հազար հայհոյութիւն կրնայ ընել։ Ուստի բնաւ թերահաւատութիւն ընելու չէք երբ լսեմ ձեզ թէ Փանոսեան մօրն արգանդին մէջ սկսաւ խորհրդածել թէ ինչ հնարքով կարելի է որ մարդ մը մօրն արգանդին չհանդիպելով ուղղակի աշխարհ գայ։ Ասոր վրայ կը խորհէր և պատրաստված էր յօդուած մ'ալ գրել երբ մանկաբարձն իրեն իմացուց պայմանաժամին լրանալը։

Փանոսեան աշխարհ գալուն պէս աչերը բացաւ և պօռաց. ի՜նչ թանձր տգիտութեան մէջ եմ մնացեր։ Բարեկարգութեան և ազատութեան ջերմ սիրահար ցոյց տուաւ ինքզինքն՝ ոտներն ու ձեռներն միշտ դուրս հանելով խանձարուրէն։ Դպրոցասէր ըլլալն ալ հասկցուց իր մանկական հասակին մէջ։ Հազիւ չորս տարեկան կար, խաղի թուղթերէն դպրոցներ կը շինէր, դրացիներու տղայներէն դրամ, կարասիք և այլն կը ժողվէր ի նպաստ իր շինած վարժարաններուն և գրպանը կը նետէր։ Հայրն ու մայրը նկատելով որ իրենց զաւակն փառաւոր ապագայ մը կը խոստանայ—թէպէտև վերջէն հասկցվեցաւ որ շատ հաւատք ընծայելու չէ անոր խոստումներուն—կորոշեն Կ. Պօլիս ղրկել զինքն որպէս զի երթայ հոն դաստիարակութիւն առնէ։

1846-ին Վոսփորէն ներս մտաւ Փանոսեան։ Այս թուականին՝ մէկ օրուան մէջ բարեկարգ վարժարան մը գտնելը խիստ դժուար ըլլալով՝ նախնական ուսմունքն առնելու համար ղրկվեցաւ Խասգիւղ հացագործի մը խանութը։ Հոն սկսաւ քարոզել հաց առնելու համար խանութն եկող գործաւորներուն և արհեստաւորներուն որ իրենց գործերը թողուն և մարմնամարզութեան պարապին եթէ

կուզէն ազգին ծառայութիւն մատուցանել։ Իր քովն աշխատող գործաւորները կը խրատէր դաշնակ և պար սորվիլ։ Իւր քարոզներն և խրատներն արդիւնք մը չունեցան. և երբ օր մը առաջարկեց տիրոջն որ խանութը փլցունեն և դպրոց շինեն՝ տէրը բարկացաւ և պաշտօնն առաւ վրայէն։

Քանի մը ժամանակ պարապ մնալէն ետքը 1851-ին Պօլսոյ երկրագործական վարժարանն ընդունվեցաւ բարերարի մը միջամտութեամբ։ Այս ճիւղին մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ըրաւ։ Փորձ մը ընելու համար օր մը հին կօշիկները տանը պարտէզին մէկ անկիւնը տնկեց, առտու երեկոյ ջուր տալ սկսաւ, բայց երբ տեսաւ որ կօշիկները չեն բուսնիր՝ անիծեց հողն և բուսաբանութիւնը և ազգը մարդ ընելու համար պաշտօն մը փնտռելու ետևէ եղաւ։

1859-ին խմբագրութեան ասպարէզը նետվեցաւ *Միւնատիի Էրճիյաս* անուն լրագիրը հրատարակել սկսելով։ Ամիրան ու արհեստաւորն, Կաթողիկոսն ու փոքրաւորն, հարուստն և աղքատն ամէնը բաժանորդ էր այս լրագրին յարձակումներուն, որոնք արդարացի ըլլալով լաւ ընդունելութիւն կը գտնէին ժողովուրդէն, որ մինչև այն ատեն կը կարծէր թէ

ամիրայի մը թաշկինակին դէմ խօսիլը երկնից դէմ ապստամբիլ էր։ Այն ատենները Գերագոյն ժողովոյ մէջ անիրաւութիւնն ճշմարտութեան ներկայացուցիչն էր. բռնութիւնը գաւազան ի ձեռին կը նախագահէր. արդարութեան աթոռին վրայ ամիրաներու կամքը բազմած էր. իրաւունքը *Փալամա* կոնուանվէր և Փանոսեան իբրև մունետիկ փողոցներու մէջ կը պօռար.

«Հայեր, երէկ հազար տարեկան ճշմարտութիւն մը կորսվեցաւ Պատրիարքարանի մէջ։

Ժողովուրդն այս Կեսարացիին ընթացքին հաւնելով կը քաջալերէր զայն որուն խմբագրատունն էր այն ատեն Վէզիր խանին մէջի սրճարանը, աթոռն էր տոպրակի մէջ լեցված հարիւր օրամ խոտ, գրասեղանն էր սրճարանապետին դրան քով դրված սնտուկը և թաշկինակն էր իւր հագուստին թևը։ Ընթերցասիրութեան նոր վարժվող ժողովրդեան մը քաջալերութիւնն այս աստիճանին մէջ կը պահէին զինքը և հարուստներն որք տաղանդին, ինչպէս կըսէ Յոբնադ, գովեստներէն ուրիշ բան չեն տար, միայն կը ծափահարէին Փանոսեանը։ 1853-ին երբ Զէյթունի կոտորածն սկսաւ, Փանոսեան քաջ ախոյեան հանդիսացաւ այս խնդրոյն մէջ որ պատճառ եղաւ իւր լրագրին

խափանման և իրեն բանտարկութեանը։

Խափանում, բանտարկութիւն բնաւ նշանակութիւն չունէին իւր աչքէ, մանաւանդ բանտն որ իրեն համար առանց վարձու սենեակի մը մէջ նստիլ էր։ Բանտէն ելնելուն պէս *Թափառական Հրեային* տաճկերէն թարգմանութեանը ձեռնարկեց։ Այս աննման վէպին թարգմանութեամբը մէկ կողմէն նախապաշարումները կ'սպաննէր, միւս կողմէն տաճկերէն լեզուին ջարդ կուտար և ամեն օր սիրտը կը դողար որ չըլլայ թէ Եօժէն Սիւ ելնէ դատ բանայ իրեն դէմ։ Այս ահուդողի մէջ անհնար ըլլալով թարգմանութեան շարունակութիւնը կիսատ թողուց զայն թէպէտ և բաժանորդներէն ամբողջ բաժանորդագիններն առաւ։

1866-ին յաջողեցաւ արտօնութիւն առնել *Մանզումէի Էֆքեար* անուն լրագրի մը որուն հրատարակութիւնը մինչև այսօր կը շարունակէ։ Այս լրագրին մէջ սկսաւ շարել իւր կարծիքները մարդերու հասկնալի կերպով. իսկ երբ 1869-ին Ագապեան վարժարանը բացաւ և անոր դէմ դիտողութիւններ տեղի ունեցան, սկսաւ էշերուն խօսիլ։ Առաջ իւր յօդուածներուն գլուխը *Հայե՛ր, Հայե՛ր*, կը գործածէր, վերջէն սկսաւ *աւանակնե՛ր, էշե՛ր* դնել։ Ագա-

պեան վարժարանի կուսոյն մէջ այնպիսի անդուռն բերանով յարձակեցաւ իւր մէկ պաշտօնակցին վրայ որ ստիպուեցաւ դատի հրաւիրել 1872-ին։ Այս դատն այնքան հետաքրքրութիւն շարժեց որ Մուսաս Պառնասի գագաթէն իջնալով ներշնչեց ինձի և ես երգեցի այն դատը։

Ինչո՞ւ չերգեմ նաև այսօր այն պատերազմն դիւցազներու որք, սագի փետուրի զինուած, վեց ամիս իրարու դէմ կատաղաբար պատերազմեցան և դաշտի վրայ հազարաւոր ընթերցողներ վիրաւորելէն ետքը արիւնով ներկեցին համեստ դէմքերը։ Ըսէ ինձ, ո՛վ Մուսա, ինչպէս եղաւ որ Օրագիր *ոճրագործ* բառին վրայ սրտմտելով ասպարէզ կարդաց Մանզումէին։ Նուտ ըրէ, եկո՛ւր և օգնէ ինձ որ այս վեցամսեայ պատերազմն արձակ երգով մը կարող ըլլամ երգել։

Այն ինչ վարդամատն Արշալոյս արեգական դռները բանալու համար դարբին փնտռելու իջած էր Հեփեստոսի բնակարանը, Օրագիր յանկարծ արթնցաւ և *օր մահու եւ կենաց* գոչեց այնպիսի սրտառուչ ձայնով ուսկից շարժեցաւ մահճակալը։ Քանի մը վայրկեան ձեռն ի ծնօտ խորհելէն ետքը դիմեց զէնքերուն, առաւ զանոնք և գրպանին մէջ

դնելով արխաքար հեծաւ իւր կօշիկներուն վրայ և սկսաւ յառաջանալ դէպ ի հօն ուր պիտի սպաննէր թշնամին։

Միւս կողմէն Մանզումէն հայհոյելով հագուեցաւ իւր պատերազմական հագուստները, զգեցաւ զրահն ուսկից արեւուն ճառագայթները չէն կրնար թափանցնիլ, առաւ իւր զէնքերն որ կը բաղկանային *աւանակ, էշ, լիրբ, ոճրագործ, անամօթ* բառերէ և հետևեալ ատենաբանութիւնն ըրաւ. դողացէք ոտներուս տակ ով գուլպաներս։ Այս ատենաբանութենէն ետքը վերջին ողջոյնը տուաւ իւր սենեակին այնպիսի սրտաճմլիկ խօսքերով որ լալ սկսան բարձերն ու բազմոցները։ Վերջին ողջոյնը տալէն ետքը մօրակեց իւր կօշիկները և պատրաստուեցաւ իւր ոսոխին դէմն ելնելու։ Հասաւ վերջապէս այն ժամն որ դէմ առ դէմ պիտի բերէր այս երկու ըմբիշներն որ իրարու երես տեսնել չէին ուզեր... սոսկալի վայրկեան... մուկ մը ասոնց մէջտեղէն անցաւ. երկու դիւցազները զարհուրեցան բայց քաջութեամբ ետ ետ քաշուեցան։—Յառաջ մօտեցիր, գոչեց Մանզումէն, երկու քայլ առնելով դէպ ի ետ։ Այս հրաւէրին վրայ Օրագիր անզգուշութեամբ Մանզումէին ոտքին վրայ կոխեց.—այ թշուառական, ասանկ կա-

տալ կըլլայ, պոռաց Մանզումէն. Օրագրին վրայ յարձակեցաւ, քաշեց մէջքէն գօտին և անանկ հարուած մը տուաւ *ոճրագործով* որ մխրճուեց Օրագրին... ականջը։ Օրագիր իւր ուժն ժողովելով Մանզումէին գլխուն իջեցուց Տրամաբանութեան ահեղ զէնքը։ Ամպակուտակն Հայր Արամազդ երկնքին բարձրէն սարսափով կը դիտէր այս արիւնալի պատերազմը։ Աստուածներէն ոմանք միջամտել կ'ուզէին, ոմանք չէզոքութիւնը նախամեծար կը համարէին, ոմանք գրահաւոր ղրկել կ'որոշէին, ոմանք փոխատուութիւնը դադրեցունել կը փափաքէին. վերջապէս տարաձայնութիւնն այնքան սկսաւ շփոթել աստուածներն որ աստուածներու Հայրն շանթ ի ձեռին ոտք ելաւ և այսպէս խօսեցաւ. «Անմահ մը չկրնար անխտիր մնալ մահկանացուներուն այս խեղճ վիճակին. ուստի առանց ձեզմէ խորհուրդ հարցնելու, որոշեցի Առաքինութիւնը ղրկել որ երթայ հաշտեցունէ զանոնք։ Բայց որպէս զի Առաքինութիւնը կարենայ իւր պաշտօնն կատարել հարկ է որ կնկան կերպարանքով երևի անոնց. որովհետև կիները իրենց փափուկ խօսքերովն կարող են քարէ սիրտերն անգամ կակուղցնել։» Աստուածներն թող տուին որ Արամազդ իւր պատասխանատուութեանը ներքև

գործէ։ Ուստի Առաքինութիւնն յանձն առաւ այս պաշտօնն և իսկոյն գեղեցիկ աղջկան մը կերպարանափոխվելով, ժպիտով մը վար իջաւ և կանգնեցաւ մեր դիւցազներուն մէջտեղը որոնց մին *բանթալօնը* կապկէլու զբաղած էր և միւսը ֆէսն կը մաքրէր։—Ո՞վ դիւցազներ, գոչեց Առաքինութիւնը, կը ճանաչէ՞ք զիս։—Ամենևին, չեմ ճանչեր զքեզ, պատասխանեց Մանզումէն.—Բնաւ երբէք, այդ անունով բաժանորդ չունիմ, ըսաւ Օրագիր.—Ներեցէ՛ք, մեր կեանքին մէջ բնաւ տեսած չունինք, պատասխանեցին երկուքը միաբերան.—Առաքինութիւն է անունս, ըսաւ.—Կարգվա՞ծ էք Օրիորդ, հարցուց Օրագիր որ կը պնդէր թէ Փանոսեան իրաւունք չունէր վարժարանը պառկելու քանի որ ամուրի էր—Մարմնամարզութիւն գիտէ՞ք, հարցուց Մանզումէն որ մարմնամարզութենէն դուրս ամեն բան իբրև անօգուտ կը նկատէր։ Այս հարցումներուն վրայ առաքինութիւնը ժպտեցաւ և կոտրտվելով Մանզումէին գիրկը նետվեցաւ. վերջը երկուքը մէկէն գրկելով կնքել տուաւ *պատուաւոր հաշտութիւն* մը որ կէս ժամէն աւելի տևեց։ Այս վայրկենական հաշտութենէն ետքը Առաքինութիւնը թռաւ ասոնց վրայէն։ Երկու բարեկամներն քանի մը վայրկեան ապ-

շած իրարու երես նայելէն ետքը բաժնըվեցան իրարմէ իւրաքանչիւրն հետը տանելով մէյմէկ *պատուաւոր հաշտութիւն*։ Արևն որ ի նշան տրտմութեան ապարանքէն դուրս չէր ելած, այս հաշտութեան վրայ իւր դէմքը ցոյց տուաւ և իւր լուսափիւռ ճառագայթները տարածելով սկսաւ չորցնել երկու դիւցազներու վարտիքներն որ թրջված էին... քըրտինքով։

Այս կերպով վերջացաւ ահա այն *պատուաւոր հաշտութիւնն* որ վերջէն Սամաթիոյ մէջ այնքան յուզում պատճառեց։

Փանոսեան այս պատուաւոր հաշտութեան վրայ չփոխեց լեզուն և ամեն անգամ որ ժողովրդեան խօսելու կելնէր միշտ *անամօթ, ստախօս, խաբեբայ* ածականներէ կառաջնորդվէր։ Վարժարաններու վրայ գրած յօդուածներէն աւելի ազդեցութիւն ըրաւ այն յօդուածն որ ճեմիշներու նուիրված էր։ Յիշեալ յօդուածով, որուն վերնագիրն էր *մէմլէճէ ըլաճաթ*, ոչ միայն ազգային այլ միջազգային ճեմիշներու նկարագրութիւնն ընելով անոնց բարեկարգութեանը վրայ կը պնդէր, բայց Մալթայէն Պէշիքթա բերելու համար զրահաւոր չունենալով իւր առաջարկութիւնն անընդունելի կը մնար։ Ազգի մը յառաջադիմութիւնը, կըսէր, ոչ թէ

անոր լրագիրներէն այլ ճեմիշներէն կը ճան-
չըցվի. և իբրև փաստ Փարիզու ճեմիշները կը
ներկայացնէր իւր ընթերցողներուն այնպիսի
գեղեցիկ գոյներով որ մերիններուն արժանա-
պատուութիւնը կը վիրաւորէր։ Փանոսեան ամեն
բանի մէջ միշտ առաջնութեան փափաքելով՝
շատ անգամ սխալ քայլեր առած է, և իւր
սխալն զգալէն ետքը շարունակած է զայն
թերևս կարծելով թէ մարդս եթէ յարատևէ
իւր սխալին մէջ այդ սխալն ուղիղի կը կեր-
պարանափոխվի։ Սոսկալի յամառ մ'է իւր սխա-
լին մէջ։ Հին իմաստասէրներէն մէկուն հարց-
վեցաւ օր մը թէ ինչ պէտք է մէկն գինե-
մոլութենէ կտրելու համար. գինով մը դրէք
առջին, պատասխանեց իմաստասէրն, որ ուշի
ուշով քննէ զայն։ Մենք ալ խրատ կուտանք
յամառ զաւակ ունեցող հայրերուն որ գոնէ
անգամ մը Փանոսեանը ներկայացնեն իրենց
զաւակներուն։ Այս յամառութեամբ է որ եր-
կու տարիէ ի վեր վայրկեան մը չկորսնցներ
դէմ խօսելու այն ամեն որոշումներուն զորս
Պատրիարքարանը կընէ ի դարման իւր ժողո-
վըրդեան վէրքերուն։ Չը խղճար նաև վիրա-
ւորելու այն ազնիւ երիտասարդութիւնն որ
Հայաստանի մէջ ձրի ուսում ծաւալելու հա-
մար անձնանուիրաբար կաշխատի փոխանակ

անոր թերութիւնները ցոյց տալու և ուղղու-
թեան հրաւիրելու, փայտի կտոր մը կառնէ և
անոր գլուխը կիջեցունէ։ Թէպէտ և միշտ Ար-
գոս կը ձևանայ այն թերութիւններուն որ
իրեն չեն դպչիր, սակայն ես լաւ գիտեմ որ
սիրամարգի պոչին վրայ գտնված աչերուն եր-
կուքն իւր աչերն են որ չեն տեսներ այն խա-
բեբայութիւնները և թեթևութիւններն որ
ազգին պատուոյն կը դպչին։ Շատ անգամ թագ
կը շինէ այնպիսի անձերու որոնց ես մազերը
կը փեթտեմ. և երբ ինքն ուրիշներուն շողո-
քորթ, ստախօս կըսէ, ես ալ իրաւունք չու-
նիմ իրեն հարցնել թէ՝ բաւական սուր աչեր
ունի՞ ուրիշներուն կոյր ըսելու համար։ Այսու
ամենայնիւ պէտք չէ կարծել թէ իւր յօդուած-
ներուն մէջ ճշմարտութիւն չկայ. սակայն ինչ
օգուտ, ճշմարտութենէ աւելի հայհոյութիւն
և այլն և այլն և այլն և այլն կայ։ Իւր
թերթին էջերուն մէջ միշտ կիրքն ու դատո-
ղութիւնը մենամարտութեան կ'ելնեն. կիրքը
միշտ յաղթանակը կը տանի և ճշմարտութիւ-
նը կը վիրաւորվի։ Չեմ հասկնար իւր ոճը,
բայց կը խորհիմ թէ կարելի չէ միթէ համո-
զել մէկն որ երկու անգամ երկու չորս կ'ը-
նէն առանց կնքահայրութիւն ընելու և անա-
նակ անունով մկրտելու զայն։ Սակայն ես վեր

կը դասեմ զինքն միշտ այն քանի մը խմբագիրներէն որ միշտ *երկու անգամ երկուքը հինգ* կը ներկայացնեն *վսեմափայլ, բարձրապատիւ* ածականներով երբ մէկը Հաճի կէս կանգուն *քաշմիր* նուիրել իրենց. վասն զի անվայել ոճով պաշտպանված ճշմարտութիւնը միշտ նախապատիւ է բաճկոնի մը զոհուած ճշմարտութենէն։

Միայն խմբագրական ասպարէզին մէջ չէ որ Փանոսեան ծառայած է ազգին։ 1867-ին՝ ազգային Հիւանդանոցին ցաւալի կացութիւնն նկատողութեան առնելով՝ ինքզինքը ընտրելի ներկայացուց անոր — ոչ իբրև խենդ այլ իբրև Տնօրէն — և Տնօրէն անուանվեցաւ այդ շէնքին խոստանալով որ կարճ ժամանակի մէջ պիտի բարեկարգէ խենդերուն վիճակը։ Խենդերն անպատմելի ուրախութիւն զգացին այս լրոյն վրայ։ Փանոսեան տնօրէնութիւնը վրան առնելուն պէս սկսաւ Հիւանդանոցին պատերը բարեկարգել փլցունելով զանոնք և քաղաքակրթութեան պահանջումներուն համաձայն վերստին շինելով։ Հիւանդանոցը պարտքի տակ ճնշըվիլ սկսաւ։ Հոգ չէ, կըսէր Փանոսեան, առանց դրամի բարեկարգութիւն անկարելի է, ժողովուրդը միայն ստակ տալու է և ուրիշ բանի բնաւ խառնըվելու չէ։ Զափէն

աւելի կ'աշխատէր որ հիւանդներն ու խենդերը աղէկ ուտեն, խմեն և պառկին, այս աշխատութիւնն այնքան արդիւնաւոր եղաւ որ շատ մը անգործ մարդեր խենդ ձեւանալով Փրկիչ մտան և հոն... պաշտօն վարեցին։ Պատրիարքարանն Փրկիչին այս կացութիւնը տեսնելով՝ ստիպվեցաւ Տնօրէնութիւնն առնել Փանոսեանէն որ խոշոր գումար մը պարտք թողլով ծառայեց ազգին։

1866-ի ատեններն էր Նիկոմիդիոյ կողմերն սովն երեւան ելաւ և մեր Հարուստներն իրենց ալիւրի շտեմարաններուն և ոսկիի սնտուկներուն հարիւր փականք կախեցին։ Կեսարացի խմբագիրն ախոյեան կանգնեցաւ սովին և առաւօտէ մինչև երեկոյ վաճառականներու և արհեստաւորներու խանութները թափառելով ձեռները բացաւ, ողորմութիւն մուրաց և հաւաքած դրամովն ալիւր գնելով ղրկեց սովալլուկ ազգայիններուն որք եթէ Ազգային Ժողովին որոշման սպասէին՝ անդիի աշխարհին մէջ պիտի տեսնէին ալիւրի երեսը։

Որպէս զի աղջիկներն անուս մնալով ազգային դաստիարակութիւնը կաղ չքալէ՝ 1869-ին վարժարան մը բացաւ Սամաթիա *Ազապեան* անունով որուն մէջ ազատ դաստիարակութիւն պիտի առնէին ազգին աղջիկները։ Ժո-

ղովուրդն իւր քաջալերութիւնը չէր զլանար, գիրք, գրասեղան, դրամ, դաշնակ ամեն բան կը նուիրվէր իրեն, բայց այսչափ նուէրներով դարձեալ բաւական չըլլալով վարժարանին ծախքերուն հասնիլ, Փանոսեան սկսաւ յառաջադէմ աշակերտներն իւր ծանօթներուն տունը տանելով, երգել և պարել տալով նուէր հաւաքել: Այս ընթացքն ալ գոհացուցիչ արդիւնք մը չբերաւ և Փանոսեան սկսաւ իւր յառաջադէմ աշակերտները Սարըեար տանել պարտէզի մը մէջ խաղցնել և մէկ ոսկի Օսմանեան մուտք առնելով Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձը կատարել: Ասով ալ չշատացաւ և սկսաւ ամեն տարի մէկ երկու անգամ *քօնսէր* տալ թատրոններու մէջ: Ժողովուրդն որ այս տեսակ զարմանալի դաստիարակութիւն ո՛չ տեսած ունէր և ո՛չ լսած՝ դիտողութիւններ ըրաւ իրեն: Այս դիտողութիւնները Մանզումէի յատուկ լեզուով հերքվեցան. ժողովուրդը դադրեցուց իւր օգնութիւնները և Փանոսեան ստիպվեցաւ մնալ երեք աշակերտով զոր *քօնսէրի* կը հանէր ամեն անգամ որ ձեռքը գրպանը կը խօթէր և դրամ չէր գտնէր հոն: Այնչափ շատ գործ ունէր որ ցերեկը աշխատելով չէր կրնար իւր գործերն ի գլուխ հանել, ուստի գիշերներն արթնա-

լու համար Արիստոտէլի պէս հնարք մը գտած էր. այնչափ նեղ մահճակալի մը վրայ կը պառկէր որ դառնալուն պէս գետինը կիյնար և կարթննար. բայց ետքէն հարկ չմնաց նեղ անկողինի մէջ պառկելու, երկու հոգւոյ անկողինի մէջ կը քնանար բայց գիշերը քանի մը անգամ կարթննար. վասն զի հացագործն, նըպարավաճառը և մսավաճառն կուգային կարթընցնէին զինքը իրենց առնելիքները պահանջելու համար: *Փանոսեան* անուամբ վարժարան մ՚ալ բացաւ որ մէկ տարուան մէջ քառասուն անգամ տեղ փոխեց: Այս վարժարանը չկրցաւ յարատևել, վասն զի խաւարեալ, ոգէտ և բարբարոս ժողովուրդն արական աշակերտներուն ձայնէն չէր ուզեր զգածվիլ, ուստի երկու տարուան մէջ գոցվեցաւ Փանոսեան վարժարանը քսանի չափ աշակերտ հանելէն ետքը:

Փանոսեան պզտիկ մարդ չէ և ազգային ջոջերու մէջ աթոռ ունենալու իրաւունք ունի: Մեծ բարեկարգիչ մ՚է, և եթէ Պօլսոյ Թաղապետութիւնն այսօր իրեն յանձնըվի՝ ամեն փողոցներու մէջ մէյմէկ սքանչելի ճեմիշ կը կառուցանէ և փողոցին մէջ միզողներու վրայ տուրք մը սահմանելով կառավարութեան դըրամական տագնապին առաջքը կառնէ: Իւր

բառարանին մէջ վնասութիւն չկայ։ Յանդուգն ձեռնարկու մ'է, քսակին մէջ առանց դրամ մ'ունենալու օդի մէջ շոգեկառք բանեցնելու արտօնութիւնը սիրով կընդունի եթէ իրեն առաջարկվի։ Յոգնութիւն բնաւ չգիտեր. շաբաթ մը շարունակ կարող է քալել. լեզուն այս մասին ծունկերէն աւելի յառաջադէմ է։ Սովորութիւն ունի փողոցէն վազելով երթալ այնպէս որ հետը ծանօթութիւն չունեցողները կը կարծեն թէ պարտատէրն ետևէն կու գայ։ Իր քանի մը պաշտօնակիցներէն շատ աւելի վեհանձն է. արժանապատուութիւնը միշտ կը պահէ ծոցը և տունէ տուն չպտըտիր բաժանորդ գտնելու համար։ Փոխառութենէ բնաւ չվախնար և երբ անկարող գտնըվի իր պարտքը վճարելու՝ բնաւ չկարմրիր. կարմրելը, կըսէ, նախապաշարում մ'է զոր մեր նախնիք կը գործածէին և մենք, տասնիններորդ դարու զաւակներ, պարտաւոր չենք նախնեաց նախապաշարումներուն հետևիլ։ Լուսաւորիչ մ'է, և եթէ լեզուն և ընթացքը քիչ մը բարեփոխէ՝ շատ ծառայութիւններ կարող է ընել ազգին որ դժբախտաբար կաւիճով պատի վրայ կը գրէ լրագրի մը բարիքները և օրացոյցի մէջ կարձանագրէ անոր թերութիւնները։

Փանոսեան բարեկազմ և արագաշարժ մարդ մ'է։ Ունի սև աչեր և ընքուիներ։ Գլուխն ոչ մեծ կը սեպվի և ոչ պզտիկ. այդ մեծութեամբ ոչխարի գլուխները երեք ու կէս դահեկանի կրնան գնվիլ այսօր։ Լեզուն բաւական մեծ է. բայց դժուարամարս ըլլալուն համար չուտվիր, և հետևապէս բան մը չարժեր այսօր։ Իր դէմքին վրայ գաղափար մը տալու համար կը հարկադրվինք յիշեցունել այն մարդն որ լուր կառնէ թէ վիճակահանութենէ հարիւր հազար Ֆրանք շահած է, և երբ այդ գումարը պահանջելու համար իր բաժնետոմսին թիւը կը ներկայացնէ ընկերութեան, պատասխան կը տրվի իրեն.

— Պարոն, շահող թիւը այդ չէ. լրագիրները սխալ հրատարակած են։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԷՐԷԵՄ-ԳՈՒԼԻ

Յարութիւն Հէթում Մէրէեմ-գուլի, հաշուագէտ, ազգային երեսփոխան, ծնած է Խասգիւղ, 1840 թուականին։ Լսած ըլլալով այն առածն որ կըսէ թէ «կամաց քալողը չհոգնիր» բնաւ քալել չէր ուզեր բնաւ չհոգնելու համար։ Երեք տարեկան եղած էր և դեռ ելնելու կայնելու ջանք մը ըրած չէր։ Հայրն ու մայրը կը յորդորէին զինքն որ ելնէ քալէ և շատ անգամ, անոր բարի նախանձը գրգռելու համար, կըսէին իրեն.

— Յարութիւն, տե՛ս, ընկերներդ ինչպէս կը քալեն։

— Քալողն ես եմ, բայց ձեզի այնպէս կը թուի թէ անոնք կը քալեն, կը պատասխանէր Յարութիւնը։

Ծնողքն իրենց զաւակին բռնած այս ընթացքին վրայ ցաւելով հնարք մը կը խորհէին որով կարելի ըլլար զինքը քալեցունել։ Աւետարան, խաչահանգիստ, բժիշկ կարող չեղան ոտք հանել այս տղան որ սենեակին մէկ անկիւնը նստած կը խորհէր։

Բայց դիպուածն՝ որ շատ անգամ մեծ հիւանդութիւններ բուժած է, այնպէս ուզեց որ այս տղուն հայրը ստիպուի օր մը սենեակին մէջ ստակ համրել։ Արդ, երբ հայրն առաւօտ մը քսակը գրպանէն հանելով ոսկիները կը համրէր անզգուշութեամբ անոնցմէ հատ մը ձգեց գետինը։ Յարութիւն ոսկիին գետինը իյնալը տեսնելուն պէս նստած տեղէն մէկէն ի մէկ կանգնեցաւ։ Հրաշք, գոչեց հայրն և ոսկի մ՚ալ նետեց գետինը։ Երկրորդ ոսկին տեսնելուն պէս քայլ մ՚առաւ տղան։ Երկու ոսկի նորէն նետեց հայրը· երկու քայլ նորէն առաւ տղան։ Չորս ոսկի ալ· չորս քայլ ալ։ Հայրը քսակը նետեց սենեակին մէջ տեղը և Յարութիւն սկսաւ վազել։ Ահա այսպէս դիպուածով քալել սորվեցաւ Յարութիւն, և այս է ահա պատճառն այն խօսքին որով կըսեն թէ Յարութիւն էֆէնտի Մէրէեմ-Գուլի առանց ստակի քայլ մը չառներ ո՛չ գրասենեակին մէջ և ո՛չ հրապարակին վրայ։

Ոչ միայն հաշուագէտ այլ նաև տնտեսագէտ ըլլալով՝ պատուիրէր ծնողացն որ իւր վարտիքն ու շապիկն քիչ մը մեծ կտրեն ու ձևեն որպէս զի քանի մը տարիէն նեղ չի գան և կարենայ զանոնք մէկ երկու տարի շարունակ հագնիլ։ Մարմինն համեմատօրէն իւր

խելքին խիստ ծանր մեծնալուն՝ յիշեալ ճերմակեղէններն հինգ տարի յաջողեցաւ գործածել։ Այս բանը շատերուն զարմանք պատճառեց և մինչև անգամ կատակի համար իրարու ըսին.

— Դիտմամբ չմեծնար որ նոր ճերմակեղէն շինելով տնտեսագիտութեան դէմ վարված չըլլայ։

1846-ին տրվեցաւ իրեն քերական մը զոր երկու ժամուան մէջ սորվեցաւ։ Դասատուն անոր սրամտութիւնը տեսնելով՝ ընթերցանութեան դասին վրայ Թուաբանութեան դասն ալ աւելցուց։ Յարութիւն իրեն տրված բոլոր դասերուն մէջ ալ յառաջադէմ գտնվեցաւ. չէր այն աշակերտներէն որք Թուաբանութեան մէջ արագոտն են և լեզուին մէջ կաղ։ Ծնողքն երբեմն անհանգիստ կըլլային մտմտալով որ եթէ այս տղան մեծնայ՝ ո՛ր ճիւղն ընտրելու է իրեն. փաստաբա՞ն ըլլալու է թէ վաճառական, համարակա՛լ թէ գործակալ, ատենախօս թէ ժողովական. *ամէնն ալ, ամէնն* ալ կը պատասխանէր Յարութիւն և դասերուն կը պարապէր։ Շատ անգամ դաս տալու եղանակն կը սորվեցնէր դասատուին և երբեմն ալ անոր սխալները կուղղէր Թուաբանութեան մէջ։ Ութը տարեկան էր՝ Թաղին փերեզակին տետ-

րակները կրկնատումարի կը վերածէր։ Մինչև տասներկու տարեկան տունը դաս առնելէն ետքը 1852-ին Պէշիկթաշի վարժարանը գնաց. բայց գոհացուցիչ չգտնելով զայն նաւակ մը մտաւ և Իւսկիւտար անցաւ։ Հոն Նոր Թաղի վարժարանը մտաւ որ մինչև այսօր Ճեմարան անունը կը կրէ ինչպէս աղնուական անունը կը կրէ մէկն որ իր հօրը բոլոր հարստութիւնը խաղի մէջ՝ առաքինութիւնը պարահանդէսներու մէջ մսխելով իր ազգատոհմին պատիւը կարատէ։ Հոն ալ բաւական սնունդ չգտնելով՝ Գում-գաբու Մայր եկեղեցին Ուսումնարանը մտաւ. բայց հոն ալ բան մը չը գտնելով Պէպէքի Եզուիթներու դպրոցն առաւ իր շունչն և հոն աւարտեց իր ուսման շըրջանը։

Այն թուականին Պօլսոյ բնակիչներն ինքզինքնին վիճակահանութեան տուած էին։ Յարութիւն տեսնելով որ ժողովուրդը շատ յարած է վայրկենի մը մէջ մարդերը հարուստ ընող վիճակահանութեան, առանց իր պզտիկ խելքին նայելու նստաւ շաբաթ մը խորհեցաւ, ինքնիրմէ նոր տեսակ վիճակահանութիւն մը հնարեց որուն մէջ ամէն թիւերն ալ պիտի շահէին, բոլոր աշխարհ մէկէն ի մէկ հարուստ պիտի ըլլար, աղքատութիւնը երկրիս

վրայէն պիտի ջնջվէր, *փոխառութիւն* բառն բառարաններուն մէջէն պիտի քերթվէր։ Հաստատապէս միտքը դրաւ որ գործի մարդ ըլլալուն պէս իւր ծրագիրն ի գործ դնէ, և ժողովուրդը հարստացնէ գումարին մեծ մասն իրեն բաժին հանելով։ Ափսոս... հազար ափսոս որ ուշ մնացած ըլլալուն համար չկրցաւ նպատակին հասնիլ, վասն զի Եւրոպայի վարպետորդի սեղանաւորներն մի և նոյն բանն իրմէ առաջ մտածեցին և անոր ծրագիրն խանձարուրին մէջ խղդեցին։ Յարութիւն բարկացաւ և ծրագիրն ծալլելով գրասեղանին տակի գըզրոցը թխմեց, որով հարուստ ըլլալէ զրկեց զմեզ և թողուց որ խեղճ մահկանացուներս ապրելու համար հազար սուտ խօսինք և երկու հազար շողոքորթութիւն ընենք։

1858-ին վարժարանէն ելաւ և վաճառականի մը քով մտաւ իբրև համարակալ։ Տետրակներն այնչափ կանոնաւոր կերպով կը բռնէր որ իւր տէրը տեսնալով անոր յաջողակութիւնն վեց ամիսէն վաճառատան Տնօրէն կարգեց զայն։ Աստիճանաբար բայց հաստատապէս առաջ երթալն հիմ դրած ըլլալով իրեն, մինչև որ փառքին մէջ օգուտ և մեծութեան մէջ իրականութիւն չտեսնէ՝ ետևէն չերթար։ Պզտիկ հասակէն ի վեր մէկ ոտնը սանդուխին

առաջին աստիճանին վրայ լաւ մը կոխած ըլլալուն չհամոզված՝ միւս ոտնը երկրորդ աստիճանին վրայ կոխած չէ և մինչև այսօր եթէ Ղալաթիոյ կամուրջէն անցնիլ հարկ ըլլայ իրեն՝ նախ և առաջ երկու ճարտարապետ կը բերէ և անոնց քննել կուտայ կամուրջն, անոր հաստատութեանը կը համոզվի և ետքը տասը քարա կուտայ և վրայէն կ'անցնի։

1860-ին ազգային գործերուն մէջ նետվեցաւ։ Սահմանադրութեան հաստատված ժամանակ *Արիք Հայկազունք* երգեցողներուն ետևէն կ'երթար և կը պաշտպանէր ժողովրդականութիւնն որ մինչև այն ատեն պարզ ծունկի կապ մ'էր և զոր Սահմանադրութիւնը վերցընելով պատուանշաններու կարգը բարձրացուց. այն թուականէն ի վեր է որ ազգին մեծերը ուրիշի չեն տար այդ պատուանշանը։

Ազգին մէջ դաստիարակութիւն մտցունել աշխատողներուն միանալով արժանացաւ հիմնադիրներէն մին ըլլալու այն շէնքին որ նախ *Արևելեան Թատրոն*, ետքը *Թատրոն Ծիներու*, քիչ մը ետքը *Գաղղիական Թատրոն*, քանի մը տարի ետքը *Ալքազար* կոչվելով տասը տարուան մէջ չորս անուն փոխեց Տէր. Խորէն Գալֆայեանի պէս։ Որչափ ատեն որ ընկերութեան մէջը մնաց՝ Թատրոնը կանոնա-

ւորութեամբ շարունակեց իւր ներկայացումներն՝ զորս իր ներկայութեամբը կը քաջալերէր ժողովուրդն և իրենց բացակայութեամբը կը ծափահարէին մեր հարուստներէն շատերը։ Իսկ երբ գիշեր մը դերասաններէն մէկը վարագոյրէն դուրս ելնելով յայտարարեց թէ՝ «չկրնար նոյն գիշեր իւր դերը կատարել եթէ իւր ամսականը անմիջապէս չվճարուի» Յարութիւն Էֆէնտին հիմնադիրներուն մէջ չէր այլ Բերայի վարժարանին մէջ որուն Տնօրէնութիւնը յանձն առած էր։ Այն ատեն փորձով հաստատեց որ ինքն պայքարէ չվախնար բայց վտանգը նախատեսելուն պէս անձն ու պատիւը մէկտեղ կ'ազատէ փախչելով։ Գրեթէ այն գիշերէն քանի մը ամիս ետքը Արեւելեան Թատրոնը թողուց հասարակութիւնը կրթելու պաշտօնը։ Եւրոպացի մը եկաւ հոն և սկսաւ դաստիարակել իւր ձիերն որոնք Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյն բակը կը ճաշէին ցերեկները։ Քանի մը տարի ետքը Պ. Մանաս Փրանսացի դերասաններ ու դերասանուհիներ բերելով բարոյապէս կրթեց ազգիս հարուստները։ Սաոր յաջորդեց ուրիշ մը որ լեցուց այդ շէնքն Փրանսացի երգչուհիներով որք բարոյալից երգերով ոչ նուազ բարոյականութիւն սորվեցուցին արգոյ հասարակութեան։ Բայց մենք

դառնանք մեր պատմութեանը։

Ինչպէս վերը յիշեցինք Յարութիւն Էֆէնտի Բերայի վարժարանին տեսչութիւնն ստանձնած էր։ Թէպէտ և իւր տնօրէնութեանը ներքև վարժարանը քիչ մը բարեկարգուեցաւ, սակայն հրաժարելուն պէս բարեկարգութիւնն ալ հրաժարեցաւ վարժարանէն։ Այն ատեն ոմանք ըսին թէ Յարութիւն Էֆէնտին իւր բարեկարգիչ ըլլալն աշխարհի ցոյց տալու համար բարեկարգութիւնն այն հաշուով կ'ընէր որ ինքը պաշտօնէն ելնելուն պէս ըրած բարեկարգութիւնն ալ կը հատնէր. կան նաև ըսողներ թէ աւելի կ'աշխատէր բարեկարգիչի համբաւ առնել քան գտնըված պաշտօնին մէջ տևողական բարեկարգութիւններ ընել։

Քանի մը տարի ետքը Տնտեսական խորհրդոյ անդամ ընտրվեցաւ և երկրորդ շրջանին մէջ ատենապետ։ Պաշտօնի մէջ խօսելէն աւելի գործելու միտում ունենալով՝ ատենապետ ընտրվելուն պէս ատենադպիր ընտրել տուաւ իւր ընկերներէն մին որ շատ խօսելու ասպարէզին մէջ առաջին մրցանակն առած է։ Այս ճանբով իւր ընկերն շատ խօսելու իրաւունքէն զրկելէն ետքը սկսաւ գործել։ Կը վկայեն թէ իւր ատենապետութեան շրջանին մէջ շնորհակալութեան գիր մ'ուղղած են իրեն

Պատրիարքարանի ձիերն որք շաբաթը մէկ անգամ գարի ուտելու սովորած ըլլալով իւր օրովը երեք օրն անգամ մը գարի կ՚ուտէին։ Պատրիարքարանի պաշտօնեաներն ամէն ամսու գլխուն իրենց ամսականները կ՚ընդունէին. մէկ ամիսը երեսուն օրէ կը բաղկանար և ոչ թէ եօթանասունը հինգ օրէ, և հետևապէս, պաշտօնեաները հիմակուան պէս երկու ամիս ու կէս չէին սպասեր ամսական մը առնելու համար։ Առանց մէկուն ակնարկութիւն մ՚ընելու կը գրուցենք որ եթէ ընտրութիւններու մէջ ազգը քիչ մը խոհեմութիւն բանեցունէր և երկաթագործն ժամագործութեան պաշտօնին չհրաւիրէր, համարակալն բանաստեղծութեան ընտրելի չներկայացնէր, այս անձը միշտ Տնտեսական Խորհրդոյ մէջ պիտի մնար և թերևս ազգային սնտուկն՝ որուն շատ յարմար կուգայ Սողոմոնի ունայնութիւն ունայնութեանց ամենայն ինչ ընդունայն էն, քիչ մը դրամի երես պիտի տեսնէր։

1870-ին ազգային ժողովոյ երեսփոխան ընտրվեցաւ։ Այս պաշտօնին մէջ ազնուապետութեան յարած է դէմքով և ժողովրդականութեան դարձած է կարծիքով, բայց այնչափ վարպետ է որ ներկայացված խնդիրները դէմքով ալ կարող է պաշտպանել կարծիքով

ալ։ Ո և է խնդիր մը քննելու համար անոր հիմ կը դնէ սկզբունքն և ոչ պարագաները։ Աւելորդ է ըսել որ կան դատեր զորս պարագաները կարդարացնեն բայց սկզբունքը կը դատապարտեն. Յարութիւն էֆէնտին ալ կը դատապարտէ այդ դատն որչափ ալ արդար ըլլայ։ Ասոր օրինակ կրնանք բերել Տիգրանակերտի Գեր. Փիլիպպոս եպիսկոպոսին դատը։ Այս առաջնորդը իւր պաշտօնատեղիէն հոս կը բերվի Վարչութեան հրամանով որ հոս դատվի։

Հարցուր Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ Յարութիւն էֆէնտիին.

— Ի՞նչ է այս մարդուն յանցանքը։

— Այս մարդուն յանցանքն այն է որ Ազգ. Վարչութեան կողմէ Տիգրանակերտ ղըրկված Քննիչն գրեց Պատրիարքարան որ զինքը հոս բերենք ու դատենք։

— Բայց անմեղ է այս մարդը։

— Կրնայ ըլլալ որ սուրբ մ՚ըլլայ. ո՞վ կըսէ թէ մեղաւոր է։

— Ժողովուրդը կը սիրէ զինքը։

— Մենք ալ կը սիրենք։

— Եթէ ժամ առաջ իւր պաշտօնատեղին չերթայ՝ ժողովուրդը կրօնափոխութեան պիտի դիմէ։

— Ազատ է դիմելու։

— Ժողովս պատասխանատու չը՞ մնար։

— Բնաւ. ոչ ոք պատասխանատու կը մընայ. եթէ Փիլիպպոս եպիսկոպոսը արդարանայ՝ քննիչը պատասխանատու կը մնայ և կը պատժըվի։

— Քննիչը անիրաւութիւն ըրած է։

— Կարելի է. բայց այն անձին՝ զոր կեդրոնը քննիչ անուանեց պարտաւոր ենք գըրածներուն հաւատալ. եթէ հաւատալու չէինք՝ անօգուտ բան մը ըրած պիտի ըլլայինք Հայաստան քննիչ ղըրկելով։

Այսպէս կը պատասխանէ ահա ով որ այ ըլլայ իւր ընդդիմաբանը, Էֆէնտի, պէյ կամ բաշա։

Ուրիշ երեսփոխաններու պէս ժամերով չը խօսիր. ձիւնին սպիտակ ըլլալը փաստաբանելու համար գոյներու իմաստասիրութեան չը մտներ այլ համառօտիւ իւր կարծիքը կը յայտնէ և տեղը կը նստի։ Բարձր ձայն չունենալուն համար շատ անգամ իւր խօսքերը չի կրնար լսելի ընել—բառին երկու նշանակութեամբ ալ, վասն զի այն կարծիքներն միայն ուղիղ կը նկատվին որոնք բարձր ձայնով և յատակ արտասանութեամբ յայտնված են— որով իրաւունք կուտայ իւր ընկերներուն որ ըսեն.

— Ձայնդ չենք լսեր, բարձր զրուցէ։

Եւ Յարութիւն էֆէնտի կստիպվի իւր ատենաբանութիւնն երեք անգամ կրկնել։

Խրիմեանի պատրիարքութեան օրով անգամ եղաւ ազգային պարտուց բարձման Յանձնաժողովոյ որ բարձաւ առանց ազգային պարտքը բառնալու։

Տարի մը ետքը Սովելոց Յանձնաժողովոյ ատենադպիր ընտրվեցաւ։ Աղօթք ընենք որ ատենապետ չէր այս ժողովին. եթէ ըլլար՝ Պարսկաստանի մէջ սովեալ մը չէր մնար, ամենն ալ անօթութենէ կը մեռնէին. վասն զի տարի մը շարունակ խորհելէն, տրամաբանելէն և դատելէն վերջ որոշում պիտի տար և սովեալներն անօթութենէ մեռցնելէն ետքը պիտի ելնէր անոնց ալիւր բաշխելու։ Պաղ արեամբ գործելու այնչափ վարժված է որ բոցերու մէջ եթէ մարդ մը տեսնէ՝ փոխանակ զայն բոցերէն դուրս քաշելու հնարքներուն վրայ խորհելու, հրդեհին ինչ բանէ ծագում առած ըլլալն կը հարցունէ և պատճառն իմանալուն պէս՝ զայն վերցնելու ճանբան խորհելու համար անմիջապէս կը մեկնի մարդը բոցերու մէջ թողլով և կը կարծէ թէ հրդեհին մէջ ձեռքէն եկած բարիքը գլացած չէ։

Եթէ պաղարիւն չես՝ կը կարծես թէ այս

մարդուն հետ վարվիլը շատ դժուար է։ Հետը որչափ ընդհարիս՝ այնչափ կը՝ կարծրանայ. չավիրմէի անուշ կը նմանի։ Եթէ առանց համարակալութեան, հաշուոյ և տրամաբանութեան խօսիս՝ և ոչ մէկ ըսածիդ կը հաւատայ։

Ազգային ամեն ձեռնարկութիւններուն քաջալերիչ է, նոյն իսկ այնպիսի ձեռնարկութիւններուն որոց յարատեւութեանը չվստահիր։ Այս կարգէն է այն քաջալերական նամակն զոր քանի մը բարեկամներով ստորագրելով ուղղեց կիներու ընկերութեան մը՝ որ նպատակ ունի պարզ հագնել սորվեցունել մեր ազգին տիկիններուն և օրիորդներուն։ Ինքը լաւ գիտէ թէ,

Ա. Ինչ որ դաստիարակութեան արդիւնք է չկրնար դաստիարակութեան պատճառ ըլլալ։

Բ. Դաստիարակութիւնը մտքին և սրտին մէջէն կ՚սկսի և ոչ թէ հագուստէն.

Գ. Պարզասէր չսեպվիր այն կինն որուն միայն հագուստն պարզ է այլ սիրտն ու դէմքն բաղադրեալ.

Դ. Երբ պարզասիրութիւնը դաստիարակութեան արդիւնք չէ՝ ճաշակի խնդիր է.

Ե. Ճաշակի խնդիրը տրամաբանութեան հետ գործ չունի.

Զ. Մեծ սխալ է պճնասիրութիւնն անոր համար հարուածել, որովհետև մեծ ծախքերու կարօտ է. պէտք է զայն իբրև մոլութիւն հարուածել, վասն զի մոլութիւններ կան որ ծախքերու կարօտութիւն չունին և առանց ծախքի եղած մոլութիւններն առաքինութիւն չեն.

Է. Կիները համոզվելու են թէ գեղեցկութիւնը պարզութեան մէջ է, թէ որչափ վնասակար է երբ կիները այնպէս կարծեն թէ մեծ զոհողութիւն կ՚ընեն պարզ հագվելով.

Ը. Գովելի են այն կիներն որք ինքնաբերաբար զգացած են պարզութեան յարգն և առանց ուրիշներէն քաշվելու կամ իրենց ընկեր փնտռելու կրնան պարզ հագվիլ.

Թ. Եթէ հագուստն ազդեցութիւն ունենար մարդուս սրտին վրայ՝ փիլոնն մեզի սուրբեր հասցնելու տեղ շատ անգամ սատանաներ չպիտի ընծայէր.

Ժ. Առանց դաստիարակութեան ընդունված պարզ հագուստն իբրև նորաձևութիւն կ՚ընդունվի և այնչափ կը տևէ որչափ որ կը ներէ հագուստին հիւսուածքը. պատռվելուն պէս պարզասիրութիւնն շրջազգեստին հետ մէկտեղ կամ կը նետվի կամ աղքատի մը կը տրվի։

Այս ամէնը գիտէ բայց քաջալերութեան վրայ մեծ վստահութիւն ունենալով կը կարծէ թէ ապառաժի վրայ ինկած սերմերն քաջալերութեամբ կրնան բուսնիլ և աճիլ։ Եթէ նոր ձեռնարկութեան մը համար երթաս իրմէ խորհուրդ հարցունես՝ կը քաջալերէ զքեզ միայն թէ այդ ձեռնարկութենէ իրեն ալ շահ մը հանելու ես. վասն զի, ինչպէս ըսինք, առանց ստակի տեղէն չշարժիր, թէպէտև ազգային կեանքին մէջ անշահախնդրութեան օրինակ մը կրնայ համարվիլ։

Յարութիւն Էֆէնտին պարզ հագվելէն աւելի կը սիրէ անկախ կեանք վարել և մաքուր ապրիլ։ Եթէ մէկու մը բարև տալ հարկ ըլլայ՝ երկու շաբաթ առաջ Ժիւլ-Սիմոնի Ազատութիւնը կը կարդայ որպէս զի չըլլայ թէ բարև տալու մէջ անկախութեանը դպչող բան մը գտնըվի։ Մաքրութիւնն այնքան կը սիրէ որ ձեռները չաղտոտելու համար ուրիշին մատներովը կը քերէ գլուխը. բայց ամեն ատեն ուրիշին ձանձրութիւն չպատճառելու համար իւր բթամատը միայն գործածել սկսած է վերջերս։ Եթէ հարկ ըլլայ ձեռները լուալ՝ դեղագործներէն զտված ջուր կը փնտռէ։ Եթէ այսչափ մաքրութիւն մարդս իւր սրտին մէջ ունենար՝ չէր կրնար այս դարուս մէջ ապ-

րիլ, բայց քանի որ ձեռներուն մէջ է՝ վնաս չունի։

Յարութիւն Էֆէնտին թերութիւններու կողմէն այսչափ աղքատ ներկայացնելէն ետքը կսկսիմ խորհիլ և ինքնիրմէս ըսել. այս մարդը կամ քիչ թերութիւն ունի և կամ ունեցած թերութիւններն տրամաբանութեան օրէնքներուն համաձայնեցուցած է։ Օրինակի համար ուրիշին բարութիւն ընելն աղէկ բան մ'է. բայց ուրիշին բարութիւն ընելու ատեն մեր շահն ալ խորհելը իբրև գէշ բան չեն դատապարտեր օրէնքը, մանաւանդ Անգլիացիներուն քաղաքականութիւնն որ կըսէ. Նախ իմ շահս և ապա ուրիշներունը։ Արդ ինչ որ ներելի է կառավարութեան մը ինչու ներելի չըլլայ նաև անհատներուն։

Յարութիւն Էֆէնտին ազգին օգտակար անձ մ'է և ամենուն սիրելի։ Քաջ հաշուագէտ մ'է, ամենէն կնճռալի հաշիւներն երկու օրուան մէջ կը պարզէ։ Իւր սենեակն խելքի խանութ է, ամեն մարդ կերթայ անոր և իր գործին վրայ խորհուրդ կը հարցունէ։ Երբ կը տեսնես զինքն որ թուղթ մը առած կը պլորէ՝ գիտցիր որ դժուարալոյծ խնդրոյ մը վրայ կը խորհի, իսկ երբ պլորած թուղթը բանայ և գրասեղանին վրայ դնէ՝ խնդիրը լուծած է։

Այս անձը ո՛չ պճնասէր է և ո՛չ պարզասէր այլ երկուքին մէջ տեղն է։ Ձմեռուան եղանակին մէջ երբեմն մինչև մէջքը զոյգ մը կօշիկներու մէջ կը մտնէ. բայց որչափ ալ ըսեն թէ այդ մեծ կօշիկներն արգելք կըլլան իրեն քալելու, մենք կը վկայենք թէ ժամանակով Բերայէն քարոզիչ մը հալածած է այդ ահագին կօշիկներով։ Միջին հասակ և բարակ կազմ մը ունի։ Մազերն սև են, եթէ ճերմակ ըլլային աւելի պիտի վայլէին, վասն զի միշտ իբրև ծեր կը խորհի թէպէտ և ետ չկենար իբրև երիտասարդ գործելէ։

Փողոցի մէջ երբեմն ծանր կը քալէ և երբեմն ալ կը վազէ. ծանր քալած ժամանակը շահու վրայ կը խորհի, իսկ երբ վազէ շահ մը գտած է։ Այս վերջին պարագային մէջ շուրջը չնայիր և չբարևեր իւր ծանօթներն՝ որոնց ամենը եթէ բարևել հարկ ըլլար՝ մինչև երեկոյ չպիտի կրնար երթալիք տեղը հասնիլ։ Իսկ երբ դէմքն վեր առնէ կը ներկայացնէ այն մարդուն դէմքն որ կղզի շոգենաւուն հասնելու համար վազելէն ետքը երբ մէկ ոտնը շոգենաւուն մէջ պիտի դնէ՝ շոգենաւն սուլելով կը մեկնի։

ԱՆՏՈՆ ՀԱՍՈՒՆԵԱՆ

1810 թուականին ծնաւ Անտոն Հասունեան, կաթողիկոս հռովմէական այն հայերուն որոնք նախապատիւ կը սեպեն իրենց ազգային իրաւունքներն Ս. Պապին հողաթափներուն մէջ տեսնել քան թէ իրենց ձեռներուն մէջ։ Իւր ծննդեան գիշերն ամեն մարդ սկսաւ իրարու հարցնել թէ ինչու գիսաւոր աստղ չերևցաւ. վասն զի նախնիք գիսաւորներն չարագուշակ նշան համարելով՝ կը հաւատային թէ նախ գիսաւորը կու գայ և ապա փորձանքը։ Նոյն գիշեր շատերը մէյմէկ դիտակ առած՝ երկնի երեսը կը դիտէին տեսնելու համար գիսաւորն որ անպատճառ երևցած ըլլալու է բայց մեզի անտեսանելի է կ՚ըսէին։ Իրաւունք ունէին։ Գիսաւորն որոշած էր Հասունեանէ երկու ամիս առաջ գալ. բայց Հասունեան՝ որ միշտ գաղտնի գործել կը սիրէ, գիսաւորին դիտաւորութիւնն իմանալով՝ պոչէն բռնած էր և թող չէր տար որ երթար։ Սարսափելի կռիւ մը ծագած էր արդէն այս երկուքին մէջտեղը.

Թէպէտ և գիսաւորն վերջապէս յաջողած էր Թշնամւոյն ձեռքէն պրծիլ և երկնի երեսն երևիլ. սակայն պոչը Հասունեանի ձեռքը մնացած էր։ Այս էր պատճառ որ մինչև մօտ ատեններս Հայերու ռամիկ մասը պոչը կտրած կը կոչէր Հռովմէական Հայերը։ Գիսաւորն՝ որ իւր հակառակորդին չափ հաստատամիտ էր, ետ դառնալով ուրիշ պոչ մը գտած էր և տարի մը ետքը, 1811 Օգոստ. 11-ին երևցած էր աւելի մեծ պոչով մը. սակայն խեղճը չէր կրնար հասկցունել թէ այս անգամ փորձանքն իրմէ առաջ եկած էր։ Եթէ գիսաւոր իւր երևմամբն Հասունեանի փորձանք ըլլալն կ'ուզէր յայտնել աշխարհի, անշուշտ իւր պոչին մեծութեամբն ալ անոր մեծ փորձանք ըլլալն կը փափաքէր ծանուցանել։ Այս համառօտ բայց կարևոր տեղեկութիւնը տալէն ետքը պէտք է, անհրաժեշտ պէտք է հոս յիշել, գոնէ Հասունեանն *ազգատեաց* չկոչելու համար երբ իւր կենսագրութիւնը կը կարդանք, որ այս կրօնաւորն զաւակ է Եաղուպ Իպն Եուսէֆ Հասօ անուն Բերիացի Ասորիի մը և ոչ թէ Հայու զաւակ ինչպէս կ'աւանդեն անհաւատարիմ պատմագիրներէն ոմանք։ Իւր գործերն բաւական են ապացուցանել թէ Հայու զաւակ չէ. եթէ ըլլար՝ անկարելի էր որ իր ազգն

սպաննելու աշխատէր քանի որ ազգն սպաննողներու համար պատիժ մը սահմանված չէ։ Երբ հարցվեցաւ Սողոնի թէ ինչո՛ւ օրէնք մը չդրաւ հայրասպաններու համար. չէի կարծեր որ, պատասխանեց Աթէնքի օրէնսդիրն, պիտի գտնըվին մարդեր որ համարձակին իրենց հայրն կամ մայրն սպաննելու։

Կը պատմեն թէ ծննդենէն տասն օր ետքը եկեղեցի տարվեցաւ կնքըվելու համար։ Մկրտութեան ժամանակ իմացուց կերպով մը որ երկար արարողութիւններէ շատ չախորժիր, այնչափ շատ լացաւ որ մկրտող քահանայն ստիպվեցաւ սղագրել... արարողութիւնը։ Փառասէր ըլլալն ալ հաստատեց նոյն օրն. երբ կնքահայրը քահանային պատասխանելով կ'ըսէր թէ՝ *երախայն հաւատք, յոյս եւ սէր կը խնդրէ* մէկէն ի մէկ կնքահօրը գրկէն նետվելով *երախայն կաթողիկոսութիւն կը խնդրէ* պոռաց։ Կնքահայրն իւր սանին սիրտը չկոտրելու համար *սէրը* վերցուց և տեղը *կաթողիկոսութիւն* դնելով կրկնեց. *երախայն հաւատք, յոյս եւ կաթողիկոսութիւն կը խնդրէ*. Պատրիարքութիւն ալ կը խնդրեմ, կրկնեց տղան. կնքահայրն՝ որ վարժված էր զաւակին տալ ինչ որ ուզէր. չհամարձակեցաւ սանին խնդիրքը մերժել. ուստի *հաւատք* բառին տեղ

պատրիարքութիւն դնելով ըսաւ, երախայն պատրիարքութիւն, յոյս եւ կաթողիկոսութիւն կը խնդրէ։

— Հապա՛ հաւատքը։

— Հիմակու հիմայ թող մնայ այն, պատասխանեց երախայն։

Այս պատմութիւնն ըստ մեզ առասպել մ՚է. բայց որովհետեւ առասպելներն շատ անգամ ճշմարտութեան այլաբանութիւններն են կրնանք այս առասպելէն ալ այս ճշմարտութիւնը քաղել որ Հասունեան իւր ամեն ուզածը ձեռք բերելու կարողացած է, նոյն իսկ իւր ծննդեան օրերուն մէջ։

Մինչեւ տասնըհինգ տարեկան Կ. Պոլսոյ վարժարաններուն մէջ դաստիարակութիւն առնելէ ետքը 1825-ին Գօլէճցի քահանաներու ձեռամբ ղրկուեցաւ Հռոմ, Բրօբականտայի դըպրոցը, քահանայ ըլլալու համար։ Նախ յիշեալ դպրոցին մեծաւորներէն մերժուեցաւ բայց յետոյ Տուրսունեան Հ. Բարսեղ եւ Յովնանեան Հ. Կարապետ վարդապետներուն ջանքովն եւ աղաչանքովն ընդունուեցաւ հոն ուր քանի մը տարի կարդալէն ետքը քահանայ ձեռնադրուեցաւ։ Այս կէտին մէջ Հասունեան անմեղ է եւ մեծ անիրաւութիւն է Տուրսունեանի եւ Յովնանեանի յանցանքն անոր վրայ բեռնաւորելը։

1833-ին Պոլիս դարձաւ եւ բնակեցաւ, Ղալաթիա, Յիսուս Փրկիչ Մայր եկեղեցւոյն վանատան մէջ։ Այս թուականին՝ եկեղեցականներէն ոմանք իրենց նախագահին դէմ վարուած ըլլալու համար ամեն օր նորանոր խընդիրներ կը յարուցանէին. օրինակի համար եթէ նախագահն պատուէր տար որ պատարագին մէջը խաչակնքեն՝ ասոնք փողոցը կելնէին եւ հոն կը խաչակնքէին։ Յիշեալ եկեղեցականներն յաջողեցան իրենց մէջ առնել նաեւ Հասունեանն որ, վանքէն նոր ելած՝ մաքուր աղաւնի մը ըլլալով խաբուեցաւ անոնցմէ եւ խեղճը միամտութեամբ աթոռակալ անուանուեցաւ քանի մը տարիէն։

1838-ին երբ Գաղատիոյ Հռովմէական հայերը կը կեղեքուէին քանի մը քահանաներէ որոնք Հասունեան կուսակցութիւնն թեւ եւ թիկունք առած կը գործէին ինչ որ կուզէին, նախագահ Մարուշ գերապայծառն քննիչ մը ղրկել կորոշէ հոն ժողովուրդը հանդարտեցընելու համար։ Հասունեան յօժարակամ ըստանձնեց այս պաշտօնը. գնաց եւ ետ դարձաւ երեք օրուան մէջ ժողովրդեան յուզումն.. սաստկացնելէն ետքը։

Իւր անունը անմահացնելու համար կը փափաքէր Հռովմէական հայերուն բարութիւն

ընել՝ այնպէս վարուելով անոնց հետ ինչպէս կը վարուի կօշկակար մը իր աշակերտին հետ։ Ժողով կը կազմէր Պէլկրատի անտառներուն մէջ ուր թէպէտև կերթար օդ փոխելու, բայց նախագահը փոխելու համար աշխատելէ ետ չէր մնար։ Անտառային ժողովի մէջ որոշուեցաւ օր մը և գրուեցաւ Բրօբականտային թէ Մարուշ նախագահը ծեր էր, տկար էր, անդամալոյծ էր. անկար էր, և վերջապէս էր ինչ որ կուզէր Հասունեան ընել զայն, և թէ՝ օգնիչ եպիսկոպոսի մը կարօտ էր։ Արդարև նախագահը ծեր էր, բայց քանի որ իւր պաշտօնը վայլ պարել չէր, իւր ծերութենէն վնաս մը չէր գար ազգային իրաւունքներուն։ Բրօբականտան հաւատք ընծայեց իրեն ղրկուած գրութեան և Հռոմ կանչեց Հասունեանը. որ 1842-ին հասաւ հոն—առանց այս ուղևորութիւնն ազգին հաղորդելու և անոր հաւանութիւնն առնելու—և օգնիչ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ։

1842 սեպտեմբեր 21-ին Պօլիս դարձաւ։ Հեղեղի պէս արցունք կը վազէր իւր աչքերէն երբ կը տեսնէր որ կը շատնային Պատրիարքին վրայ գանգատներն որոնք իւր գործարանէն կելնէին. սիրտը պատառ պատառ կըլլար՝ երբ կը գիտէր որ աղէկ չէին երթար ազգին

գործերը զորս ինքը կը խառնէր, կուլար, կողբար և կը հառաչէր ու պատրիարքական իշխանութիւնը ձեռք անցունէ և ժողովրդեան վէրքերը դարմանէ։ Իւր ողբերը մինչև Արամազդայ քիթը բարձրացան, փուընդտաց Աստուածներու հայրը. Պատրիարքն իւր աթոռէն վար գլորուեցաւ. Հասունեան բարձրացաւ պատրիարքական աթոռին վրայ. հով, անձրև, կարկուտ, փոթորիկ անմիջապէս հասան. շատ մը տուներու ապակիներն փշրուեցան. մեծ ծառեր արմատախիլ եղան. քանի մը տուներ կործանեցան։

1845-ին պատրիարքական աթոռին վրայ ելնելէն ետքը ուզեց, ազգին լաւ ծառայելու համար, նախագահական իշխանութիւնն ալ իւր վրայ առնել։ Ուստի սկսաւ նախագահին դէմ գանգատներ բազմապատկել և ըսել. նախագահը ցնդած է, անկարող է իշխանութիւնը գործածել։ Գեր. Մարուշն օդափոխութեան համար Պիւլէզիկճի Պօղոս աղային տունը կը գտնուի օր մը։ Հասունեան իմանալուն պէս ժողվեց իր մարդերը, յիշեալ տունը գնաց և նախագահը պաշարել տալով ըսաւ իրեն.

— Դուն ծեր ես, ցնդած ես, անկար ես, ուստի քեզի յանձնուած հոգիներու փրկութեանը համար, եկեղեցիին շինութեանը հա-

մար, պայծառութեանը համար անպատճառ հիմայ նախագահութենէդ հրաժարելու ես։

Ահա առաջարկութեան ձեւ մը որուն մէջէն եթէ *նախագահութիւն* բառին տեղ *քսակ* բառը դնենք ճիշդ այն ձեւը կունենանք որով առաջարկութիւն կընեն մեզ քանի մը զինուած մարդեր երբ լեռներու մէջ հանդիպին մեզի։ Ծերունին այս առաջարկութեան վրայ անբարբառ անոնց երեսը նայեցաւ և երբ դուրս ելաւ նաւակ մը մտաւ, նաւակին մէջ կաթուած իջաւ և քանի մը օրէն վախճանեցաւ… ի փրկութիւն հոգւոյ, ի շինութիւն և ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ տեառն մերոյ Հասունեանի։ Յուղարկաւորութեան հանդէսին օրը երբ Հասունեան Ս. Պատարագ կը մատուցանէր և ահա սարկաւագներն խորանի վրայ Հասունեանը նախագահ կընտրեն և կը հռչակեն երգելով *եւս առաւել զարհիեպիսկոպոսն Մեր զտէր Անտոն նախագահ* և այլն։ Եւ որովհետև Բ. Դրանէն հրամանագիր ղրկուած չէր սարկաւագներուն յայտարարող թէ նախագահ ընտրելու իրաւունքն սարկաւագներու տրուած է՝ եկեղեցական և աշխարհական կը յուզվին եկեղեցիին մէջ այս նոր ընտրութեան վրայ և 1848 օգոստոս 6-ին Յիսուս Փրկիչ Մայր եկեղեցւոյ մէջ Ընդհ. ժողով կը գումարվի։ Կը

հարցվի ժողովոյ մէջ Գեր. Հասունեանին թէ՝ որո՞ւն ընտրութեամբն նախագահ եղած է. Հասունեան ձեռները շփելով կը հրամայէ երկիւղածութեամբ որ Հռոմէն իրեն տրուած կոնդակը կարդացվի։ Կոնդակը կը կարդացվի Լատիներէն լեզուով. ժողովականներն իրարու երես կը նային։

— Մենք Լատիներէն չենք հասկնար, գերապայծառ, կըսեն ժողովականք։

— Վնաս չունի, կը պատասխանէ Հասունեան, թող կարդացվի։

— Բան մ'ալ չենք հասկնար։

— Աւելի աղէկ… արդէն մարդս ամեն կարդացածը կամ լսածը հասկնալու պարտաւոր չէ։

Կոնդակին Լատիներէն ընթերցումը կը վերջանայ և Տաճկերէնը կսկսի, վասն զի այն թուականին Հայերէն լեզու չկար։ Կոնդակին իմաստն էր հետևեալը.

«Հասունեան, երբ որ Կ. Պոլսոյ նախագահը վախճանի՝ այն ատեն դուն Անարզաբայ թեմը թողլով Կ. Պոլսոյ նախագահութիւնը ձեռք առ… եթէ այդ իշխանութեանդ դէմ դնելու ըլլան՝ զօրութիւնդ ցցուր անոնց. եթէ չկարենաս զսպել՝ մեզի իմաց տուր որ պէտք եղածը տնօրինենք և անոնց գլուխը ջախջախենք…։»

Տխրութիւնը և լռութիւնը կը թագաւորեն ժողովոյ մէջ. բայց ինչ օգուտ, արտաքին գործերու պաշտօնեայն միշտ Հասունեան է։ Հասունեան, ինչպէս յայտնի է, գովելի համբերութեամբ վարված է այս պարագային մէջ. վասն զի կարող էր գանակով զարնել սպաննել Մարուշը քանի որ կոնդակին մէջ գրված էր թէ՝ անոր մեռնելէն վերջը ինք նախագահ պիտի ըլլար։ Ժողովականները տեսնելով որ իրենց ազգային իրաւունքներն բռնաբարված են այս կոնդակով՝ զոր Հասունեան ձեռք անցուցած էր Հռոմէն՝ օգնիչ-եպիսկոպոս ձեռնադրված ժամանակ և զոր գաղտնի պահած էր՝ կը զայրանան։ Յակոբ Չէլէպին կը հարցունէ Գեր. Հասունեանին.

— Տէր, ազգին իրաւունքներն բռնաբարված են այս կոնդակով։

— Ինձի ալ այնպէս կը թուի, կը պատասխանէ Հասունեան ցաւակցութիւն յայտնելով։

— Կ՚ընդունի՞ք որ Հռոմ մեր ազգային իրաւունքները յափշտակէ։

— Քաւ լիցի... կը պատասխանէ համբիչը հանելով ծոցէն։

— Երկու թուղթ գրենք մէկը Ս. Պապին, միւսը Բրօբականտային և մեր իրաւունքները պաշտպանենք։

— Այո՛ գրենք ոչ երկու այլ երկու հազար թուղթ. ինչու մեր իրաւունքները պիտի յափշտակեն կըսէ և իր ծիծաղը ծածկելու համար կսկսի վարի շրթին տակը բուսած մազերը խառնել։

Ժողովոյ որոշմամբ կը գրվին, կստորագրվին և կը ղրկվին այս թուղթերն՝ որոնց պատասխանը մինչև այսօր եկած չէ։

Պատրիարքական և նախագահական իշխանութիւններն այսպէս հագնելէն ետքը ըսկըսաւ ինք իր գլխուն գործել. ամեն բան ինքը կորոշէր և կը տնօրինէր, ուրիշներուն ձանձրութիւն չէր տար։ Ժողովուրդը նկատելով որ իր Պատրիարքը առանձին կը գործէ, զինքը հոգնութենէ ազատելու համար ուզեց տասներկու անձերէ բաղկացեալ Ազգային ժողով մը կազմել։ Դէմ կեցաւ Հասունեան ըսելով թէ ինքը ազգին անձնանուէր պաշտօնեայն է և թէ ամեն գործերը վարելու պատրաստ ըլլալով պարապ աշխատութիւն է տասներկու հոգիի ձանձրութիւն տալ։ Հակահասունեանք հաղերսագիր կուտան Բ. Դրան և Ազգային ժողովոյ հաստատութիւնը կը խնդրեն. Հասունեանք ալ ուրիշ աղերսագրով մը հակահասունեաններուն ուզածը չեն ուզեր յայտնելով թէ իրենք շատ գոհ են Հասունեանի բռնած

ընթացքէն։ Երկու կողմէն մարդեր կը հրաւիրուէին Բ. Դուռը ուր Հասունեանները լալով և ողբալով կազդարարեն թէ դժոխք կերթան եթէ այդ բարեկարգութեան հաւանութիւն տան մինչև որ Համազգեաց ընկերութեան մարմինը մէջ տեղէն չվերնայ, առարկելով միանգամայն թէ յիշեալ ընկերութիւնն, որ Հայերէն ու Հռովմէական Հայերէն կազմըված էր ազգին մէջ դաստիարակութիւն ծաւալելու նպատակաւ, հակառակ էր Հռովմէական սուրբ եկեղեցւոյ քարոզութիւններուն, թէ երկրագործութիւնը ազգին մէջ ծաղկեցնելն Վատիկանու օրէնքներուն համաձայն չէր, թէ հին դրամներ և ձեռագիրներ ժողովելն աւետարանին հակառակիլ էր, թէ գիւղերու և քաղաքներու մէջ դպրոցներ հաստատելն Պետրոս առաքեալին ուռկանին մէջ քարեր ձգել էր, թէ վերջապէս հերետիկոս Հայերու հետ միաբանիլն ու հաղորդակցութիւն ունենալն իրենց նախատինք էր Հռովմայ գահուն առջև։ Հասունեան իւր արածած հօտին լուսաւորութենէն մեծ օգուտներ քաղելով յաջողեցաւ քանդել Համազգեաց ընկերութեան հիմերն որոնց վրայ շինվեցաւ Հռովմէական սուրբ եկեղեցւոյ փառքը։ Բայց ՀակաՀասունեան կուսակցութիւնը ազգային ժողովոյ հաստատու-

թեանը վրայ պնդելով կը պնդէր։ Բ. Դուռն ալ ձանձրացաւ Հասունեանէ և հրաման ըրկեց որ ՀակաՀասունեաններու աղերսագիրն գործադրվի։ Հասունեան այս անգամ չկրցաւ Բ. Դրան հրամանին դիմադրելու և ստիպվեցաւ պատրիարքական իշխանութենէ հրաժարիլ պատճառելով թէ անձնական տկարութիւն ունէր, մինչդեռ օրը տասներկու անգամ կը ճաշէր և երկաթէ մը աւելի քաջառողջ էր։

Մեծ սխալի մէջ իյնալ է կարծելը թէ Հասունեան պատրիարքութենէ հրաժարելուն պէս գործէ քաշվեցաւ։ Վենետիկի միաբանութիւնն՝ որ Հասունեան քաղաքականութեան թշնամի նկատված էր, հաճեցաւ իւր երեսին վրայ ապտակ մը ընդունել Հասունեանէ որ Իտալերէն պարսաւագիրք հրատարակելով ամբաստանեց Վենետիկի միաբանութիւնն իբրև հերետիկոս և հերձուածող պատճառելով թէ յիշեալ վանքին միաբաններն միշտ պաշտպան են Հայերու։ Վենետիկի Միաբանութիւնը ինքզինքն արդարացնելու համար պարսաւագրքին պատասխան մը գրեց պարսաւագրքով մը որուն մէջ յայտարարելէ ետև թէ Հռովմայ պապին ամեն հրամաններուն հպատակ էր՝ կը յարէր նաև թէ Հայ ազգն ու եկեղեցին հերձուածող և հերետիկոս էր։ Այս պա-

տասխանին վրայ Հասունեան ուրախութենէն ամիս մը խնդաց։

1853-ին՝ գործերն այն աստիճանի եկան հասան որ Հակահասունեաններն յայտնեցին վերջապէս թէ իրենց անհնար է Հասունեաններու հետ միանալը։ Հասունեան՝ իւր վարպետութեան զէնքերուն վրայ բարդեց նա և կրօնական զէնքեր։ Բանադրեց այն ամեն անձերն որոնցմէ չէր ախորժեր։ Քանի մը օրէն իւր վարդապետները իրեն հրաւիրելով իշխանութիւն տուաւ անոնց մինչև Նոր կիրակի արձակել անուղղակի գործողները—ինքը բանադրելու զբաղած ըլլալով արձակելու ժամանակ չունէր—իսկ ինք ստանձնեց ուղղակի գործողներն արձակելու պաշտօնը՝ զոր մինչև այսօր արժանի չեղաւ վարելու։ Առաւօտը արթննալուն պէս վարդապետներուն կըսէր, *բանադրվելիք անձերու ցուցակը բերէք նայինք*, իսկ երբ վարդապետները կը պատասխանէին թէ բանադրվելու մարդ չմնաց՝ կսպառնար իրենց որ մարդ գտնեն որպէս զի բանադրէ։ Ճաշէն առաջ կը բանադրէր, ճաշէն ետքը քիչ մը կը կախակայէր, թէպէտ և երբեմն ալ կարձակէր բայց շատ անգամ գիշերը կը քակէր և առաւօտուն կը կապէր. եթէ կապելու համար չուանի պէտք ունենար՝ չուանի վաճա-

ռականները մեծ գործ մը տեսած պիտի ըլլային։ Հասունեան երբ տեսաւ որ բանադրելն, անիծելն ու կախակայելը մեծ արդիւնք մը չունեցան սկսաւ Ս. Պաւլէն շրջաբերականներ բերել տալ, ամեն օր արևուն հետ մէկտեղ նոր շրջաբերական մը կելնէր։ Հակահասունեաններն այդ շրջաբերականները կարդալով հետևեալ կերպով կը պատասխանէին Հասունեանին.

«Գեր. Հասունեան

Մեծապէս մխիթարվեցանք կարդալով Ս. Հօր Պիոսի Թ. Քահանայապետին կոնդակը։

Մենք քու վրայ վստահութիւն չունինք։

Ձեր բռնած ճամբան անհամաձայն է Քրիստոսական ոգւոյն։

Ուստի ամենևին անվստահ ըլլալով ձեր վրայ դարձեալ հաստատութեամբ կը նորոգենք մեր բողոքը աշխարհի առջև որ ասկից ետքը մէկ կերպով մը չենք ճանչնար ըզձեզ մեզի հովիւ և առաջնորդ... գնա, մարդ Աստուծոյ, թող տուր քիչ մը մեր օձիքը։»

Հասունեան այս պատասխանը կարդալով աչերը վեր կը վերցունէր և կաղօթէր. *Հայր թող սոցա զի ոչ գիտեն զինչ գործեն*. աղօթքը լմնցնելուն պէս ինքնիրեն կըսէր. *դուք մի՛ ուզէք զիս ես զձեզ կուզեմ*։

1857-ին հոգեւորական իշխանութեան համար տէրութենէն պէրաթ ընդունեց որով իրաւունք ստացաւ իր ձեռնադրած եպիսկոպոսներն ուզած տեղը ղրկել առանց ազգային իշխանութեան հարցնելու։ Այս պէրաթի խընդիրն ազգը տակնուվրայ ըրաւ։ Ամեն անիրաւութիւն կընէր, կըսէին, եւ երբ Դուռը բացատրութիւն պահանջէր՝ *այդ գործը հոգեւորական է ինծի կը վերաբերի* կը պատասխանէր։

Հասունեան քսան տարի վանականներու եւ ազգին դէմ մաքառելէ ետքը ուզեց որ Կիլիկիոյ տան աթոռն Պոլսոյ աթոռին քով դընէ, միացնէ զանոնք եւ երկու աթոռներուն վրայ Նարտ մը դնելով իւր ժողովրդեան հետ խաղայ եւ զուարճանայ։ Կիլիկիոյ տան կաթողիկոսն բանակցութեան մտաւ Հասունեանի հետ, որ լռեց երբ տեսաւ թէ հակառակ ըսկըզբունքներուն վրայ պիտի հիմնըվէր այս միութիւնը։

1865 դեկ. 23-ին հոգին կը փչէ Կիլիկիոյ Պատրիարք Գրիգոր կաթողիկոսը. 1865 դեկ. 28-ին նոր հոգի կառնէ Կ. Պոլսոյ Նախագահ Անտոն Հասունեան։ Վանականներն իրենց սահմանադրութեան համեմատ անմիջապէս գաղտնի քուէարկութեամբ տեղապահ

կընտրեն Դաւթեան Սերովբէ վարդապետը։ Նախագահ արքեպիսկոպոս Գասպարեան Բարսեղ անպատուութիւն սեպելով իրեն վրայ պարզ վարդապետի մը տեղապահ ընտրվիլը՝ անմիջապէս պէտք եղած տեղերը կը դիմէ եւ Երուսաղէմայ Լատին Պատրիարք մօնսինեօր Վալէրկայի ազդեցութեամբ եւ մէկու մը ձեռամբ Դաւթեան վարդապետը հսկողութեան ներքեւ կը բանտարկվի սա յանցանքով թէ՝ ինչու միաբանները իրեն շատ քուէ տուած են։ Հասունեան ամեն ճիգը թափելով կաթողիկոս կընտրվի միշտ կրկնելով թէ «եթէ հանգուցեալ կաթողիկոսին իրաւունքներէն Հռովմ փոքր փոփոխութիւն մը ընել ուզէ, բնաւ յանձն չեմ առներ կաթողիկոսութիւնը. Աստուած մի արասցէ, իմ նախագահութիւնս ինձի բաւական է։» Ասոր վրայ կելնէ Հռովմ կերթայ իւր կաթողիկոսութիւնը հաստատել կուտայ եւ ետ կը դառնայ *րէվէրսուրուսով* մը որ Հռովմէական Հայերը ամեն իրաւունքներէ կը զրկէր։

Դարձեալ կռիւ եւ վէճ։ Բ. Դուռը ալ ձանձրանալով Հասունեանի ընթացքէն, ինչպէս որ մենք ալ ձանձրացանք անոր ըրածներն պատմելէն, Մահմուտ Նէտիմ բաշային օրով կը վճռվի որ այս բարի մարդը քիչ մը դուրս ելնէ օսմանեան հողէն։ Հասունեան բանադրելով

իր… բաղդը Պօլիսէն կը մեկնի և Քիւբէլեան պատրիարք կընտրուի կախակայեալ և բանադրեալ Հռովմէական Հայերու։ Հասունեան պարապ չնստիր. կը համոզէ Քիւբէլեանը՝ որ ագարակի մը դատն վաստկած ըլլալով Հասունեանի Թշնամի ըլլալու պատճառ մը չունէր այլ ևս, որ պատրիարքութենէ հրաժարուի։ Քիւբէլեան զղջումի կուգայ. Ս. Պաւլին առջև մեղայ կը գոչէ ազգին իրաւունքներն քանի մը տարի պաշտպանելով մեծ մեղք գործելուն համար։ 1879-ին Հասունեան պատրիարք կընտրուի։

Հոս կը վերջանայ ահա կենսագրութիւնն այն մարդուն որուն դէմքն օր մը պզտիկ տըղայ մը տեսնելով վախցած է և մինչև այսօր կուլայ։

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ստեփան Պէրճ Պօղոս Փափազեան, դասատու, ազգային երեսփոխան, այցելութիւն տուաւ աշխարհին այն ձևով որով դարուս մեծ մարդերն իրարու կ՚այցելեն. այսինքն կանխաւ հարցուց աշխարհին թէ ժամանակ ունի՞ իր այցելութիւնն ընդունելու։ Գինեմոլի մը քթէն աւելի կարմիր սահմանադրական և ժողովրդեան իրաւունքներուն տենդէ մը աւելի ջերմ պաշտպան ըլլալով՝ նախապէս հասկնալ ուզեց թէ մի գուցէ իր աշխարհ գալն վնասէ ազգային շահերուն. ուստի մօրն արգանդէն հարցում մը ներկայացուց հետևեալ իմաստով.

«Իմ աշխարհ գալս ժողովրդեան իրաւունքներուն հակառա՞կ է թէ ոչ։»

Այս հարցումն կարծիքներու տարաձայնութիւն մը գոյացուց ազգին մէջ։ Մէկ մասն որ ամիրայականն էր Փափազեանի ծնունդն հակառակ դատելով ազգային շահերուն անոր հարցման հետևեալ կերպով կը պատասխանէր.

«Եթէ ձեր աշխարհ գալը քիչ մը երկարաձգէք՝ ազգին մեծ ծառայութիւն մը ըրած կ'ըլլաք։»

Միւս մասն որ ժողովրդական էր և որուն մէջ սխալմամբ սպրդած էին քանի մը ամբաստանված կրօնաւորներ որոնք, արդարանալու համար, անհամբեր Փափազեանի գալըստեան կ'սպասէին, անոր ծնունդը համաձայն կը կարծէին ազգային շահերուն և իր հարցման այս պատասխանը կուտային.

«Կարելի եղածին չափ շուտ գալու աշխատեցէք։»

Այս վերջին մասը մեծամասնութիւն կը կազմէ և կ'որոշէ որ Փափազեան ազատ է աշխարհ գալու։

Փափազեան, որ աշխարհ գալէն աւելի կը փափաքէր Ղալաթիոյ խորհրդարանը գալ, որպէս զի հոն ամուր դիրք մը բռնելով դիւրութեամբ կարենար պաշտպանել ազգային շահերն որոնց մէջ ինքն ալ խոշոր շահ մ'ունէր անշուշտ իբրև ժողովրդեան խոշոր մէկ անհատը, Փափազեան, կ'ըսեմ, ջանաց առջի բերան քիչ մը բարեփոխել այս որոշումն. իսկ երբ համոզվեցաւ որ անկարելի էր՝ հաւանեցաւ Խաս-գիւղ գալ 1839 թուականին Նոյեմբեր ամսուն մէջ։

Այս տղան ծնելուն պէս թմրութեան մէջ ինկաւ. կենդանութեան նշան մը չէր երևար իր վրայ և մանկաբարձն պատրաստվելու վրայ էր վերջին բառն ըսելով յայտնելու թէ մեռած էր երբ յանկարծ կը տեսնէ որ անոր լեզուն կը շարժի։ Այս լեզուն որ քանի շարժէր կը մեծնար՝ երեք վայրկեանի մէջ Մայր եկեղեցւոյ աւագերէցին հողաթափին չափ մեծցաւ։ Ներկայ եղողներն ապշած իրարու երես կը նայէին երբ զարմացմամբ տեսան որ երախային լեզուէն գեղեցիկ տղայ մը կը ծնէր։ Մանկաբարձը նախ կը սոսկայ, բայց յետոյ յիշելով որ Ադամայ կողէն կին ստեղծող ամենակարողն չտկարանար Փափազեանի լեզուէն ալ էակ մ'ի լոյս բերել, կը վանէ սոսկումն, կը գրկէ լեզուածին մանուկն և խանձարուրի մը մէջ կը փաթաթէ զայն։ Աւելորդ է ըսել որ ժողովրդականութիւնն էր այս լեզուածին և գրաւիչ մանկան անունը, քանի որ ազգին մէջ առած դարձած է այն խօսքը թէ ժողովրդականութիւնը Փափազեանէ ծնունդ առած է։ Չեմ կարծեր որ գտնըվի մէկն այսօր և ինձի հարցունէ թէ ինչու Ադամայ կողէն Եւա և Փափազեանի լեզուէն ժողովրդականութիւն ծնաւ. վասն զի ամենքս ալ գիտենք որ մարդս ինք իր գլխուն տկար էակ մ'է և անպատճառ

ընկերի պէտք ունի: Ադամ կնկան մը պէտքն
ունէր, ստացաւ զայն կողէն. Պրահմա քահա-
նայի, պատերազմողի և արհեստաւորի պէտքը
կզգար, ստեղծեց զանոնք իր գլխէն հանելով
առաջինը, բազուկէն քաշելով երկրորդը, ոտ-
նէն առնելով երրորդը. Փափազեան ժողովըր-
դականութեան համար կը հառաչէր, ընդու-
նեց զայն իր լեզուէն: Մոռնալու չէ որ ապ-
րելու համար ամէն մարդ իրեն ընկեր մը
ստեղծելու հարկին մէջ գտնըված է. խմբա-
գիրներ որ ձմեռուան ածուխ գնելու համար
Լուսինեան կ'ստեղծեն. երեսփոխաններ որոնք
իրենց շահուն համար ամէն օր նոր իրաւունք-
ներ կ'ածեն. բանաստեղծներ որ օր մը չեն
կարող ապրիլ եթէ իրենց համար գովեստներ
չքաշեն իրենց բարեկամներու բերնէն. դա-
տաւորներ որոնք արդարութիւնը չտեսնելու
համար Կուրութիւն ի լոյս կ'ածեն. վաճառա-
կաններ որ ժամուան մը մէջ Ստութեան եր-
կու հազար հաւկիթ մէկէն կը ձգեն. գրավա-
ճառներ որ օրացոյց մը ծախելու համար ճար-
տասանութեան ստեղծող կը հանդիսանան.
խաբեբաներ որ խաբելու համար իրենց աչե-
րէն այնչափ արտօսր կը թափեն որուն վրայ
անգղիական *տեվասթէյլըն* գրահաւոր նաւը
կրնայ ճանբորդութիւն ընել. երգիծաբաններ

որ ոչ թէ ապրելու այլ չմեռնելու համար իր
ընթերցողներուն ծիծաղին արարիչ կ'ըլլան.
գրագէտներ որ կտոր մը հացի համար ժա-
մուան մը մէջ իրենց ըղեղէն խմբագիր, դա-
սատու, մատենագիր, թարգմանիչ կը հանեն.
ընթերցողներ որ ձրիաբար լրագիր կարդալու
համար լրագիր ունեցողի մը քով շուտով բա-
րեկամութիւն կ'ստեղծեն և անոր գրպանէն
լրագիրը կը քաշեն ըսելով *չեմ կարծեր որ*
մէջը նոր բան մը ըլլայ. երիտասարդներ որ
պարի մէջ նոր կամուրջներ կ'ստեղծեն օրիորդ-
ներուն ու տիկիններու թեւերուն տակէն անց-
նելու համար. ագահներ որ այն ատեն իրենց
զաւակ կ'ստեղծեն երբ գիշերօթիկ վարժարա-
նի մը տնօրէնէն խօսք առնեն որ իրենց զա-
ւակն կէս թոշակով պիտի ընդունի վարժա-
րանին մէջ. պճնող պչրող տիկիններ և օրիորդ-
ներ որ իրենց դէմքին վրայ ամէն օր նորա-
նոր պատկերներ կ'ստեղծեն. վերջապէս այս
ամէնը չէ՞ որ ստեղծեց *Ազգային Ջոջերը*: Արդ,
ասոնք կարդալէն ետքը ոչ ոք կը համարձա-
կի քարկոծել Փափազեանը թէ ինչու ժողո-
վըրդականութեան ծնունդ տուաւ և ոչ ուրիշ
բանի մը. մանաւանդ թէ ամէն մարդ գովե-
լու պարտաւոր է զինք այն նախատեսութեան
համար որով գուշակած է թէ Հայ ազգին մէջ

ուելի կը վաստկի այն մարդը որ ա՜հ ժողովուրդ, վա՜հ ժողովուրդ կը պոռայ քան այն որ ուղղական բան, սեռական բանի ըսած ժամանակը միւս կողմէն բաժանորդներուն ոտները համբուրելով կ'աղաչէ որ հաճին իրենց բաժանորդագինը վճարել։ Իսկ գալով այն հարցման թէ ծողովրդականութիւնը ինչու՞ անոր լեզուէն ծնաւ և ոչ սրտէն, կը պատասխանենք որ մարմնակազմութեան տեղեկութիւն ունեցողներուն յայտնի է արդէն որ լեզուն ասանկ բաներու ծնունդ տալու համար սրտէն շատ աւելի դիւրութիւններ ունենալով ծողովրդականութիւնը չէր ուզած անոր սրտին նեղութիւն պատճառել։ Փափազեան թէպէտ և գիտէր թէ ոչ ոք իրաւունք պիտի ունենայ զինքը քարկոծելու, բայց գիտնալով նաև թէ մէկը քարկոծելու համար անպատճառ իրաւունք ունենալու չէ հրահանգ ղըրկեց կնքահօրն որ անունը Ստեփաննոս դնէ։

Փափազեանին հանճարը լեզուին վրայ ամփոփված ըլլալով չորս ամիսէն խօսել սկսած էր և Լրագրի խմբագիրէն շատ աղէկ կը հասկըցունէր իւր միտքը։

Մանկութեան օրերը խօսելով անցունելէն ետքը 1849-ին Խասգիւղի Թաղային վարժարանը մտաւ նայելու համար թէ... ո՞վ կայ

ներսը։ Տարի մը չափ հոն մնաց և սորվելէն ետքը թէ բան մը սորված չէր՝ իրեն յարմար վարժարան մը փնտռելու համար դուրս ելաւ։ 1850-ին ազգային հիւանդանոցը գնաց։—Եթէ Փանոսեանի տնօրէնութեան ժամանակ գացած ըլլար՝ անպատճառ խենդերու քովը պիտի դըրվէր. վասն զի այս երկուքին կարծիքներն շատ հակառակ են իրարու։—Քիչ ժամանակի մէջ շատ յառաջ գնաց մայրենի լեզուին մէջ։ Այնչափ լաւ սերտեց քերականութիւնն որ չիտակ խօսիլ ու գրել սորվելէն ետքը չիտակ չխօսիլ սորվեցաւ բաւական։ Այն ատենուան բոլոր քերականութիւններն աչքէ անցունելէն ետքը՝ ինքը գրեց հատ մը և անկից դաս տալ սկսաւ... իրեն։ 1854-ին հողագործութեան դասախօսութիւն բացված ըլլալով յիշեալ վարժարանին մէջ՝ սկսաւ մշակել նաև այս ճիւղը զոր բաւական ընդարձակեց։ Հող ճանաչելու մասին իրեն հաւասարող չկար. չէր քաղեր ինչ որ կը ցանէր, շատ անգամ ելակ կը տնկէր և կաղամբ կը քաղէր։ Ենթադրելով թէ հողն ապերախտ չգտնվէր իրեն՝ մենք կըսենք որ ժողովրդեան շահերը պաշտպանելու կոչված մէկը դդումի կամ շողգամի իրաւունքներու հետ զբաղելու ժամանակ չկրնար ունենալ։

1856-ին դասատուութեան ճանբով ժո-

ղովրդականութեան հասնելու նպատակաւ Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանի հայկաբանութեան դասատու կարգվեցաւ։ Չորս գործողութիւնները միայն պարունակող համառօտ թուաբանութիւն մը հրատարակեց հոն։ Ամէն անգամ որ աշակերտներու մէջ թուաբանական խնդրոյ մը վրայ վիճաբանութիւն կըլլար՝ ինքը միշտ մեծամասնութեան կողմը կը գտնվէր... ժողովրդականութիւն վաստկելու համար։

Վարժարանին մէջ օր մը կռիւ կը ծագի երկու աշակերտներու մէջ տեղը որոնք իրարու գլուխ կը պատռէին։ Փափազեան կը տեսնէ և անմիջապէս անոնց քովը կերթայ։

— Վարժապետ, առաջ ան ինծի զարկաւ։

— Ինչո՞ւ զարկիր պարոն։

— Վարժապետ, մէկ անգամ չորսը մէկ կընէ՝ կըսէ։

— Ան ալ կըսէ որ մէկ անգամ չորսը չորս կընէ։

— Ատոր համար իրարու գլո՞ւխ պատռելու է։ Կարծիքներու ազատութիւնը յարգելու էք։

— Բայց վարժապետ կարելի՞ է որ մէկ անգամ չորսը մէկ ընէ։

— Կարելի է որ ընէ։

— Ի՞նչպէս հասկնալու է։

— Քուէի դրէք, մեծամասնութիւնն որ կողմն որ գոյանայ ուղիղն ալ այն կողմն է։

Տասնի չափ աշակերտներ խնդիրը քուէի կը դնեն՝ և մեծամասնութիւնը կորոշէ որ մէկ անգամ չորսը մէկ կընէ։

Փափազեան աւելի ևս կը հաստատուի իւր համոզման մէջ թէ ո և է խնդրոյն մէջ յաղթանակը տանելու համար խելքէն աւելի մեծամասնութիւն ունենալու է մարդ մը։

Քանի մը տարի Իզմիր մնալէն ետքը 1859-ին Պոլիս դարձաւ և դասատուութեան պաշտօնով նորէն ազգային հիւանդանոցը մտաւ։ Օրը երկու անգամ ատենաբանութիւն կընէր աշակերտներուն ոչ թէ անոնց բան մը խօսելու այլ վարժըլլելու համար ատենախօսութեան սրով օր մը աջակողմեան երեսփոխաններու գլուխը պիտի ճաթեցունէր ազգային ժողովոյ մէջ։ Ամենօրեայ վարժութիւններու շնորհիւ այնքան յառաջադիմութիւն ըրաւ խօսելու մէջ որ եթէ ունկնդիրներն երկաթեայ ականջ ունենային՝ ամիս մը շարունակ կը խօսէր առանց ամենափոքր նեղութիւն մը զգալու։ Ճառին ուժգնութիւն տալու համար բան մը չէր խընայեր. եթէ խօսքերը տկար գտնըլլէին՝ կը դիմէր ձեռներուն որ խօսքերէն աւելի զօրաւոր

էին. Ձեռներովը կը զարնէր առջեւը դրված գրասեղանին եւ կը կոտրէր զայն։ Հերակղէս կը ձեւանար երբ լու մը սպաննել հարկ ըլլար։ Ունկնդիրներն արթընցնելու համար *իշուն ատուերին* չէր դիմեր այլ բոլոր ուժովը կը պոռար։ Սովորութիւն ունէր խօսած ժամանակ երբեմն քանի մը քայլ առնել դէպ ի ձախ եւ երբեմն դէպ ի աջ—վերջերս կարծիքներն ալ ոտներուն օրինակին հետեւեցան երեսփոխանական ժողովոյ մէջ—չէր մոռնար նաեւ չորս քայլ դէպ առաջ գալէն ետքը չորս քայլ ետ երթալ. Հոգեփոխութեան հաւատացողները կըսէին. *ահա Կիկերոն որ քատրիլ կը խաղայ*։ Շատ մը կրօնաւորներ կերթային անոր ատենաբանութիւնները մտիկ ընելու եւ համոզել կաշխատէին զինքը որ վարդապետ ձեռնադրվի. իսկ Փափազեան նորէն բեմ ելնելով ատենաբանութեամբ մը կը մերժէր անոնց առաջարկութիւնը։ Բաց ի Հիւանդանոցի վարժարանէն մայրաքաղաքիս գրեթէ բոլոր վարժարաններուն մէջն ալ դասախօսութիւն ըրած եւ բաւական աշակերտներ ընծայած է ազգին։ Երկար տարիներ դասախօսութիւն եւ տնօրէնութիւն ըրած է Ղալաթիոյ վարժարանին մէջ զոր միշտ Թաղային միւս վարժարաններէն բարձր դիրքի մը մէջ պահելու յաջողած

է եւ գործող մարդ ըլլալն անհերքելի կերպով հաստատած է։

1860-ին սկսաւ դասագիրք յօրինել իւր աշակերտներուն համար։ Յօրինեց համառօտ ազգային պատմութիւն մը որուն մէջ թագաւորներուն այցետոմսերը միայն դրված էին։ Աշակերտներն մարզպաններուն, պատրիկներուն, իշխաններուն եւ թագաւորներուն անունները միայն կը սորվէին եւ կէս ժամէն ետքը կը մոռնային։ Տիկին Մարթա պատուհանին առջեւը նստած՝ փողոցէն անցնող մէկու մը վրայ աւելի կատարեալ տեղեկութիւն կրնայ տալ քան Փափազեան իւր յօրինած ազգային պատմութեամբը Հայ դիւցազներուն վրայ. եթէ չէք հաւատար բացէք անոր պատմութիւնը որպէս զի տեսնէք միայն հետեւեալ հարցումները.

— Ո՞վ էր Հայկ.

— Բէլն որո՞ւ զաւակ է.

— Սա մարդն Արամին աներձագը չ՛նմանիր.

— Արային հայրը մօրուք ունէ՞ր։

— Տիգրանին քեռա՞յրն է սա։

Պէտք է խոստովանիլ որ համառօտութեան մէջ մինակ չէ Փափազեան, մրցողներ ունի իւր դէմ. եւ եթէ այս մրցումը շարու-

նակվի՝ քանի մը տարիէն տասը տողի մէջ պիտի կրնանք կարդալ մեր ազգային պատմութիւնը։ Այդ պատմութիւններուն մէջ, համառօտութեան համար, մօրուքը ճերմկցած անձերն նորածին երախաներ ներկայացված են, դարերը վայրկեանի մը մէջ անցած են։ Ծընընդոց գիրքը բաղդատմամբ այն պատմութիւններուն՝ ընդարձակ գործ մը կրնայ համարուիլ։ Հայկայ անունը գիտնալն անոր վրայ կատարեալ տեղեկութիւն առնել է, իսկ անոր բազկին վրայ ծանօթութիւն ուզելն մեծ ժամավաճառութիւն է։ Հրատարակեց նաև Քերականութեան ձագ մը որուն վրայ ալ խօսելու հարկ չենք տեսներ քանի որ հաստատված ճշմարտութիւն մ'է այսօր թէ լաւագոյն դասագիրքերն անոնք են որ շատ վաստակ կը ձգեն անոնց հեղինակներուն։ Փափազեան իւր հասուցած դասատուներովը Հայաստանի մէջ կը տարածէր իւր յօրինած դասագիրքերը։

1862-ին իւր հեզահամբոյր բնաւորութեան շնորհիւ Ղալաթիոյ թաղական խորհրդոյ անդամ ընտրվեցաւ զի լցցի բանն թէ *յաթոռն Մովսիսի նստան փարիսեցիք*։ Ղալաթիոյ խորհրդարանն որ երբեմն *Պրոպատիկէ աւազան* և երբեմն ալ *Ղալաթա օճախը* յորջորջված էր, ժողովրդականութեան կեդրոն

համարված էր և այնչափ ազդեցութիւն ունէր որ Պատրիարքարանի յանցաւոր դատածն անմեղ կը հրատարակէր։ Ամբաստանված կրօնաւորները հոն մտնելուն պէս կը սրբվէին ինչպէս նաև չամբաստանվածներն ալ կը պղծվէին։ Փափազեան՝ ժողովրդականութիւն վաստըկելու նպատակաւ միշտ տկարները կը պաշտպանէր թէպէտև ընդհանրապէս կը պաշտպանէր կղերն որուն ձեռամբ, շիտակը խօսելու համար, ազգային նուիրական իրաւունքներն վտանգէն ազատած է. Բերայի գերեզմանատան խնդրոյն մէջ կղերական դասուն առաջնորդեղած է։ Տասներկու տարի շարունակ թաղականութիւն վարեց հակառակ Սահմանադրութեան որուն կէտ առ կէտ գործադրութեան այնքան սիրահար էր և է մինչև հիմայ, բայց որովհետև իւր պաշտօնավարութեան ժամանակ վնաս մը չէ հասուցած եկեղեցւոյն՝ սահմանադրութիւնն ալ մեղադրած չէ զինքը։ Եկեղեցւոյն եկամուտներն աւելցուցած է և Ղալաթիոյ հրդեհէն երբ մոխիր դարձան եկեղեցւոյն կալուածները՝ Փափազեան անոնց փոխարէնը կանխիկ առաւ ապահովութեան ընկերութիւններէն։ Այդ կալուածներուն գոյութիւնն ինչպէս նաև կեդրոնական վարժարանին շինութիւնը մեծաւ մասամբ իւր գործու-

նէութեանը պարտաւոր է ազգը։ Ահա գործող մարդ մը որ հարուստներ կարժէ։ Ազգային շահերուն համար երբ հոգին տալ կը խոստանար՝ շատերը կը զարմանային թէ ինչպէս կրնայ ապրիլ մարդ մը որ ինքզինքը բոլորովին ազգին նուիրած է և անոր գործերէն վայրկեան մը բաժնըվիլ չուզեր· անոնք որ գործի մարդ էին և տասնըհինգ օրը անգամ մը հազիւ կրնային ժողովոյ մը ներկայ գտնըվիլ՝ երբ կը տեսնէին Փափազեանն որ առաւօտէ մինչև երեկոյ, երեկոյէ մինչև առաւօտ ազգային շահերը պաշտպանելու զբաղած է՝ կը հարցնէին իրարու թէ այս մարդն իւր շահերը երբ կը պաշտպանէ։

1863-ին *Ժամանակ* անունով հանդէս մը հրատարակեց և բաւական տուժեց ինչպէս որ սովորութիւն է տուժել ամեն անոնց որք յիմարութիւն կամ դժբախտութիւն կունենան թուղթի մը տակ *խմբագիր* ստորագրելու։ Փափազեան *Ժամանակէն* վնասվելուն պէս *Ժամանակ* հրատարակելու ժամանակը չէ ըսելով դադրեցաւ ազգին ծառայելէ խմբագրութեամբ և ուխտ ըրաւ որ Ղալաթիոյ խորհրդարանէն դուրս չելնէ և հոն, միայն հոն ծառայէ ժողովրդեան։ Այս ուխտով կարծես հասկցնել ուզեց թէ պատրաստ է ազգին շահերուն պաշտ-

պան կանգնիլ որչափ ատեն որ իրենները չըվընասվին։

1870-ին ազգային ժողովոյ երեսփոխան ընտրվեցաւ և ձախակողմեան կուսակցութեան գլխաւոր եղաւ։ Կը փափաքէր որ ամեն օր ուրբաթ ըլլար որպէս զի ժողով գումարվէր և երթար իւր լեզուին հանճարը ցոյց տալ։ Շատ գիշերներ քնոյն մէջ *քուէ քուէ* կը պոռար այնպիսի ձայնով մը որ դրացիներուն քունը կը խռովէր։ Գիշեր կամ ցերեկ ուր որ փոքր զանգակի մը ձայն լսէր՝ իսկոյն երեսփոխանական ժողով կը վազէր։ Օր մը բացակայ եղած չէ, միշտ որոշեալ ժամուն ներկայ կը գտնըվէր, և եթէ ընկերներն եկած չըլլային՝ իւր աթոռը մէջքէն չուանով մը կապելով դուրս կելնէր որպէս զի ուրիշ մը չյափշտակէ զայն։ Մեծամասնութեան գործած հրաշքներն յիշելով երանի կը կարդար իր կատուին որուն կըսէր·

«Կատու, դուն ինէ զօրաւոր ես. եթէ երեսփոխան ըլլայիր՝ չորս ձայն պիտի ունենայիր, մինչդեռ ես երկու ձայն ունիմ։»

Նախատեսած ըլլալով որ հարիւր քսան երեսփոխաններու մէջ քանին կարծիքն իրենց գլխուն մէջ է, իսկ հարիւրին կարծիքն իրենց ձեռներուն մէջ՝ գլուխի տեղ ձեռն կը փնտռէր,

և եթէ բաւական չի գտնէր, հիւանդանոցներ կերթար և բժիշկներուն կը պատուիրէր որ եթէ կտրվելու ձեռներ կան՝ չնետեն զանոնք այլ իրեն ծախեն։ Իր նպատակին հասնելու համար ժողովրդականութիւնը կառնէր բերանն և այնպէս կը մտնէր ժողովը։ Ժողովրդեան շահերն, ժողովրդեան իրաւունքներն թև թևի տուած կը շրջէին իւր ատենաբանութիւններուն մէջ որոնք յաճախ կը ծափահարվէին ժողովրդէն և երբեմն ալ ժողովրդեան շահերէն։ Անուշապուրն առանց չամիչի եփելն ժողովրդեան շահերուն վնասակար կը համարէր և երբ երեսփոխան մը զինքն ընդմիջէր՝ ժողովրդեան իրաւունքներն օտարի կը մատնըվէին։ Քանի մը տարիներ շարունակ կռուեցաւ աջակողմեաններուն դէմ այն եղանակաւ որ երեսփոխանական ժողովէն դուրս հակառակասիրութիւն կը նշանակէր։ Իր սկզբունքն էր սպիտակ ըսել այն բանին զոր սև կանուանէր աջակողմն որուն մէջ կային նաև էֆէնտիներ որոնցմէ իւր կուսակցութեան մէջ ալ կը գտնըվէին։ Ինչ որ էֆէնտիներուն հակառակ էր ազգին շահերուն համաձայն էր. իսկ երբ հարկ եղաւ վերջերս ազգային ժողովէն դուրս գործել ձախակողմեաններուն քով պատիւը քիչ մը կոտրեցաւ. վասն զի աջակող-

մեան էֆէնտիներուն յարեցաւ և չհասկցվեցաւ թէ առաջ բարի էր և էֆէնտիներուն յարելով չար եղաւ թէ չար էր և էֆէնտիներուն միանալով բարի եղաւ։ Զինքը սուրբերու քով դասող թերթերն չուանով մը սատանաներու բնակարանը իջեցուցին զինքը և անոնք որ Մէփիստոփելի ընկեր կը ճանաչէին զինքն երկինք բարձրացուցին զայն. իսկ մենք առանց այս կամ այն կողմ միտելու աթոռ մը տուինք իրեն որ նստի սատանայի և սուրբի մէջ տեղը և ինքն ալ ընդունելով մեր ընծայած աթոռն գնաց նստաւ Պէրլին գացող երկու պատուիրակներու մէջ տեղը։

1872 թուականին անգամ ընտրվեցաւ Քաղաքական ժողովոյ այն Պատրիարքին օրով զոր ժամանակաւ Հրեշտակ Հայաստանի կը հռչակէր աշխարհ։ Իւր բոլոր ուժովն հալածեց և ստիպեց Հրեշտակն իւր հրաժարականը տալ. Հրեշտակն տուաւ իր հրաժարականը Փափազեանինն առնելէն ետքը։

Այս անձն ազգային ժամանակակից կենդանի պատմութիւն մ'է, չկայ դէպք մը որ իրեն ծանօթ չըլլայ։

Փափազեան գիրուկ և գեղեցիկ մարդ մ'է. եթէ կին ըլլար՝ չորս կողմը բուրդ թխմելու պէտք չպիտի ունենար։ Փորը ոչ նուազ մեծ է

այն Համբաւէն զոր կը վայելէ իբրև գործող մարդ։ Գրպաններուն մէջ անպակաս են ծրագիրներ, կանոնագիրներ և ուրիշ շատ մը թուղթեր զորս կը սրբագրէ։ Իւրդէմքը տեսնողը կը կարծէ թէ գրամական սաստիկ տագնապի մը մէջ գտնըվելով՝ իւր ամենէն մտերիմ բարեկամներէն մէկուն դիմած է այն յուսով որ մէկ խօսքով երկու Հարիւր ոսկի պիտի կրնայ առնել իրմէ, և երբ իւր առաջարկութիւնն ըրած է՝ Հետևեալ պատասխանն ընդունած է իր բարեկամէն.

— Եթէ կուզէք որ մեր բարեկամութիւնը Հաստատ մնայ՝ կը խնդրեմ որ ասանկ առաջարկութիւններ չընէք ինծի։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ինչո՞ւ կը քնանաք ով պուէտներ որ երկու յանգ գտնելու Համար Պարնասը կը շըրջապատէք որպէս զի Մուսայի մը թևէն քաշէք և ողորմութիւն խնդրէք իրմէ նման այն մուրացկաններուն որ եկեղեցիներու շուրջը կը շարժին. ինչո՞ւ կը խորթաք ով գրագէտներ որ ձեր Հրաշագործ գրիչն երբ մարդու դպցունէք կենդանիի կը փոխարկէք զայն և երբ անասունի զարնէք՝ մարդու կայլափոխէք. արթնցէք, ի ծունր իջէք, բացէք ձեր գլուխներն որպէս զի ամէն մարդ տեսնէ անոնց ունայնութիւնը. Միսաքեանի ճամբուն վրայ փռեցէք ձեր Հագուստներն, խունկ վառեցէք որպէս զի Հաճի աշխարհ գալ ձեր Պետն որ սովորութիւն ունի չմօտենալ երբէք այն մարդերու որ բուրվառով չեն ներկայանար իրեն։ Ինչո՞ւ կամչնաք Հիմայ զինքը պաշտելու. ժամանակով մարդերն երկրպագութիւն ըրած են այնպիսի աստուածներու՝ զորս մենք այսօր կը մերժենք, կասկարայի վրայ կը խորովենք,

կուտենք և վրան պատուական գինի կը խըմենք։ Ոն անդր, պագէք երկիրն, խունկ ծըխեցէք իւր քթին խնդրելով իրմէ որ աթոռ մը առնէ և գայ նստիլ. Ազգային Ջօջերու քով ուր խունկը հազուագիւտ է։ Մի վախնաք, ո՛վ բարեկամներ Պուէտիս, չպիտի մորթեմ զինքն, ոչ ալ մի սագի փետուրով պիտի հարուածեմ զինքն, այլ պարզապէս պիտի պատմեմ իւր վարքը, պիտի գովեմ իւր տաղանդն, եթէ ունի։ Մտիկ ըրէք ուրեմն, բայց մի՛ խնդաք, կը սրդողի։

1816 թուականին ծնած է Խաչատուր Միսաքեան որ դասատու անուանված է շատերէն, ազգային երեսփոխան ընտրված չգիտեմ ո՛ր թաղէն. Պուէտ յորջորջված է տղայներէն և իւր Պուէտ ըլլալը հաստատելու համար վկայ մը փնտռած է և չէ յաջողած գտնել մինչև այսօր։

Իննամեայ առանձնակեցութիւնն այնքան սիրեց որ սենեակին մէջ կիներու բազմութիւնը տեսնելով կը դժկամակէր ի լոյս գալ։ Ոչ միայն ընկերութենէ չախորժելուն համար այլ իւր ճաշակին համեմատ բարձր դիրք ունեցող և ծովահայեաց տուն մը գտնելու դըժուարութիւնն զգացած ըլլալով կը փափաքէր միշտ արգանդաբնակ մնալ։ Սակայն նկատե-

լով որ Բնութեան օրէնքներուն դէմ յամառիլն անօգուտ էր հաճեցաւ ծնիլ։

Խաչիկ մարմնով այնքան շուտ կը մեծնար և կաճէր որ երեք ամսու եղած ժամանակն անբաւելի էր մէկ օրօրոցի։ Կը խաբվէր մանուկն կարծելով թէ մարդուս անունն ալ անոր մարմնին պէս դիւրութեամբ կրնայ մեծնալ և Եպիմենիդէսի պէս յիսունեօթն տարի քնանալով մեծ անունի տէր ըլլալ։ Ծնողքն երկու օրօրոց քովէ քով դրին որուն միայն մէջն էր Խաչիկի գլուխն և միւսին մէջ մարմինը։ Այս մեծ տղան խանձարուրի մէջ հասկըցուց իւր մօրն թէ բանաստեղծութեան կոչված է և թէ ժամանակ չունի տրամաբանութեան երթալու։ Երբ մայրն օր մը ոտանաւոր օրօրով մը տղան քնացնելու կաշխատէր՝ Խաչիկ մէկէն ի մէկ մօրն երեսն ի վեր պոռաց թէ ոտանաւորէն վանկ մը կը պակսէր և չքնացաւ մինչև որ մայրը համոզեց զինքը թէ երգած ոտանաւորը կաղ էր։

Վեց տարեկան ըլլալուն պէս Իսկիւտարու վարժարանը ղրկվեցաւ ուր ինը տարի շարունակ աշխատելով կատարելապէս սորվեցաւ Քերականն, Սաղմոսն ու Գործք առաքելոցը։ Զարմանալի էին այն ատենուան վարժարաններն՝ որոնց մէջ աշակերտ մը իւր գործերուն

խելք չհասուցած առաքեալներու գործերուն
վրայօք տեղեկութիւն կառնէր։ Միսաքեան
վարժարանէն ելնելուն պէս սկսաւ տուներու
մէջ այցելութեամբ դասախօսութիւն ընել։

1839-ին դասատուութեան պաշտօնով Ճե-
մարան մտաւ։ Հոն շարունակ կը կարդար Հո-
մերոսն, Վիրգիլիոսն, Ովրատիոսն, Ովիտիոսն
և այն ամեն քերթողներն որոնց անուններն
ոս կը վերջանային։ Առաջին անգամ հոն
պուէտ յորջորջուեցաւ Միսաքեան։ Ես որ հա-
սարակութեան կը խօսիմ և սուտ խօսելէ կը
վախնամ, կը յայտնեմ թէ Միսաքեան ինք
վաստկած չէ *պուէտ* անունը, ուրիշէ մը ժա-
ռանգած է զայն։ Յայտնի է արդէն որ ամե-
նէն մեծ անիրաւութիւնները ժառանգական
խնդիրներու մէջ կը գործուին։ Հանճարն ոչ
ազգութիւն ունի և ոչ կրօնք և իբրև ոսկի
իւր արժէքը կը գտնէ ամեն տեղ։ Հանճարի
ծնունդ եղող բանաստեղծութիւն մը լաւ ըն-
դունելութիւն կը գտնէ Անգղիայէն որչափ ալ
անոր հեղինակն Սլաւ ըլլայ։ Իսկ մենք հան-
ճարահանդէսի մը մէջ ի տես աշխարհի դնե-
լու համար քանի՛ քերթուած ունինք։ Մենք
դժբախտաբար ոսկի կանուանենք ինչ որ պղինձ
է և որ սակայն ոսկիի պէս կը հնչէ ժողովր-
դեան ականջներուն։ Իմ կարծիքովս բանաս-

տեղծութիւն մը, ոտանաւոր կամ արձակ, կամ
ընտիր ըլլալու է և կամ բնաւ ըլլալու չէ։
Կը ճանաչեմ երիտասարդներ որ ինքզինքնին
բանաստեղծ կանուանեն և յանգ մը գտնելու
համար իրենց գրածն հազար անգամ կը սըր-
բագրեն, նորէն կը գրեն, կը գծեն, յանգի
մը համար հարիւր թերթ թուղթ կը պատռ-
ռեն և երբ յաջողին իրենց փնտռածը գտնել
և տողին վերջը տեղաւորել՝ կը տեսնես որ
այդ ոտանաւորով ցամաքի վրայ նաւարկու-
թիւն կընեն և ծովու վրայ ձիարշաւ։ Երբ
մարդ մը գովել ուզեն և գիպուածն *առաքի-
նի* բառն դնէ տողին վերջը՝ կսկսին մտմտալ
և տարի մը խորհելէն վերջը յիշեալ առաքի-
նի մարդը գինետունէ գինետուն կը պտըտ-
ցունեն և մեծ առաքինի գինեմոլ մը ներկա-
յացնելու որոշում կուտան։ Ինչո՞ւ։ Վասն զի
ոտանաւորն նոյնայանգ ընելու համար *առա-
քինիի* մը *գինիէն* աւելի ինչ բան կրնայ յար-
մարիլ։ Բայց մարդը կեանքին մէջ գինի դրած
չէ բերանը. որո՞ւ հոգ. առանց գրպարտելու
ոտանաւոր գրելը դիւրին բա՞ն է։ Իսկ վայ այն
մարդերուն որոնց վրայ գրված ոտանաւորնե-
րուն մէջ վանկ մը կը պակսի. *վասն* առանց
հրաւէրի կուգայ այդ պակասը կը լեցունէ։
Այսչափ չէ. սպանութեան ալ կը դիմեն. բա-

ւերն իրենց ձեռներուն մէջ այնքան արժէք ունին որչափ լաթի մը կտոր դերձակներուն քով. գլխէն, մէջքէն կամ պոչէն կը կտրեն զանոնք. մեր լեզուին բառերն անկարելի է ճանաչել անոնց ոտանաւորներուն մէջ։ *ասելը* *սելի* կը փոխվի. *Նուէրը* երբ ոտանաւորի մէջ ներկայանալ ուզէ գլուխը կը բանայ և *ուէր* կը մտնէ հոն։ Աւելին կայ. երբ արևուն ծագումը ծանուցանել ուզեն ասոնք՝ ամէնը մէկէն վարդամատն Արշալոյսին կը դիմեն. որու երթայ խեղճը, հազար մատ ալ ունենար՝ չէր կրնար ամէնը գոհ ընել։ *Փափլիկ*, *լուսին*, *սրինգ*, *մարգագետին*, *սոխակ*, մանաւանդ կու*սիկ* իրարու ձեռներէ կը յափշտակվին և կերթան մտնել ամէն ոտանաւորներու մէջ։ Երբ բանաստեղծութեան գիրք մը կարդալ ուզես՝ կը տեսնես որ թուղթերն իրենք իրենցմէ կը դառնան. վասն զի իւրաքանչիւր էջին մէջ *զեփիւռը* կը փչէ. չմոռնանք ըսել որ եթէ առանց հովանոցի զանոնք կարդալու ելնես՝ Եգիպտացի մը կը դառնաս, այնչափ կերևս *արևէն* որ իւր ճառագայթներն միշտ արձակած է հոն։ Փառք տուր Աստուծոյ եթէ հոն փչած *սիւքէն* մսելով չհիւանդանաս։ Դեռ քանի մը շաբաթ առաջ մէկը Մասիսի մէջ *Հորհեղեղ* մը նկարագրած էր, որուն մէջ մազ էր

մնացեր որ Նոյ նահապետն ալ խեղդվէր. Աստուած իսկ ջուրերուն մէջ պիտի մնար եթէ առաջուց չփախչէր։ Երբ քննադատ մ'ելաւ և դիտողութիւն ըրաւ. սա պատասխանն առաւ թէ՝ Միթէ ամենակարողն Աստուած կարող չէ ինքզինքն ազատել։ Եթէ Պարնասայ տնօրէնութիւնը երբեմն տպագրական Տեսչութեան անդամ Պարնասեանի յանձնված ըլլար՝ այդ քերթողները կը պատժվէին, Ապողոնն այնչափ ստորնացուցած ըլլալուն համար։ Ես որ նախապատիւ կը համարիմ ոսկի չունիմ ըսելը քան կտոր մը պղինձ իբրև ազգային ոսկի ներկայացնելն և ծաղու նշաւակ ըլլալն. ես որ վերջապէս չեմ կարող պղինձն ոսկի անուանել, ինչպէս յանդգնիմ այսօր Միսաքեանը Պուէտ յորջորջել, մանաւանդ թէ ասպարէզի վրայ ոտանաւոր մը միայն ունի որ աւելի անօթութենէ ներշնչված է քան թէ մուսաներէ։

Այսպէս Միսաքեան գրական ասպարէզին վրայ հարստահարիչ Քիւրտի մը պէս ուրիշներու ստացուածքն յափշտակելով իբրև մի սագ Պուէտի փետուրներով զարդարվելէն վերջը ճեմարանի աշակերտներուն դաս տալու տեղ սկսաւ ապտակ տալ։ Բնաւորութիւն ունէր ճաշէն առաջ տղայ մը ծեծել ամէն օր. և ամէն անգամ որ Տնտեսը վարէն *մեղայ վարժապե-*

տի ձայնն առնէր *Միսաքեանի կերակուրը պատրաստեցէք* կըսէր։

Ճեմարանի գոցվելէն քանի մը տարի ետքը քանի մը տղայ տուին իրեն, ոչ թէ զանոնք ծեծելու այլ հետը Փարիզ տանելու և դպրոց դնելու համար։ Միսաքեան առաւ զանոնք, Փարիզ տարաւ և տեղաւորեց· ինքն ալ սենեակի մը մէջ քաշվելով սկսաւ տքնիլ։

1860-ին խնդիրներ ծագեցաւ ազգին մէջ թէ Երուսաղեմայ Պատրիարքը ներսէ՞ն ընտրվելու է թէ դուրսէն։ Միսաքեան որ սենեակէն դուրս ելած չունէր՝ բնականաբար դուրսին վրայ գաղափար չէր կրնար ունենալ. ուստի Երուսաղէմայ Պատրիարքութեան խնդիրն իւր սենեակին տեսակէտով ըմբռնելով՝ կարծիք յայտնեց թէ ներսէն ընտրվելու է։

Նոյն թուականին էր որ Միրիքէլամի խնդիր մը ելաւ. բողոքականի մը Հայերու գերեզմանատան մէջ թաղվելու խնդիրը։ Յիշեալ բողոքականին մարմինը Պալըգլըի գերեզմանատունէն հանվելով բողոքականներու յատուկ գերեզմանի մը մէջ թաղվելէն երկու ամիս ետքը Միսաքեան Փարիզէն կարծիք յայտնեց թէ՝ այդ մարդը Հայ գերեզմանատան մէջ մըտնելու իրաւունք չունի թէ գերեզմանատունը եկեղեցի մ'է։ Այն ատեն մեծ համբաւ հանեց

այդ յօդուածն՝ որ համոզելու նպատակաւ գըրված էր անշուշտ և որուն մէջ ներկայ էր նաև զուարճախօսութիւնը զոր անխտիր ամեն գրութիւններուն մէջ կը գործածէ այս գրագէտն. . . թերևս դամբանականներուն մէջ ալ. իսկ երբ այս տարի Ամեն. Ներսէս Պատրիարքն բողոքականի մը մարմինն Վանայ մէջ թաղել տալով անոր գերեզմանն արձանով մը պատուեց, անշուշտ լռելեայն հասկցուց մեզի որ մենք ալ նոյն պատիւն ընենք Միսաքեանի այն յօդուածին։

Ազգին մէջ մեծ անուն հանելու փառասիրութեամբ արբշիռ՝ ուզեց Միսաքեան *Ծաղկոցաձոր* անունով հանդէս մը հրատարակել Փարիզէն։ Նախ յայտարարութիւն մը հանեց որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ընտրված բառերու փունջ մը։ Այս յայտարարութեամբ կը ծանուցանէր որ հանդէս մը պիտի հրատարակէր և իւր ընթերցողներուն լուսանկարութեան արուեստն պիտի ուսուցանէր։ Հասարակութիւնն, որ Միսաքեանէ լուսանկարութեան տեղ ուրիշ բան մը սորվիլ կը կարծէր, հարկ եղած ընդունելութիւնն զլացաւ անոր և հետևապէս ծաղիկները ձորի մէջ նետվեցան թառամեցան։ Բայց Միսաքեան չվհատեցաւ, լուսանկարութեան արուեստն առաջ տարաւ որչափ որ կը ներէր իւր սենեակն որու վերի յարկը կը բնակէին աստղերը։ Իրեն այցելու-

թիւն ընող ամեն հիւրերուն օձիքէն կը քաշէր, աթոռի մը վրայ կը բազմեցունէր և անոնց պատկերը կը հանէր։

Այն ատեններն էր որ Հինձքի եղեռնագործութիւնը տեղի ունեցաւ։ *Մասիս*, *Մեղու* և *Մանզումէ* ուժգնութեամբ կարձակէին իրենց նետերն Մէճմուայի դէմ որ եղեռնագործներն կը պաշտպանէր։ Միսաքեան ինքզինքը վիրաւորված կարծեց երբ տեսաւ որ առանց իրմէ հրաման առնելու ազգային լրագիրներն արդարութիւնը կը պաշտպանէին. ուստի Փարիզէն պատգամ որոտաց թէ լռեն ազգային լրագիրները և թէ ինքը պաշտպան պիտի կանգնի այդ դատին։ *Մեղու* յանդգնեցաւ ծաղրել Միսաքեանի այս հրամանն և հետեւեալ օրհնութեան կոնդակն ընդունեց իւր վարժապետէն.

«Եթէ Մեղուի պէս ուրիշ աշակերտներ ալ ունինք կը փափաքինք որ անոնք Կիւբեղէի աղջինեկներուն և կամ Բեթղեհէմի զաւակներուն հետ մէկտեղ ծնած ըլլային։»

Այս կոնդակն, ինչպէս յայտնի է, կը փափաքէր որ Մեղուն և իր նմանները գետնին տակն անցնէին։

Այս աղօթքն ընելէն ետքը *առանց խընդիրն փաստաբանելու* սկսաւ Մէճմուայի դէմ

պաշտպանել ազգային լրագիրներն որոնք ընաւ պէտք չունէին իւր պաշտպանութեան։ Յիշեալ գրութիւններն *Տխրութիւնք Հայրենասիրի* տխուր տետրակի մը մէջ ամփոփված են, և որոնք բարձրաձայն կաղաղակեն թէ Միսաքեան լոկ *խօսքերու վարսավիրայ* մ'է որ ասդիէն անդիէն խօսքեր հաւաքելով զանոնք կը սանտրէ, կը կոկէ, անուշաբոյր իւղերով կօծէ և հրապարակ կը հանէ, և երկու տողով հասկնալի բան մը իւր գրիչին տակ երկու էջի մէջ անհասկնալի կըլլայ. և երբ վարսավիրայ մը կը տեսնեմ որ անմիտ երիտասարդի մը գլուխը բռնած ժամերով անոր վրայ կը խաղայ՝ կըսեմ. *Միսաքեանը յօդուած կը գրէ*. իսկ երբ այն երիտասարդին հետ խօսիմ և գլխուն արտաքին զարդն և ներքին ունայնութիւնը տեսնեմ, կարելի չէ որ չյիշեմ Միսաքեանի գրած յօդուածները։

1870-ին որոշեց այս մարդը Պոլիս գալ։ Ի՞նչ նպատակաւ։ Ահա իւր ծրագիրը.

«Ա. Էշ մը առնել և երբեմն յերբեմն վրան հեծնելով Ալէմ Տաղի երթալ.

Բ. Իւսկիւտարու մէջ ծովահայեաց տուն մը ուզել ազգէն.

Գ. Իրեն և իր իշուն ամսական մը պահանջել ազգէն.

Դ. Իր գործերը հրատարակելու համար քանի մը հարուստներէն դրամ հաւաքել.

Ե. Լրագիրներու մէջ յօդուած գրել եթէ ազգն երթայ իւր ոտները համբուրէ.

Զ. Ուզած մարդերուն հայհոյելու արտօնութիւն պահանջել քաղաքավարութենէ։»

Այս ծրագիրը ծոցը դնելով ճանբայ ելաւ Փարիզէն և տասնօրեայ ճանբորդութենէ ետքը Պօլիս գալով Ղալաթիոյ եկեղեցին իջաւ և նոյն երեկոյ հիւրընկալվեցաւ իւր մէկ բարեկամէն որուն վրայ ետքէն կատաղաբար յարձակեցաւ։ Ազգային մամուլը սիրալիր ընդունելութեամբ բարևեց այս Պուէտին գալուստը. ողջամիտներն ուրախացան որ հանճարեղ գրիչ մը կարգ ու կանոն պիտի դնէր ազգային գրական ասպարէզին որ ասկէ տասն տարի առաջ ալ հիմակուընէ մեծ տարբերութիւն չունէր։ Բայց ինչ օգուտ ունի սիրալիր ընդունելութիւնը մարդու մը որ էշ մը կուզէ։ Սիրալիր ընդունելութեան վրայ չէր կրնար նստիլ և և ոչ ալ անով Ալէմ Տաղի երթալ։

1872-ին հարիւր ոսկւոյ հանգանակութիւն մը եղաւ և գումարն իրեն տրվեցաւ որպէս զի խաւարի մէջ մնացած հանճարն ի լոյս հանէ։ Միսաքեան առաւ յիշեալ գումարն որուն փոխարէն *գորտամկնամարտութիւն* մը կարդացուց մեզի Փունջին դէմ Մասիսի բացած դատին առթիւ։ Հոմերոսի *գորտամկնամարտութիւնը* աւելի անյարմար տեղ չէր կրնար գտնել։ Եթէ Միսաքեանին նպատակը փաստաբանել և համոզել էր այդ խորագիրն նպատակին դէմ էր. եթէ զուարճացնել էր գրութեան ձևն իւր խորագրէն հակառակ էր։ Ի՞նչ էր ուրեմն նպատակը։ Մենք մինչև այսօր հասկցած չենք։ Զմոռնանք յիշել որ այդ յօդուածն ուրիշ երկու երեք անուններ ալ ունէր. *դօն* մը պակաս էր սպանիացի ըլլալու համար։ *Գորտամկնամարտութենէն* զատ քանի մը անգամ ևս գրելով Փունջի մէջ վերջ տուաւ իւր յօդուածներուն և մանաւանդ այն ծիծաղներուն զորս այնքան դիւրութեամբ կը հրաւիրէր իւր գրութիւններուն վրայ։

Տարի մը ետքը երեսփոխան ընտրվեցաւ ուր մինչև այսօր կարծիք մը յայտնած չէ։

Քիչ մը ատեն դասատուութեան պաշտօն վարեց Իւսկիւտարու Սէլամիյէյի թաղին մէջ։ Աշակերտներն պարտաւոր էին Ֆրանսերէն Դելեմաքն գրաբարի թարգմանելէն վերջը թէ Ֆրանսերէնն ու Հայերէնը բերնուց սորվիլ և *Հայր մերի* տեղ բարձր ձայնով զրուցել ճաշէն առաջ։

Հոս կը լմննայ ազգային Պուետըն հրապարակային կեանքը։

Մտնենք հիմայ քիչ մ՚ալ իւր սենեակը որ գիրքերով և պատկերներով լեցված է։ Եթէ Յոբնազ մտնէր օր մը իր սենեակն անշուշտ չպիտի վարանէր ըսելու.

«Խորին ագէտներ, իրենց սենեակն գիտնական Խրիսուպոսի մէտաղիոններով կը լեցունեն. Արիստոտէլին կամ Պիտտակոսին մէկ պատկերն ծախու առնելն և կամ իրենց մատենադարանին մէջ Կղէանդոսի մէկ ձեռագիրն ի տես դնելն՝ իրենց համար կատարելութեան հասնիլ է։»

Մատենադարանին առջևը նստած է ահա Միսաքեան. եթէ իւր կատուն կտոր մը փրշրանք գտնելու համար կամացուկ մը դուռը բանայ՝ ահուդողի մէջ կիյնայ որ չըլլայ թէ եկողը մարդ ըլլայ։ Քանի մը վայրկեան վերջը մէկը ներս կը մտնէ իր սենեակէն, և ահա Միսաքեան խոլոյն բարկութեամբ տեղէն կելնէ և կերթայ սենեակին սեմին վրայ կը նստի ինքնիրեն մրմռալով.

«Աս մարդերու ձեռքէն բնաւ հանգըստութիւն չկայ. վայրկեան մը հանգիստ չեն թողուր որ մարդս առանձին նստի և ընելիքին վրայ խորհի. ազատութիւն չկայ աշխար-

հիս վրայ. կարծես բոլոր աշխարհ միացած է գլխս նեղելու համար։»

Եթէ հիւրն իրեն որպիսութիւնը հարցնելու համարձակի՝ հետևեալ պատասխանը կուտայ.

«Ծանր հիւանդ եմ. մինչև առաւօտ աչերս փակած չեմ. դուք չեկած քիչ մը աղէկ էի, բայց երբ դուք սենեակէն ներս մտաք հիւանդութիւնս աւելի ծանրացաւ։»

Եթէ այս պատասխանին վրայ հիւրը յանդգնի հարցնել թէ ինչ է հիւանդութիւնը՝ մէկէն ի մէկ կը կանգնի և հիւրին երեսը ծուռ ծուռ նայելով այսպէս կը պատասխանէ.

«Կարծեմ խօսելու ազատութեան հետ չխօսելու ազատութիւնն ալ յարգելու պարտաւոր ենք, և դուք բնաւ իրաւունք չունիք գլխս բանի խօսել տալու. մանաւանդ թէ խօսելու ժամանակ ալ չունիմ, վասն զի հիւանդ եմ։ Բայց գիտեմ ես, մէկը դիտմամբ ղրկեց քեզի հոս որ գլխս բարկացնես, արիւնս գլուխս ցատկէ և մեռնիմ։»

Եւ աւելն առնելով կսկսի սենեակն աւլել և փոշիներու մէջ խղդել հիւրն որ դուռը բանալուն պէս կը փախչի։ Միսաքեան անմիջապէս դուռը կը կղպէ և քանի մը մեծ սնտուկներ կը դնէ դրան ետին որ չբացվի և

կուզայ տեղը կը նստի այնպիսի ուրախութեամբ որ կարծես մեծ շահ մը ըրած է։

Կէս ժամէն դուռը կը զարնըվի։

— Ով է ան, կը հարցնէ ներսէն Միսաքեան։

— Ես եմ, Համբարձում. . . եան, զքեզ տեսնել կուզէի։

— Զիս տեսնել կուզէիք . . . դուռը կղպված է. բանալին քովս չէ, ձեր ըսելիքը կրնաք դուրսէն ալ ըսել։

Հիւրը կը բարկանայ և առանց պատասխանելու կը մեկնի։ Միսաքեան կսկսի ծիծաղիլ այն իմաստասէրին պէս որ օր մը սենեակին մէջ առանձնացած՝ խնդացած ժամանակն երբ կը հարցունեն իրեն թէ ինչու կը խնդաս քովդ մէկը չկայ, կը պատասխանէ թէ ճիշդ անոր համար կը խնդամ որ քովս մարդ չկայ։

Բայց այս ուրախութիւնը շատ չտևեր, դուռը նորէն կը զարնեն։

— Միսաքեանը հոս չէ, դուրս ելաւ, երկու ամիսէն պիտի գայ, կը պոռայ ներսէն Միսաքեան։

Երբ գրութեան մը վրայ իւր կարծիքը հարցվի՝ կը պատասխանէ. տղայական բաներու վրայ կարծիք յայտնելու ժամանակ չու-

նիմ և դիմացինը կը սաստէ։ Իսկ երբ ստիպեն զինքը որ քանի մը խօսք ընէ՝ կսկսի հետևեալ դիտողութիւններն ընել.

«Լեզուն քաջ է բայց ոճը վատ է. Պօղոս առաքեալին մէկ խօսքը սա տողին մէջ շատ յարմար կուգար։ Գրողը պիտի կրնայ գրել, բայց հմտութիւն չունի. հմտութիւն ունի, միտքը բացատրելու կերպը չգիտեր։ Ոճը ցամաք է, զարդարուն չէ. գրութեան մէջ ճարտասանութեան կանոն չկայ, կապ չկայ. ուժգնութիւն տալու համար զօրաւոր բառեր չէ կարողացած գտնել. եթէ ասոնք ըլլային՝ թերևս ընդունելութիւն գտնէր։ Իրմէ։ Քաւ լիցի։ Ժողովրդեան ռամիկ մասէն»։

Եթէ զինքը քիչ մը շողոքորթես՝ կելնէ սնտուկը կը բանայ կտոր մը թուղթ հանելով կսկսի կարդալ իր մէկ բանաստեղծութիւնն՝ նախապէս յայտնելով թէ շատոնց ի վեր գրածէ և վրայէն գոնէ անգամ մը անցած չէ թէպէտ և հազար անգամ սրբագրած է։ Իւր քերթուածը կարդացած ատեն զգուշացիր փռնգտալէ կամ հազալէ, վասն զի իրեն թշնամանք կը համարի և թուղթը կը ծալլէ ծոցը կը դնէ։ Իսկ եթէ մինչև վերջը արժանանայ կարդալու իւր ոտանաւորն՝ և առաջարկվի իրեն որ հանդէսի մը մէջ հրատարակ-

վի այն՝ պարապ աշխատութիւն է, կըսէ, վասն զի իմ գրածս հասկնալու կարողութիւն ունեցող մարդ չկայ։

Փողոցն ելած ժամանակը միայն չպտըտիր, շատ անգամ Օտեան էֆէնտիի, Ստեփան փաշայի, Եուսուֆեան էֆէնտիի հետ կը պըտըտի, ինչպէս նաև գրական ասպարէզն ելած ատեն ալ մէկ թևը Հոմերոսին կուտայ և միւսը Ովիտիոսին։

Եթէ կը փափաքիք Միսաքեանի դէմքին վրայ ծանօթութիւն առնել յիշեցէք դէմքերն այն մարդերուն որոնք օր մը լսելով որ Դիոգինէս հրապարակի վրայ մարդեր, մարդեր կը պօռար անոր շուրջը խմբվեցան և հետևեալ պատասխանն առին.

«Ես մարդ կանչեցի դուք ինչո՞ւ եկաք»։

ՍՈՒՔԻԱՍ ՔԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ահա ջոջ մ'ալ որու ծննդեան թուականը մեզի մութ է։ Եթէ մեր քաղած տեղեկութիւններուն պէտք է հաւատք ընծայել՝ կան ըսողներ թէ Սուքիաս Քազանճեան ծնած է Միջագիւղ սատանայէն երկու օր առաջ, թէպէտ և կարծողներ ալ կան թէ չորս օր ետքը ծնած է։ Լա՛ւ. բայց սատանայի ծննդեան թուականը ո՞րն է։ Եթէ Քազանճեանին ծըննդեան թուականը գտնաս, կըսէ Հասունեան գոնէ մտքէն, սատանայինն ալ գտած կըլլաս։ Մենք, մեր սովորութեանը համեմատ, առանց ականջ կախելու ամեն զրոյցներու ամենէն հաւանականն ընդունելով կը գրենք որ Հասունեանի մօրաքրոջը տղան ծնած է Միջագիւղ, 1820 թուականին որ շատ կը յարմարի իր դէմքին, թէպէտև քիչ կը վայլէ իր եռանդին։ Եթէ Անտիոքայ արքեպիսկոպոսն չուզեր ընդունիլ այս թուականն՝ ուրիշ մը տալու համար ընդդիմութիւն չենք ըներ, բայց քանիոր դէմքին յարմարեցաւ կըկարծենք որ այս

թուականաւ գոհ կըլլայ։ Կը կարծենք. և կը կարծէք թէ կարծելու փաստ չունի՞նք. չէ՞նք տեսներ ամեն օր կիներ և օրիորդներ որ երբ Բէրա ելնեն իրենց գլխարկ մը առնելու՝ միշտ նախապատուութիւն կուտան այն գլխարկին որ աւելի կը վայլէ իրենց դէմքին։ Թուականներու հետ ալ այնպէս վարուելու չէ՞նք ինչպէս կը վարուի գեղեցիկ սեռը գլխարկներու հետ. վաթսուն տարեկան մարդու մը քառասուն տարին քիչ կուգայ. երեսուն տարեկան մը յիսունը չէ կարող տանիլ։ Գոհ եմ որ մարդու մը, մանաւանդ ուսումնականի մը կուղղեմ այս խօսքերը, եթէ կնկան մը խօսէի՝ սոսկալի վէճ մը կը ծագէր և անէծքներու ներքև կը ճըռշըվէի։ Բայց թողունք այս խորհրդածութիւնները և գուշակութիւններն ու դառնանք մեր նիւթին։

Որոշ չգիտցվիր թէ ինչ կեանք ունեցաւ այս մարդն՝ ծնելէն առաջ։ Այսչափ միայն կաւանդեն թէ մօրն արգանդին մէջ ընաւ հանգիստ չէր մնար. եթէ օր մը աջ կողմը ընակէր՝ հետևեալ օրը ձախ կողմ անցնելու համար ճանբայ կելնէր. կարծես Պոլիսէն Հռոմ, Հռոմէն Պոլիս կերթար։ Իսկ ծնելէն վերջը ունեցած վարքն ամենուն յայտնի է։ Ի բնէ խիստ քաղաքավար ըլլալով և ոչ մէկ օր

մը լալով ուրիշներն անհանգիստ ըրած չէ։ Բարձր ձայնով կուլար դառնապէս այն օրերն՝ ուր Հասունեան այցելութեան կերթար իւր մօրաքրոջը տղուն։ Հասունեանի ներկայութենէն չէ՞ր ախորժեր. հաւանական է. բայց հաւանականագոյնը սա է որ Հասունեան երբ օրօրոցին կը մօտենար և *Օննիկ, Օննիկ* ըսելով կը շոյէր Յովհաննէսն, այս է Քազանճեանի մկրտութեան անունն, գաղտնապէս կը կսմթտէր մանուկն։ Անոնք որ Հասունեանը մօտէն ճանաչելու դժբախտութիւնն ունին՝ պիտի հաստատեն անշուշտ թէ գըրպարտութիւն չենք ըներ։

Երբ ութը տարեկան եղաւ՝ գիւղին վարժարանը գնաց և քանի մը տարիներ մնաց հոն միշտ յառաջադէմ հանդիսանալով ամեն դասերու մէջ։

1835-ին գնաց Հռոմ ուր Անտոնեաններու վանքը մտաւ ինչպէս կը մտնէ մարդ ճաշարան երբ բարեկամներէն մէկն ըսէ. *եկուր քեզի պատուական ճաշ մը ընել տամ այսօր*։ Հոն երեք տարի շարունակ աշխատելով կատարելապէս ձեռք բերաւ Աստուածաբանութիւնը զոր շատ գործածելու առիթ չունեցաւ։ Հռոմայ ուսումնարաններուն մէջ ալ քանի մը տարի կարդալէն ետքը լրացուց իւր

ուսման ընթացքը որ աւելի կանոնաւոր էր քան այն ընթացքն զոր բռնած էր Հասունեանի խնդրոյն մէջ։ Աշակերտութեան հրաժեշտ տալուն պէս միաբան գրվեցաւ Անտոնեան ուխտին, որուն այսօր միաբան գրվելու համար մէկը գոնէ շաբաթ մը անօթի մնալու վարժուած ըլլալու է։

1842-ին Բաբազեան Իգնատիոս եպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրվելով Յովհաննէս անունը թողուց և *Մուքիան* առաւ։ Թէպէտ և այսօր եթէ ետևէն երթաս և Հայր *Յովհաննէս* կոչես՝ իսկոյն ետևը կը դառնայ։ Այն թուականէն սկսաւ Հռոմ, Անտոնեաններու վանքին մէջ դասատուութիւն ընել. աբեղաներու և նորընծաներու վրայ հսկել և ժամանակ ունենալ երբեմն երբեմն Բրօբականտայի ներկայանալով՝ փաստաբանօրէն պաշտպանել այն դատերն որ Լիբանանու կաթողիկոսներու դէմ կըլլային։ Եթէ այս պաշտօններուն վրայ հարիւր պաշտօն ևս աւելցվէր՝ սիրով պիտի ընդունէր։

1853-ին եկաւ Պոլիս։ Ինքզինքը ժողովրդեան սիրելի ցոյց տալու արհեստն Աստուածաբանութենէ շատ աղէկ ուսած ըլլալով՝ քիչ ատենի մէջ ժողովրդեան համակրութիւնն իրեն գրաւեց։ Նիկողայոս Պատրիարքն՝

կոչեց զինքն Պատրիարքարանի ատենադպրութեան պաշտօնին՝ զոր քանի մը տարիներ վարեց միշտ Հասունեանի հետ գաղտնի մրցելով՝ Պատրիարքին վերարկուին ետևը պահուըտած։

1860-ին, երբ հիւանդ ինկաւ Կակոնեան պատրիարքն՝ Հայր Սուքիաս սկսաւ անոր պաշտօնը վարել իբրև խորհրդական. քանի առաջ կերթար Պատրիարքին հիւանդութիւնը այնքան կը յառաջանար նաև Հայր Սուքիասի փառասիրութիւնն։ Իսկ երբ 1861-ին Կակոնեան վախճանեցաւ՝ ինքն ալ Պատրիարքարանէն հեռացաւ և առանձնութեան մէջ կանցունէր կեանքը։

1864-ին մշտնջենաւոր աբբահայր ընտրվեցաւ Անտոնեան Միաբանութեան և միանգամայն առաջնորդ Անտիոքայ Վիճակին։ Միաբանութեան սահմանադրութիւնը կը տրամադրէր որ աբբահայրն Ծայրագունութեան աստիճան ունենար, բայց Քազանճեանի Սահմանադրութիւնը արքեպիսկոպոսութեան աստիճան ուզելով յաղթանակը տարաւ և երկու հարիւր տարուան Միաբանութեան մը կանոնադրութիւնը փոխելով՝ *Անտիոքայ արքեպիսկոպոս* տիտղոսով Միաբանութեան գլուխը ն տաւ։ Ձեռնադրութիւնը Լիբանան կատարուեցաւ։ Աբբահայրութեան աթոռին վրայ

բազմելուն պէս՝ սկսաւ օրը չորս վարդապետ ձեռնադրել։ Բանիբուն և ուսումնական երիտասարդները վարդապետ ձեռնադրած ժամանակը չէր մոռնար նաև վեղար դնել այնպիսի գլուխներու՝ որոնց վրայ նարօտն աւելի աղէկ կը վայլէր։ Եթէ երիտասարդին մէկն բաւական ուսում և տարիքն առնելէն ետքը հրաժարել ուզէր կուսակրօնութեան մէջ մտնելէ՝ աբբահայրն կը համոզէր զինքն և *խալըախ* մը կանցունէր գլուխը։ Վարդապետ ձեռնադրելու մէջ հաճոյք կզգար և եթէ օր մը վարդապետ չձեռնադրէր՝ նոյն օրը տխուր կանցունէր և երեկոյեան դէմ չորս կողմ մարդ կը ղրկէր որ վարդապետցու մը գտնեն բերեն իրեն։

1865-ին Կ. Պօլիս վերադարձաւ *քօլէրայի* ատենները։ Թէպէտ և Հասունեանի հետ բանակցելու կուգար Կ. Պօլսոյ և Լիբանանու աթոռներուն միաւորութեանը համար, բայց Հասունեան երբ տեսաւ զինքն՝ մտքէն ըսաւ. *քօլէրան հերիք չէր, Հայր Սուրբիանն ալ եկաւ*։

1866-ին Գրիգոր Պետրոս եօթներորդի մահն դադրեցուց այդ բանակցութիւններն. վասն զի Հասունեան կաթողիկոսութիւնը ձեռք ձգելու զբաղած ըլլալով՝ ժամանակ չունէր մտիկ ընել Քաղանճեանը՝ որ այն ատենները,

չգիտենք ինչ պատճառաւ, մտերմութիւն հաստատած էր Հասունեանի հետ։ Քաղանճեան բնաւ չընդդիմացաւ Հասունեանի կաթողիկոսութեան և Սեպտեմբերի մէջ Լիբանան կատարված ընտրութեան ժողովոյն ներկայ չգտնըվեցաւ. քուն քաշեց այնպիսի ժամուն ուր տքնութիւն պէտք էր եթէ կը փափաքէր որ ժողովուրդն իւր բերնէն ելած խօսքերուն հաւատք ընծայէր։

1867-ին Հասուն Հռոմ գնաց ուր գաղտնի խմբագրվեցաւ *ռէվէրսուրուսը*։ Երբ Յուլիսին Պօլիս վերադարձաւ Հասուն՝ Քաղանճեանն ալ իւր եկեղեցական զգեստներն եկեղեցին ղրկեց որ հետևեալ օրը ներկայ գտնըվի Օրհնութեան։ Հասունեան ետ դարձուց Քաղանճեանի *պօխճան*։ Ժողովուրդն սկսաւ իրարու ըսել.

— *Մըսըրլըին* բաղնիքը տեղ մնացած չըլլալով Քաղանճեանի *պօխճան* ետ ղրկվեցաւ։

Իրաւ շատ մարդ կար բաղնիքի մէջ։ Եզօբօսի հարցնելու է։

Հասունեանէ ամբաստանված ըլլալով 1868ին կանչվեցաւ Հռոմ ուր գնաց և քանի մը շաբթուան մէջ արդարացաւ և նորէն Կ. Պօլիս դարձաւ։ Դիտողութեան արժանի է որ

այսչափ ճանրորդութեան մէջ Լիբանանը բնաւ միտքը չբերաւ։

1869-ին Եպիսկոպոսներու ժողով մ'եղաւ որուն մէջ ի նպաստ ազգային իրաւունքներու և շահերու խօսեցաւ. իսկ երբ Վատիկանու սիւնհոդին ներկայացաւ՝ Ռէվէրսուրուսին ընթերցումէն անմիջապէս ետքը ոտք ելնելով գլուխը բացաւ և խոստովանեցաւ թէ Ռէվէրսուրուսն ազգային շահերուն շատ համաձայն էր, թէ ատով ազգային իրաւունքներն կը պաշտպանվէին թէ այդ թուղթը Հռովմէական Հայերու համար նոր դարագլուխ մը կը բանար։ Այս լուրը հետևեալ օրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի Կ. Պօլիս. Հակահասունեաններուն գլխաւորներն իրար կանցնին և չեն գիտեր ինչ բանի ընծայել Գազանճեանին կարծիքներուն կրած այս փոփոխութիւնը։

Գազանճեան ազգին շահերէն աւելի Վանքին շահերուն պաշտպան կանգնելու նպատակաւ էր անշուշտ որ Ռէվէրսուրուսին այնչափ գովեստներ կարդաց. այդ գովեստներով կարծեց թէ պիտի կրնայ բրօբականտայի ազդեցութենէն ազատել վանքն. իսկ երբ 1870-ին տեսաւ որ Ռէվէրսուրուսն համբուրելէ ետքն ալ կը հրաւիրվի Վանքին կանոնագրութիւնը բրօբականտային ներկայացնել և անոր տուած

հրահանգներուն համեմատ շարժիլ՝ բանտարկըվելու վախով անմիջապէս կանգուն մը կանաչ լաթ առաւ և վրան մահիկ ու աստղ մը կարելով վանքին դրան վրայ պարզելուն պէս ելաւ Պօլիս եկաւ։

Կ. Պօլիս մտնելուն պէս Հակահասունեան խնդիրը զօրացուց։ Վատիկանու ժողովէն փախուցած երեք ծեր եպիսկոպոսներէն մին կաթողիկոս ձեռնադրել տուաւ, ինքզինքն ալ աթոռակալ անուանեց և բռնեց ազգային իշխանութեան սանձերն զօրս ուզած ատեն կը քաշէր և ուզած ատեն թող կուտար։ Աթոռակալութիւն, պատրիարքութիւն, կաթողիկոսութիւն, ամեն բան ինքն կը տնօրինէր և չէր վարաներ մեծ պատրաստութիւններ տեսնել կաթողիկոսական յաջորդութեան համար: Ազդեցութիւնը մեծ ըլլալուն պատճառաւ՝ մեծ ծախքերու կարօտ էր. — յայտնի է որ պզտիկ ծախքով մեծ ազդեցութիւն չըլլար — ուստի սկսած էր ամեն օր Միաբանութեան դիմել և ստակ խնդրել կամ առանց խնդրելու առնել։ Միաբանութիւնն անոր մեծ ազդեցութենէն օգուտ քաղել չուզելով հրաժարեցուց զինքն մշտնջենաւոր աբբահայրութենէն բսելով.

— Պզտիկ ազդեցութիւն ունեցող աբբա-

Հայր մը մեր գործին աւելի աղէկ կուգայ։

Թէպէտև ազգային գործերէ քաշված կերևի բայց ամեն թել իւր ձեռներուն մէջն է։ Հասունեան մեծ կարևորութիւն կուտայ իրեն և այս վերջին տարիներս քանի մը անգամ փորձեց, բարձր աշխարհականներու ձեռամբ, զինքը վաստըկիլ. բայց Քազանճեան չմօտեցաւ. վասն զի վհատած չէ և դեռ կաշխատի Հասունեանը տապալել և իրեն յաջորդել. և եթէ օր մը յաջողի իւր նպատակին հասնիլ ազգը սարկաւագ չպիտի տեսնէ, ամենը վարդապետ. վարդապետ չպիտի տեսնէ, բոլորը եպիսկոպոս և հատիկ հատիկ չէ այլ տասնեակներով։

Պէտք է գիտնալ որ Քազանճեան, որչափ ալ առանձնացած ըլլայ, շատացած չէ այն բարութիւններով՝ զորս ըրած է ազգին, այլ խոստացած է աւելի մեծ գործերով իւր անունն անմահացնել՝ եթէ յաջող ըլ ձեռք անցունել չորս միլիոն անգղիական ոսկին զորս պիտի ընդունի Հնդկաստանէն։ Հարիւր քառասուն տարուան ժառանգական խնդիր մ'է սա՝ որուն հոգի տուած են վանքին մէջ գտնուած հին նամակները։ Անցեալ տարի Անգղիոյ դեսպանատան մէջ կազմված քննիչ մասնաժողովն Հնդկաստանի կառավարութեան տեղեկագիր

մը ղրկեց որուն մէջ Քազանճեանի փաստերը զօրաւոր նկատված են։ Ամեն շաբաթ Թըրքթատուն կը վազէ որպէս զի նամակն. և չորս միլիոն ոսկիի փոխանակագիրն ընդունի և ամեն շաբաթ ունայն ետ կը դառնայ։ Քազանճեան Հասունեանի ձեռքէն յափշտակած է այս գործն, անզգընապատճառ այն հակառակութեան որ կը տիրէ մինչև այսօր երկուքին մէջ։ Մենք խեղճերս երբեմն այնպէս կը հաւատանք որ այն կրօնաւորներն որ Հասունեանի հակառակ են՝ ազգին իրաւունքները պաշտպանելու ազգասիրութենէ առաջնորդված են. բայց երբ գործին քիչ մը խորը քննենք՝ կը տեսնենք որ մէջէն կամ ագարակի խնդիր կելնէ կամ ժառանգութեան դատ և կամ այնպիսի խնդիր մը որ ուղղակի իրենց քսակին հետ վերաբերութիւն ունի և ազգին շահերուն հետ բնաւ գործ չունի։ Այսպիսի անձերուն եթէ մէկ անիրաւութիւնը տեսնես և իրենց ըսես՝ ընվէրստուրուսը պաշտպանած կըլլաս. իսկ եթէ հաշիւ հարցնելու ըլլաս՝ իբրև Հռովմայ գործիք կամբաստանվիս։ Որու պիտի հասկցունես իրաւունքներդ։ Փութանք յայտնել որ եթէ Հայր Քազանճեան այդ գումարն ընդունի՝ անոր համար ըրած ծախքերն և նուէրներն, այսինքն երկու միլիոնը, իրեն աշխատութեան

վարձք հանելով՝ մնացածը հետեւեալ կերպով ազգին պիտի նուիրէ.

«Ա. Վարժարան մը պիտի կանգնէ բոլորովին ազատ կղերական ազդեցութենէ։

Բ. Աղջիկներու համար ալ վարժարան մը պիտի բանայ նոյնպէս ազատ մայրապետներու ազդեցութենէ։

Գ. Ասոնց պիտի յատկացնէ այնպիսի կալուածներ որոնց մէջ քարէն ու կիրէն զատ նիւթ չպիտի գտնըվի որպէս զի ոչ կրակէն վախնան և ոչ ջուրէն։

Դ. Պատրիարքարանին հաստատ եկամուտ մը պիտի կապէ և ժողովուրդն ազատ պիտի ըլլայ տուրք վճարելէ։

Ե. Բաւական գումար պիտի նուիրէ ազգին՝ եթէ ան ալ հաճի զինքը Կաթողիկոս—Պատրիարք ընտրելու»։

Իսկ եթէ չկարենայ այդ գումարն առնել դարձեալ ետ չպիտի կենայ ազգին համար աշխատելէ և պիտի գործադրէ այն դիտաւորութիւններն զորս մտքին մէջ ունի և որք են.

«Ա. Տասնական դահեկան առնել այն ամեն անձերէն որ եկեղեցի չեն երթար—այս տուրքով տարին մէկ միլիոն ոսկի գոյացնել կը յուսայ։—

Բ. Շաբաթը մէկ դահեկան տուրք սահմանել տաճկերէն խօսողներուն։

Գ. Ամիսը մեճիտիէ մը տուգանք առնել Հասունեանի հետ խօսողներէն։

Դ. Մէկ ոսկի պահանջել այն ամեն անձերէն որոնք կը յանդգնին կասկած յայտնել իր ազգասիրութեանը։

Ե. Իրաւունքէ զրկել այն ամեն կրօնականներն որ եկեղեցական արարողութեան ատեն կը հազան։

Զ. Ասոնցմէ գոյացած հասոյթէն իւր աշխատութեան վարձքն հանել և մնացածը առատաձեռնութեամբ ազգին նուիրել։

Եթէ այս ճանբով ալ չյաջողի՝ պիտի դիմէ այն հնարքներուն զորս ազգասիրութիւնը կը ներշնչէ իրեն։

Եկեղեցական արարողութիւններուն մէջ այնչափ խիստ է որչափ մեղմ է Հասունեան։ Կը փափաքի որ *Հայր մերը* առ նուազն մէկ ժամուան մէջ լմննայ որպէս զի շուտ կարդացվելով բառ դուրս չմնայ։ Ոչ թէ բառ այլ եթէ գիր մը պակաս հնչվի՝ կրակ կը թափէ զայն կարդացողին գլխուն. եթէ կէտ մը աննշան կերպով անցնի՝ նատած տեղէն կսկսի դիտողութիւններ ընել։ Օր մը Ոսկեբերանի եկեղեցին գացած էի և դիպուածն անանկ բե-

րած էր օր իւր եռեւը կայնիմ։ Եպիսկոպոսին մէկն սկսաւ Հայրմերն որուն կէտադրութիւնը Քաղանճեանն ստանձնեց սա պէս.

— Հայր մեր որ յերկինս ես։

— Կէտ։

— Սուրբ եղիցի անուն քո։

— Վերջակէտ։

— Եկեսցէ արքայութիւն քո։

— Կէտ։

— Եղիցին կամք քո որպէս յերկինս և յերկրի։

— Վերջակէտ։

— Զհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր։

— Վերջակէտ։

— Եւ թող մեզ զպարտիս մեր։

— Ստորակէտ։

— Որպէս և մեք թողումք մերոց պարտապանաց։

— Վերջակէտ։

— Եւ մի։

— Շեշտ միին վրայ։

— Տանիր զմեզ ՚ի։

— Ինիին կռնակը մակակէտ կայ։

— Փորձութիւն։

— Միջակէտ։

— Այլ փրկեա զմեզ ՚ի չարէ։

— Վերջակէտ։ (Մէկուսի) Հասունեանէ։

— Զի քո է արքայութիւն և զօրութիւն և փառք յաւիտեանս։

— Միջակէտ։

— Ամէն։

— Վերջակէտ։

Հասունեանի հակառակ ըլլալո՞ւ համար այսպէս կը վարվի եկեղեցական արարողութիւններուն մէջ. թողլով ժամանակին պատասխանել այս հարցման՝ մենք միայն կըսենք թէ ինքը մարդ շահելու արհեստին մէջ այնքան վարպետ է որ միտքը չէ կարող երեւակայել. եթէ *մարդու* տեղ *դրամ* դնէինք՝ Ռոչիլտ մը կունենայինք ազգին մէջ։ Գիտէ ինք որ ժողովրդեան մէջ կայ մաս մը որ *բուլթով* աւելի փութով կորսացվի քան թէ բառերով. չանգիտեր նաև թէ ուրիշ մաս մ՚ալ կայ որուն *բուլթն* ալ *ազգային շահն* է և *վերջակէտն ազգային իրաւունք*։ Ասոնք գիտնալով իւրաքանչիւրին մտային կարողութեանը համեմատ կը շարժի, թէպէտև եկեղեցիէն դուրս իւրաքանչիւրին ճաշակն ալ գոհացնել չմոռնար։ Օրինակի համար, երբ զաւեշտական լրագրի մը խմբագրի մը հետ խօսակցի՝ կարծիք կը յայտնէ թէ երգիծաբանութիւնն մեծ օգուտներ կըն-

ծայէ ազգին, թէ շատ մը մոլութիւններ և զեղծումներ անով միայն կրնան անհետանալ. իսկ երբ գտնըվի այնպիսի մարդու մը քով որուն մէկ գործն հ գնըված է՝ կսկսի նկարագրել այն վնասներն, զորս հասուցած է ազգին գլխուն հեղնաբանութիւնը. վահ, կըսէ լալով, միթէ դա՝ շատկան թերթերը չեն որ մեր Թուբինեան թագաւորութիւնը կործանեցին: Բայց աս չէ իւր տիրաղ նկարագիրն. զինքը լաւ ճանաչելու համար հարկ է գիտնալ թէ Բազանճեան այն մարդն է որուն գլուխը եթէ աշխարհիս բոլոր դափնիները թափես՝ այս ազգը ապերախտ է, կըսէ, բարութիւն չճանաչեր: Եթէ լուացվելու համար բաղանիք մտնէ՝ կը փափաքի որ բաղնիքի մէջ գտնըված բոլոր մարդերն իրեն թեւը մտնեն և այնպէս տանին ներս բնաւ չը խորհելով որ երկու թեւը քառասուն հոգի չկրնար բռնել: Եթէ մլուկ մը ճզմէ՝ Ենէականի մէջ՝ տեղ կը փնտռէ որ դիւցազներուն մէջ երթայ նստի: Գնա այցելութիւն մը տուր իրեն, թղթադրամով խահուէ եփել կուտայ: Ճշմարտութիւնը վիրաւորել է չխոստովանիլը թէ Բազանճեան ազգը կը սիրէ, բայց արդարութիւնն սպաննել է չյայտնելը թէ փառքն աւելի կը սիրէ. և եթէ օր մը ազգին ու փառքին շահերը

զինքը տեղ մը հրաւիրելու ըլլան՝ վերջնոյն հրաւէրը կընդունի և առաջնոյն կը պատասխանէ թէ վաղը պիտի գայ:

Քաղաքավար անձ մ՚է և հետն անգամ մը տեսակցիլը բաւական է անոր իմաստուն խօսքերէն և քաղաքավար վարմունքէն յափշտակվելու համար: Բաց ի մէկ երկու ամիրաներէն՝ ամենն ալ կը սիրէ զինքը բայց մեծա վախնալով անոր փառասիրութենէն զոր անցընելու համար շատ մը բժիշկներ բաւական դեղեր առաջարկեցին, բայց ինքը մերժեց, յայտնելով որ եթէ այդ հիւանդութենէն բըժըշկվի՝ չկրնար ապրիլ: Ճշմարիտ է, փառասիրութիւնը այնպիսի հիւանդութիւն մ՚է որո ն ենթակայ եղողին հաճոյք կը պատճառէ և վնասն ուրիշներու կուտայ. ո՛վ կուզէ հաճոյքէ զրկվիլ:

Հայր Սուքիաս կարմիր այտերով և ճերմակ մօրուքով պատկառելի մարդ մ՚է: Եթէ առաջարկէ մէկուն որ երթայ ինքզինքը ծովը նետէ՝ այդ անձը կը քաշվի անոր առաջարկութիւնն մերժելու և եթէ ծովը չնետվի՝ մէյ մ՚ալ անոր երևնալու կամչնայ: Իւր դէմքին վրայ գաղափար մը տալու համար պարտաւոր ենք յիշել դէմքն այն մարդուն որ աթոռի մը վրայ նստելու պատրաստված ժա-

մանակը ուշադրութիւն չընելով որ սատանային մեկը ախտոռը ետեւէն քաշած է՝ կռնակի վրայ կիյնայ։

Վ. ՀԱՆ ՊԱՐՏԻԶԱԿՑԻ

1850-ին Պարտիզակ ծնած է Վահան վարդապետ, երեսփոխան, թատրերգակ, ատենախօս, այցելու և պատուիրակ բարձր Հայաստանի։ Այնչափ բախտ ունի մ'էր որ իր ծննդենէն երկու ամիս առաջ հայրը մեռաւ, իբր որդին երեսը չտեսնելու համար. երկու ամիս ետքն ալ մայրը հոգին փչեց, իբր զաւակին երեսը տեսած ըլլալուն համար։

Կնքահայրն, որ այսօրուան բոլոր կնքահայրներու պէս իւր սանին երկու անուն դնելու մոլութիւնն ունէր, Ղեւի կամէ ա-

նուանեց զայն որ ըսել է Խեռ Կարապետ։ Եւ արդարև սանն իւր առաջին անուանը հաւատարիմ մնալու համար բան մը չըխնայեց. վեց տարեկան էր երբ թռչուններ, հաւեր, սագեր ու բադեր կը զարնէր նետով. երբեմն ալ ամբողջ օրերը խաղալով կանցունէր շուներու հետ որոնց աչերը կը հանէր։

Թաղական Խորհրդոյ որոշմամբ 1858-ին Փրկիչ կը ղրկվի Կարապետ, բայց հոն ալ խելօք չնստիր. դասերը սորվելու տեղ ճանճ որսալու արհեստը կը մշակէր։ Կառավարիչն՝ անկարող այս աշակերտն ի կարգ բերելու, անառականոց կը դնէ զայն որպէս զի հոն սորվի իւր չգիտցած անառակութիւնները։ Երկար ատեն չկրնար մնալ այս յարկին մէջ, վասն զի 1862 թուականին երբ Փրկիչը բարեկարգելու համար բոլոր աշակերտները կը վռնտվին յիշեալ վարժարանէն, Կարապետ ալ Պարտիզակ կը դառնայ։

Պարտիզակ դառնալուն պէս Կարապետ

կուզէ թաղականներէն վրէժ լուծել. ուստի կսկսի անոնց եզներուն, էշերուն և գոմէշներուն պոչը կտրել։ Թաղական խորհուրդը կը տնօրինէ որ այս տղան նորէն Փըրկիչ ղըրկվի և Կարապետ 1863-ին վերստին Փրկիչ կը մտնէ։ Մէկ ու կէս տարի կը մնայ հոն և ամէն ուսումէ ու գիտութենէ մէկ երկու տրամ բան առնելով 1865-ին *քօլերայի* պատճառաւ կստիպվի նորէն իր քաղաքը դառնալ։

1866-ին վերստին Պօլիս կը դառնայ և պայտավաճառի մը քով աշակերտ կըլլայ։ Այն թուականին պայտավաճառները կօշկակարներէն շատ աւելի դրամ կը վաստակէին. վասն զի դրամական նեղութիւնն այն ատենները խիստ զգալի չըլլալով՝ ձիերն ու էշերն հիմակուան պէս երկու ժամ չէին խորհեր թէ ուր կօխելու են որպէս զի իրենց կօշիկները չհիննան և հետևապէս, չստիպվին բոկոտն քալելու։ Կարապետ կարծելով թէ այս ասպարէզին մէջ կրնայ մեծ մարդ ըլլալ՝ ինքզինքն իւր տիրոջը սիրելի ընելու համար բո-

լոր աշխոյժն ի գործ կը դնէր։ Շատ ապրանք ծախելու համար ունեցած եռանդն զինքը ծայրայեղութեան կը մղէր. երբ կը տեսնէր այնպիսի մարդեր որոնք դիպուածով հարստանալով, դիպուածին արդիւնքն իրենց խելքին կընծայէին, կը կանչէր զիրենք ըսելով. «Հրամմեցէք, աղէկ կօշիկներ ունիմ ձեզի համար... Պարտիզակէն եկած...։»

Սակայն այսչափ աշխատութեան փոխարէն չյաջողիր իր նպատակին հասնելու։ Տէրն՝ որ կերակուր ուտելէն վերջը չէր քալեր որպէս զի կերածը չմարսէ և նորէն ուտելու համար ստակ չելնէ, գիշեր մը կը ճանբէ Կարապետն՝ որ անկողինը կռնակը շալկելով դուրս կելնէ խանութէն։ Չմոռնանք հոս յիշել որ Կարապետ պարապոյ ժամերը կատարելագործելու կը զոհէր ինչ որ սորվիլ սկսած էր անցեալին մէջ։

Այն որ անկարող է իր առաջադրած նպատակին երթալ՝ ականջները կը բանայ բախտին և անոր կոչած տեղը կսկսի վազել։ Կարապետ իր աշխուժութեամբը կրնար թերևս առևտուրի մէջ մեծ մարդ ըլլալ, բախտը զինք ուրիշ տեղ կը կանչէ. կամ երթալու է և կամ անօթի մեռնելու է։ Թօրոս բեռնակրութեան կոչում ունի. կոչումը ձայն չունի, բախտը

զայն սեղանաւորութեան կը հրաւիրէ։ Նա վիճաբանելու և դիմացինս համոզելու փափաք ունիմ, բախտը կը հրամայէ ինձ որ անտառաբան ըլլամ. և համոզելու պաշտօնն այնպիսի մէկու մը կը յանձնէ որ իւր միտքը բացատրելու անկարող է։ Դու գիտութիւններու մէջ կը կարծես առաջ երթալ. բախտն զքեզ բանաստեղծ կընէ, և բախտին շինած բանաստեղծին պէս անճոռնի բան չկայ աշխարհիս երեսը։ Արդ այս բախտը, որ քիչ բացառութեամբ միշտ կը հրաւիրէ զմեզ այնպիսի տեղեր ուր չենք ուզեր երթալ, վարժապետութեան կը կանչէ Կարապետն և որ 1867-ին Իշխաններու ընկերակցութեամբ Պոլիսէն կը մեկնի Զէյթուն երթալու համար։ Երբ Հալէպ կը հասնի հիւանդ կիյնայ։ Ընկերները զինքը հոն թողլով կը շարունակեն իրենց ճանբան։ Ամիս մը անկողնոյ մէջ մնալէն ետքը առողջութիւնը կը գտնէ և էշ մը առնելով՝ վրան կը հեծնէ ու ճանբայ կելնէ։ Կարապետ Զէյթուն կուզէ երթալ, իսկ էշը հոն ՝ուր կանաչ խոտ կայ։ Ուր որ իրարմէ տարբեր շահեր կան՝ հոն միաբանութիւնն անկարելի է։ Կարապետ մարգագետնի հետ բնաւ գործ չունի. էշն ալ Զէյթունէն բան չհասկնար ոչ ալ հոն տրվելիք դասախարա-

կուլթենքէն. ուստի անօթի ըլլալով ուղիղ ճամբէն կը խոտորի և մարգագետնի մը վրայ կը գտնէ իւր Զէյթունը ուր նստած էին քանի մը չէրքէզներ: Ասոնք այս ինքնահրաւէր առանձին գալուստը սիրով կողջունեն և տիրոջն ալ կըսեն թէ «աս էշը մերն է, տես ինչպէս մեզի ճանչցաւ ու եկաւ»: Ի զուր կը ջանայ Կարապետ զիրենք համոզելու համար վկայներու դիմել. Քրիստոնէին վկայութիւնը ինչ արժէք ունի մանաւանդ երբ էշն ալ համակրութիւն կը յայտնէ չէրքէզներու: Արքատիի սոխակն հօն պատուական ճաշ մը ընելէն ետքը մարգագետնի վրայ կերկնցնէ ոտներն և գլուխը կը դարձունէ Կարապետին որ անօթի ետ կը դառնայ մօտ գիւղ մը երթալով գլխուն ճարը փնտռելու համար: Մօտակայ գեղի մը մէջ ձի մը կը գտնէ և անով վերստին կսկսի ուղևորել դէպ ի Զէյթուն ուր կը հասնի քսան օրէն: Տարիուկէս հօն դասատուութեան պաշտօն վարելէն ետքը 1870-ին Զէյթունէն կմեկնի Եգիպտոս կերթայ, Եգիպտոսէն ալ Կ. Պոլիս:

1871 Տաճ Նազարեան Վարժարանի աշակերտները ընկերութիւն մը ունէին որ Զէյթունի մէջ վարժարան մը բացած էր: Սոյն ընկերութենէ կաղաչվի Կարապետ նորէն Զէյ-

թուն դառնալ և հօն դասատուութիւն ընել ընկերութեան վարժարանին մէջ: Կարապետ կընդունի այս առաջարկութիւնը և ճանբայ կելնէ, բայց երբ կիմանայ Եգիպտոսի մէջ՝ թէ զրպարտուած էր Զէյթունի ժողովուրդը գրգռելու ամբաստանութեամբ և պէտի ձերբակալվէր, իսկոյն աշխարհական հագուստը կը հանէ և կրօնաւորի զգեստներ հագնելով շունչը Երուսաղէմ կառնէ:

1871-ին Սարկաւագ կը ձեռնադրվի հօն և 1872-ին Գագիկ Բ. Թատրերգութիւնը կը գրէ: Այս թատրերգութեան անձերուն մէջ կին մ'ալ կար. վանական մամուլը չուզեց որ կին գտնըվի վանքի մէջ տպված թատրերգութեան մէջ, ուստի կինը հանեց և տեղը մանչ դրաւ: Սարկաւագ ձեռնադրվելուն պէս վանքը բարեկարգելու կը ձեռնարկէ: Խնդիր կը յարուցանէ թէ Ս. Պատրիարքն պարտաւոր է հաշիւ տալ միաբաններուն թէ ընտրութիւններն քուէարկութեամբ կատարվին:

Երբ իւր առաջարկութիւնները կը մերժվին՝ բոլոր ուժովը կսկսի պոռալ թէ ուր խտրութիւն կայ՝ հօն արդարութիւն չկայ. և ուր արդարութիւն չկայ՝ հօն Աստուած չկայ. և ուր Աստուած չկայ՝ հօն Աստուծոյ պաշտօնէի գործ չկայ: Ս. Պատրիարքն, որուն

ականջներն արդարութիւն եւ Աստուած բառերը լսելու վարժված չէին, անմիջապէս Կարապետը կարգէն կը լուծէ և պարոն Կարապետը Պոլիս կուգայ և կսկսի հոն ֆէսով պտըտիլ։ Ծարը հատնելով կը դիմէ Ղալաթիոյ օճախին որ նոր կազմակերպվելու վրայ էր. անոր անդամ կը գրվի. Մշեցիները Խրիմեանին դէմ կը գրգռէ. Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրատեանին Եկեղեցական Պատմութիւնն կքննադատէ իբրև մոլորական, Երուսաղէմայ Պատրիարքէն վրէժ լուծելու նպատակաւ։ Այսպէս օճախին ծառայելէն ետքը անոր պետին կը դիմէ վարձատրվելու համար։ Օճախին գլուխը գիշեր մը Հասգիւղ ամեն. Ներսէս Ս. Պատրիարքին—այն ատեն տեղապահ—տունը կերթայ և հետեւեալ անուանումները կառաջարկէ. «Մամբրէ եպիսկոպոսն Մշոյ Սուրբ Կարապետի վանահայր անուանելու է. Իզմիրլեան Մատթէոս վարդապետն եպիսկոպոսութեան բարձրացնելու է. Կ. Սարկաւագը վարդապետ ձեռնադրելու է»։

Խառն ժողովը հետեւեալ օրը այս առաջարկութիւնները կընդունի և յաջորդ օրը Կարապետ սարկաւագը կըլլայ Վահան վարդապետ։

1874-ին Մամբրէ եպիսկոպոսի ետեւէն Մուշ կը ղրկվի որպէս զի վանահօր հետ աշ-

խատելով վանքը բարեկարգէ։ Քառասուն աշակերտի համար տարեկան տասն վարտիկ և քսան շապիկ կորոշվի. այս հաշուով չորս աշակերտ մէկ վարտիկ պիտի հագնէին և երկու հոգի մէկ շապիկ։ Տնտեսագիտութեան մասին վանահօր որոշումն արդարև գովելի էր, բայց Վահան վարդապետ չուզեր համաձայնիլ այս որոշման, տեղեկագիր մը կը շինէ, Պոլիս կուգայ։

1875-ին Ռումէլի Հիսարի վարժարանին դասատու կանուանվի։ Տեղեկագիր մ՚ալ հոն կը շինէ։

1876-ին Իւսկիւտար Սբ. Խաչի վարժարանին տեսուչ կը կարգվի և աւագ հինգշաբթի օրը ժողովրդեան քարոզ մը կը խօսի սապէս.

«Ժողովուրդ, դպրոցը գէշ վիճակի մէջ է. աղաները աղէկ չեն նայիր. քանի մը օրէն վարժարանը պիտի փլի, Թաղականն անհոգ է»։

Այս քարոզին վրայ ժողովուրդը Խորհրդարանը խուժեց, աղաները վար առաւ։ Նոր ընտրութիւն եղաւ, նորէն տեսուչի պաշտօն առաւ։ Դարձեալ լուծվեցաւ, նորէն ընտրվեցաւ և յիշեալ թաղը քանի մը անգամ տակնուվրայ ընելէն ետքը հեռացաւ անկից։

Այս իրարանցումի մէջ Ս. Պատրիարքն այցելուներ ղրկել կուզէր Կարնոյ կողմերը։

Վարժապետին մէկն երկու հազար ոսկի կը պահանջէր այս պաշտօնն յանձն առնելու համար։ Եպիսկոպոս մը Պոլիսէն ճամբայ ել֊նելու համար երեք հազար ոսկի ուզելէն ետ֊քը չորս ձի, երկու կառք և տասներկու շիշ լիմոնատա կը պահանջէր Հայաստանի մէջ գաղթականութեան առաջքն առնելու համար։ Երբ Պատրիարքն յուսահատած՝ լքուեր ի ձեռին կրօնաւոր կը փնտռէր՝ Վահան վար֊դապետ կընդունի այս պաշտօնն և իբրև փո֊խարինութիւն ուրիշ բան չպահանջեր այլ միայն հրացան մը և տասներկու շիշ օղի։ Ահա հոս է Ազգային ջոջերուն մէջ Վահան վարդապետին մտնելուն գաղտնիքը։ Անմիջա֊պէս ճամբայ կելնէ այս այցելուն հրացանն ուսէն կախված։ Ճամբան երբեմն սրսորդու֊թիւն ընելով՝ երբեմն երգելով երբեմն խմե֊լով Դերջան կը հասնի, ուր ուղղակի Սբ. Թորոս եկեղեցին կիջնէ։ Հետևեալ օրը ծառի մը վրայ կելնէ և կը յորդորէ ժողովուրդը որ չգաղթէ։ Կարին կը մտնէ ճիշդ այն օրն ուր իրմէ ժամ մը առաջ մտած էր Հայկական խնդրոյն անյաջողութեան լուրը։ Կուզէ հոն եկեղեցւոյն մէջ կարդալ այն կոնդակն որ Պատրիարքարանէ տրված էր իրեն և որ նպա֊տակ ունէր ժողովուրդը համոզել չգաղթելու

համար։ Յարութիւն եպիսկոպոս կընդդիմա֊նայ. այցելուն ձայն չհաներ, հրացան և օղի շիշն առնելուն պէս ճամբայ կելնէ դէպ ի Կարս։ Հոն կը ներկայանայ Լազարեւֆին որ կը ղրկէ զինք Տէր Ղուկասօֆին որ Տփղիսի ճամբան ցոյց կուտայ իրեն։ Ալաշկերտէն և Պայազիտէն լուր կուգայ Տփղիսու Յանձնա֊ժողովին յայտնելով որ այն տեղի ժողովուրդն խմբովին Ռուսաստան պիտի գաղթէ։ Վեհա֊փառ Կաթողիկոսը կը քնանայ։ Այվազովսքին, Փործի, Մշակի և Մեղուի խմբագիրներն կա֊ղաչեն այցելուն որ Ալաշկերտ և Պայազիտ երթայ։ Կընդունի Վահան վարդապետ, բայց կոնդակին մէջ Ալաշկերտ և Պայազիտ յիշված չըլլալով՝ կորոշէ նախ Բիւրական երթալ Կա֊թողիկոսին և ապա իր պաշտօնին։ Բիւրա֊կան կերթայ. կարթնցնեն Կաթողիկոսը որ ով է ան հարցնելէն ետքը ձախ կողմը կը դառնայ և նորէն կը քնանայ։ Քանի մը ժա֊մէն նորէն կարթնցնեն Նորին Վեհափառու֊թիւնն որուն չկրնար ներկայանալ մէկն ա֊ռանց քանի հինգ օր դրան առջև սպասե֊լու։ Վերջապէս կարժանանայ դէմն ելնել Կա֊թողիկոսին որ պարզապէս կը յայտնէ թէ ին֊քը չէզոքութիւն պահել որոշած է այս գաղ֊թականութեան խնդրոյն մէջ և այս յայտա֊

բարութիւնն ընելէն ետքը կսկսի սանտրել իւր մօրուքը»։

Վահան վարդապետ Պայազիտ կը վերադառնայ այն օրերն ուր Ռուսիոյ զօրքերը Պայազիտէն քաշուած էին և մեր գիրքերը մտնելու կուշանային։ Ժողովուրդը, գաղթելու պատրաստուած, կը փնտռէ իր քեհեաները և քահանայները զորս այցելուն վարպետութեամբ մը վանքին մէջ բանտարկած էր։ Քանի մը գիւղեր միայն կը գաղթեն հակառակ ջանից Վահան վարդապետին որ նորէն Բիւրական կերթայ ու Կաթողիկոսին կը ներկայանայ ըսելով.

«Ձեր անհոգութեամբը երկու երեք հազար տուն կորսուեցաւ. հարիւր քսան վարդապետ և հարիւր քսան հազար ոսկի ունենալով չուզեցիր օգնութեան հասնիլ քանի մը գիւղերու որք Էջմիածնէն տասներկու ժամ միայն հեռաւորութիւն ունին։ Անոնց արիւնը ձեր գլուխն ըլլայ»։

Կաթողիկոսը գլուխը քերեց։

Այս պաշտօնն ալ կատարելէն ետքը Բաթումի ճամբով Պոլիս եկաւ և տեղեկագիր մը ներկայացուց Ս. Պատրիարքին։ Հիւանդութիւն մը եկաւ վրան և Պարտիզակ երթալով վեց ամիս ցաւով զբաղեցաւ։

Պատրիարքարանն, գոհ անոր մատուցած ծառայութիւններէն, 1879-ին պատուիրակութեան պաշտօնով Կարին երթալ հրամայեց իրեն. Հրամանն անմիջապէս կատարեց շոգենաւ մտնելով։ Հոն ընդհանուր ժողով գումարեց. հոն գրուեցաւ հռչակաւոր ծրագիրն որ մատուցուեցաւ կայսերական քօմիսէրներուն։ Ասոնք ընելէն ետքը բարեկարգութիւններուն ձեռնարկեց։ Երբ իմանար որ գեղի մը մէջ հարստահարութիւն մը գործուած էր՝ իսկոյն նոյն գեղին քեհեաներն ու քահանայներն կանչել կուտար։

— Ձեր գեղին մէջ ոչխարներ գողցուած են։

— Հրամմեր էք, Հայր սուրբ։

— Քիւրտերը գողցած են։

— Ծառայ եմ Հայր սուրբ։

— Ինչո՞ւ ուշադրութիւն չէք ըներ և թող կուտաք որ խեղճ ժողովուրդը կողոպտուի։

— Ծառայ եմ, Հայր սուրբ, շուները չը հաջեցին որ իմանայինք։

— Շուները ինչու չպատժեցիք։

— Ծառայ եմ Հայր սուրբ։

— Սա փալախան բերէք։

— Ծառայ ենք, Հայր սուրբ։

Եւ քանի մը քեհեաներ ու քահանայներ փալախային տակ երգել կուտայ։ Պատրիարքա-

րանը կխմանայ և կը գրէ իրեն որ բարեկար-գութիւնն առանց Փաշախայի ընէ. կը պատաս-խանէ թէ անկարելի է. վասն զի, կըսէ, այս մարդերն իրենց ոտներէն աւելի շուտ խօսք կը հասկընան քան թէ իրենց գլխէն:

Շատ իրաւացի է այս պատասխանը. Արիս-տիպպոս, զոր շուն արքունի կանուանէր Ան-տիսթինէսի աշակերտներէն անպատկառագոյնը, իւր բարեկամներէն մէկուն համար երբ Դիո-նեսիոսին կաղաչէր և չէր յաջողէր՝ իւր խըն-դիրքը լսելի ընելու համար անոր ոտներուն փարեցաւ: Ներկայ եղողներն երբ դիտողու-թիւն ըրին իրեն այս վարմունքին՝ յանցան-քըն իմս չէ, պատասխանեց, այլ Դիոնեսիոսին որուն ականջներն ոտներուն վրայ են:

Զարմանալի է տեսնելն որ այսօր ալ շա-տերուն ականջներն իրենց ոտներուն վրայ են: Այս ոտները համբոյր կընդունին եթէ հզօր են իսկ փայտ եթէ տկար են: Մանաւանդ վերջին տարիներս համբոյրներն հարուստնե-րու և ազդեցութեան տէր անձերու հողա-թափի տեղ կը ծառայեն, ամեն օր կը կոխ-վին անոնց վրայ. իսկ բուն ականջներն կը գոր-ծածվին իբրև զարդ և կամ բան մը չլսելու համար:

Բնական էր որ Վահան վարդապետին այս

ընթացքն ապարդիւն չմնար, վասն զի Փա-շախային տակէն ելնողներն առաջուան պէս չէին կրնար անտարբերութեամբ շարունակել իրենց պաշտօնը: Այս քահանաներն ու քեհեա-ներն իրենց գիւղերը մտնելուն պէս կսկսին յորդորել ժողովուրդն որ գողերու դէմ ինք-զինքը պաշտպանէ. ամեն տեղ անձնապաշտ-պանութիւն կը քարոզեն որպէս զի քիւր-տերու յանցանքն իրենք չքաւեն Փաշախա-յին տակ:

Վահան ժամը մինչև տասնը մէկ բա-րեկարգութիւն կընէր և տասնըմէկէն ետքը օղի խմելու կերթար Յարութիւն Եպիսկոպո-սին քով որ տասնըմէկէն առաջ կսկսէր Բա-քոսի արարողութիւններուն: Գործօն և կրօ-րուկ մարդ ըլլալն յայտնելու համար Յարու-թիւն Եպիսկոպոսին կատուն ղրկեց ազգային Վարչութեան ձեռամբ բանտարկված վարժա-պետի մը որ նամակ գրած էր աղաչելով որ ազատեն բանտէն վասն զի մուկերը պիտի ու-տեն զինքը: Երբ Յարութիւն Եպիսկոպոսն իւր կատուն հարցուց՝ Վահան վարդապետ պա-տասխանեց թէ կրթական գործի մը ծառա-յեցուցած էր զայն:

Իւր պաշտօնն աւարտած ըլլալու համար ֆրանսերէն տեղեկագիր մը կը հրատարակէ

և Թրօթրին կուտայ։ Այս տեղեկագրին մէջ Հայերու վէրքերուն վրայ կը դնէ իւր մատն՝ զոր ուրիշներն մատանիով կը պատուեն և զոր մենք կը կտրենք անոր համար որ մատանի չունինք։

Քանի մը ամիսներ Պօլսոյ փողոցներուն մէջ թափառելէն ետքը Քատը գեղի քարոզչութեան պաշտօն կը տրուի իրեն։ Այս գեղին ազգայիններն ոչ թէ միայն պատիւ չեն տար այլ պառկելու համար սենեակ մ՚ալ ցոյց չեն տար և ինքը կստիպուի, գիշեր մը քանի մը ժամ փողոցի մէջ մնալէն ետքը, սենեակ մը ճարել և իւր գտած ընդունելութեան վրայ մտմտալ։ Հետևեալ օրը կը հրաժարի այս պաշտօնէն. և երբ Գատը գիւղի ազգայիններն կը յայտնեն իրեն թէ եթէ սենեակ մ՚ունենար սիրով պիտի ընդունէին զինքը՝ կը պատասխանէ թէ կրիայ քարոզիչ մը ընտրեցէք դուք որ, ինչպէս կըսէ չեմ յիշեր ով, ուր ալ երթայ սենեակն հետը կը տանի։

Իւր սկզբունքներն են.

«Նախ համոզել, ապա հայհոյել. յետոյ սպառնալ և ետքը զարնել։

Մարդերն ուրախ և զուարթ ըլլալու են ամեն պարագայի մէջ։

Մեղք չգործելն Աստուծոյ յատուկ է, իսկ մեղանչելն ու զղջալը մարդու, հետևապէս այն մարդն որ չմեղանչեր մարդ չէ։

Իբրև փողոցի մարդ յաճախ կառաջարկէ մեծ պաշտօնեայներուն, երբ տանիքներն աւլէք ապականութիւնները փողոց մի թափէք, վասն զի, կըսէ, փողոցի վարչութիւնն ալ ունի իւր ապականութիւնները։

Շատախօսութեան այն աստիճան թըշնամի է որ եթէ իշխանութիւն ունենայ բոլոր շատախօս երեսփոխանները լեզուներէն կը կախէ որպէս զի ինքը միայն խօսի։»

Վահան վարդապետ հիմակու հիմայ փողոցները կը չափէ և օրուան ամեն ժամերուն յատուկ տեղեր ունի, բայց կեդրոնատեղին է Ղալաթիոյ օճախն ուր ամեն օր կերթայ կէս օրին։ Զինքը ճանաչելու համար բնաւ դժուարութիւն չկայ. երբ կը տեսնէք փողոցի մէջ երիտասարդ վարդապետ մը որ ձեր երեսը նայելով աճապարանօք կերթայ անմիջապէս ձեր մտքէն պիտի ըսէք.

— Ես այս մարդուն բան մը ըրած չունիմ, ինչու համար ինծի դէմ դատ բանալու կը վազէ։

ՔՐԻՍՏՈՍՏՈՒՐ ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ

Այս ջօջին ալ ծննդեան թուականը յայտնի չէ իւր սկզբունքներուն պէս: Պատմագիրներէն ոմանք 1812-ին կը դրկեն զայն և ոմանք 1820-ին, բայց ինքը ոչ մին կընդունի և ոչ միւսն, 1826-էն անդին չուզեր երթալ: Եթէ ամուսնանալու դիտաւորութիւն ունեցած ըլլար՝ կզգուշանայինք իւր ճիշդ տարիքն հրատարակելէ. բայց քանի որ լսած ենք թէ մօտերս վարդապետ ձեռնադրվելու միտք ունի, հանդարտ խղճիւ կրնանք պնդել որ Քրիստոստուր Ղազարոսեան, ազգային երիցագոյն երեսփոխան, անձնանուէր դասատու, անձնանուէր ընկերութեան, կէտ առ կէտ գործադրիչ ազգային Սահմանադրութեան, վարժապետ և ընկեր Ստեփան Փափազեանի, տնօրէն ազգային վարժարաններու, 1816-ին եկած է... Սամաթիա, վասն զի այն թուականին Ղալաթիոյ խորհրդարանը դեռ շինված չէր:

Իւր անունովն քիչ մը Քրիստոսին պատուոյն դպած է իւր սատանայութիւններն

մօտէն տեսնողները կըսէին. «եթէ Քրիստոսին տուրքն այս է՝ պէտք է որ քրիստոնէութիւնը թողունք:»

Մանկութեան առաջին հառաչանքն, կըսէ բարոյագէտ մը, ազատութեան համար է: Քրիստոստուրին առաջին հառաչանքը *օրօրոցի* համար եղաւ. երկրորդ հառաչանքն երեսփոխանութեան համար և երրորդ հառաչանքն ազգային գործերէն բնաւ չքաշվելու համար:

Երբ ճեմարանը 1843-ին փակվեցաւ՝ Սամաթիոյ մէջ *Սահակեան ընկերութիւն* անունով Ընկերութիւն մը կազմվեցաւ թաղին վարժարանը յառաջացնելու համար: Այս ընկերութեան մէջ գտնըվեցաւ Քրիստոստուր, ուր ոսկերիչ ընկերներուն հետ սկսաւ աշխատիլ և իւր կարմիր թաշկինակն իբրև ժողովրդական դրօշ պարզել ամիրայութեան դէմ: Յիշեալ վարժարանին ներքին բարեկարգութիւններուն ինքը կը հսկէր Մինէճի Անդրանիկին թողլով արտաքին յարձակումներուն դէմ մաքառիլը:

1849-ին Փրկիչ դրին զինքը: Հոն մտնելուն պէս շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ: Նախ և առաջ խենդերն զգաստացնելու համար Թեսաւրոսի *բարոյական խրատականութիւնն* առաւ և անոր մէջէն դաս տալ սկսաւ իրենց: Խենդերն իրենց շղթաները շարժելով

կը խնդային—Քրիստոսուրի խենդութեանը
վրայ անշուշտ—և Քրիստոսուր կուրախանար
և ինքնիրեն կըսէր.

«Եթէ չեն զգաստանար՝ գոնէ կը զուար-
ճանան»։

Երկրորդ՝ Հիւանդանոցի մէջ գտնըված որ-
բերը սրահի մը մէջ հաւաքել ու Փրկչի Որ-
բանոցը հաստատեց. դա տուներ կարգեց և
ազգային մանկտւոյն յառաջդիմութեանը ամեն
հոգ և խնամք տարաւ, թէպէտ և իւր յա-
ռաջդիմութեան համար ալ գիշեր ցերեկ աշ-
խատելէն ետ չէր կենար։

Երրորդ՝ Հիւանդանոցին տետրակները կար-
գադրելու ձեռնարկեց. սակայն տոմարակալու-
թեան շատ հմուտ չըլլալուն պատճառաւ՝ տետ-
րակները խաղ խաղացին իրեն և սխսաւ բամ-
բասվիլ։ Շատերը կըսէին թէ Քրիստոսուրի
կոկորդն ալ Մայր-Հաշիւ մ'է, հասկցնելու հա-
մար որ շատ հաշիւներ փ խանակ տետրակնե-
րուն մէջ անցնելու Քրիստոսուրին կոկ րդը
անցած են. բայց ինք ը օրինաւորութենէ
բնաւ չշեղի կը պատասխանէր իրենց.

— Եթէ ապօրինաւորութիւն կը տեսնաք
տետրակներուն մէջ՝ բռնեցէք և պատժեցէք…
տետրակները։

Չորրորդ՝ Ճեմարանին կարասիքը և գոյ-

քը Հիւանդանոց փոխադրել տուաւ, Ճեմարան
անունն ալ հոն բերաւ և Փրկչի դպրոցն Ճե-
մարան անունն առաւ։ Իւր անունը բարձրաց-
նել ուզած ժամանակը՝ վարժարանին անուան
բարձրացման համար ալ անհոգ չմնաց։ Բայց
միթէ վարժարանն այդ մեծ անուան համա-
պատասխանող արդիւնք մը ցոյց տուա՞ւ։ Այս
կէտը նկատողութեան չառաւ. և առնելու ալ
պարտաւոր չէր. այսօրուան օրս ո՞ր բանն է
այն որ իւր անուան մեծութեանն արժանի
արդիւնք մը ցոյց տուած ըլլայ։ Մարդերն աւե-
լի մեծ անուն վաստկելու մոլութիւնն ունին
քան թէ մեծ մարդ ըլլալու առաքինութիւնն։
Տարեկան բաժանորդագինը չվճարող մէկը կել-
նէ լրագիրներու մէջ հրատարակել կուտայ թէ
այս ինչ վարժարանին լրագիր մը նուիրած է։
Չորս սիրական ունեցող օրիորդ մը՝ ուրիշնե-
րու խորհուրդ կը հարցունէ թէ ո՛ր վանքը
մտնէ մայրապետ ըլլալու համար։ Գրավաճա-
ռի մը առջեւէն անցիր և գիրքերու անուն-
ները կարդա. ինչ մեծ և շլացուցիչ անուն-
ներ. մարդս ինքզինքն անարժան կը դատէ
այնպիսի բարձրանուն գիրքերու ընթերցողն
ըլլալ. կը վախնայ գրավաճառին հարցունել
անոր գինն ոպէս զի չըսվի իրեն թէ՝ դու
չես կարող ասոր յայտնած բարձր և վսեմ գա-

ղափարները ըմբռնել. բաց գիրքը, թղթատէ զայն և գոցէ. Աղուէսագիրքն անկէ լաւ կը խօսի։ Հարուստ մը կը փափաքի առատաձեռն անուամբ կոչուիլ, բայց անմիջապէս կը հանէ հագուստները, անկողնոյն մէջ կը մտնէ և հիւանդ կը ձևանայ երբ պատուհանէն տեսնէ որ Սովելոց Յանձնաժողովէն մէկն իւր տունը կը հարցունէ դրացւոյն։ Ուրիշ մը կուզէ մեկենաս ճանչցուիլ և աժան գիրք գնելու համար փողոցը պտըտող հրեաներուն զամբիղը կը խառնէ։ Ո՞ր մէկը թուեմ և ինչո՞ւ ամբաստանեմ Քրիստոստուրն, միթէ այսօր թաղային բոլոր զբօսարաններն թաղային վարժարան անունը չունի՞ն։

1853-ին հրաժարեցաւ Փրկչի հոգաբարձութենէն 1857-ին դարձեալ մտաւ։ Ինչո՞ւ ելաւ, ինչո՞ւ մտաւ։ Քանի որ մեր մէջ քննութիւն չկայ և միշտ պատուաւոր հաշտութիւն կայ չենք կարող գիտնալ թէ ինչո՞ւ ելաւ և ինչո՞ւ մտաւ, միայն սա կրնանք վկայել որ քանի մը տարի ետքը՝ Քրիստոստուր էֆէնտին իւր խղճէն կը տանջուէր, անպատճառ յանցանք մը, մեղք մը գործած ըլլալու էր որ Անձնանուէր ընկերութեան յարելով՝ ամեն կիրակի Ղալաթիա կերթար և պանդուխտներուն ձրի դասատուութիւն կընէր։ Մինչև այսօր, բացի

Զատկի կիրակիէն և Սահմանադրութեան տարեդարձի օրէն, ամեն կիրակի Ղալաթիա կերթայ և պանդուխտ եղբայրներուն անձնանուիրութեամբ դասախօսութիւն կընէ։ Կուսուցանէ իւր աշակերտներուն թէ մարդս երբ Սիոն պաշտպանելու է և Էջմիածինը հարուածելու է և երբ վերջինը գովելով առաջինը պարսաւելու է։ Կը սորվեցնէ նա և թէ երբ ծափահարելու են զինքն երեսփոխանական ժողովոյ մէջ և թէ երբ ճնշում բանեցնելու են ժողովոյ վրայ։ Եւ որովհետև այս գիտութիւններէն աւելի դիւրաւ կը սորվէին աշակերտներն՝ Երեսփոխանական ժողով կուգային և իրենց վարժապետը խօսել սկսելուն պէս կը ծափահարէին։ Փառասիրութիւնն եթէ խենդութիւն չէ գոնէ զմեզ երբեմն խենդութեան կը մղէ։ Ամեն դերասան, կըսէ, Ժան Ժաք Ռուսօ, ծափահարուիլ կուզէ, մեր երեսփոխաններն ինչո՞ւ չունենան այս փափաքն։ Որչափ երեսփոխաններ կը գտնուին որ օրականով մարդ կը վարձեն ժողովոյ մէջ ծափահարելու համար զիրենք երբ խօսին, երեսփոխաններ զորս այն ատեն պէտք էր ծափահարել երբ չեն խօսիր։ Որչափ շողոքորթութիւններ, քանի տակառ գինիներ կեցցէի մը համար։ Ի սկզբան կեցցէներն իրաւ շատ սուղ կը ծախ-

վէրն, բայց հիմայ որ այս ապրանքն վաճառողները շատցած են՝ գաւաթ մը օղիի չորս կեցցէ ծախու կառնըվի։ Համըն իսկ գաւաթ մը խահուէով պէրճախօսութեան մրցանակ կառնէ մեր երեսփոխանական ժողովոյ մէջ։ Ելնենք սակայն հիմայ այս ժողովէն ուր քիչ մը ետքը պիտի մտնենք։

Քրիստոստուր տնտեսագիտութեան դաս ալ կուտայ իւր աշակերտներուն. սակաւապետութեան կը հրաւիրէ զանոնք յորդորելով որ քիչ ծախք ընեն։ Հարուստները, կըսէ, եթէ տասը փարայով կանցնին կամուրջէն դուք հինգով անցնելու էք, տասը վճարելն ձեզի համար շռայլութիւն կը համարուի։ Տընտեսագիտութենէն ետքը բարոյականութեան վրայ կը խօսի, այս դասէն ետքը կուգայ աշխարհագրութիւն որուն կը յաջորդէ թուաբանութիւն։

Անձնանուիրութեան սահմանն ընդարձակելու կամ սահմանէն անդին անցնելու համար 1867-ին Սեբաստիա մեկնեցաւ և շատ գիւղեր ու քաղաքներ շրջելէն ետքը Պոլիս վերադարձաւ։ Բոլոր շրջագայած քաղաքներու մէջ Անձնանուէր Ընկերութեան նպատակն գործադրել աշխատեցաւ հետը տանելով գրքեր և թուղթեր որոնցմէ ամենուն

կը բաշխէր և երբեմն ալ իր ձիուն կուտար որ անօթութենէ չմարի։

1870-ին երեսփոխան ընտրվեցաւ։ Մինչև այսօր բացակայ եղած չէ և եթէ օր մը Ս. Պատրիարքն ժողովն Այսթէֆանոս կամ Զաթալճա տանի՝ հոն ալ առաւօտուն կանուխ կերթայ և ներկայ չգտնվողներուն վրայ օրինաց խստութիւնը գործադրելու համար առաջարկութիւն մը կը ներկայացունէ։ Օրինաց մասին այնքան ճշդութիւն կը պահէ որ եթէ երեսփոխանին մէկն քովէն իւր որսխութիւնը հարցունէ՝ ամեն հարցում, կըսէ, պէտք է գրաւոր ըլլայ և դիւանին ուղղըվի։ Ամեն նիստի մէջ խօսք կուզէ և կառնէ. և իւր խօսքը չվերջացներ առանց քուէ առաջարկելու. քուէն իւր վերջաբանութիւնն է։ Շատ անգամ որ ատենապետի սով կըլլայ՝ իբրև երիցագոյն երեսփոխան ատենապետ կը ընտրվի։ Աւելորդ է ըսել թէ՝ սովն քարերէ դիւրամարս կերակուր կը շինէ։ Ատենապետութեան աթոռին վրայ բազմելուն պէս զանգակին կը դիմէ։ Յայտնի է որ զանգակին պաշտօնն է ընդհանրապէս լռեցնելու հարկադրել այն երեսփոխանն որ խնդիրէն կը շեղի և ի կարգ չգար։ Քրիստոստուր էֆէնտին այնքան չարաչար կը գործածէ զանգակն որ կը հնչեցունէ

զայն երեսփոխանին ի կարգ գալէն ետքն ալ և կստիպէ զմեզ ըսել թէ զանգակ մ'ալ պէտք է ատենապետին զանգակն ի կարգ հրաւիրելու համար։ Ատենապետութեան մէջ խօսք կու տայ միայն անոնց որոնք իւր կուսակցութենէն են, և այս եղանակով վրէժ կը լուծէ բոլոր այն երեսփոխաններէն որոնք ժամանակաւ համարձակած են իրեն կարծեացը դէմ խօսելու։ Քուէի կը դիմէ առանց սպասելու որ խնդիրը լուսաբանուի, և իրաւունք ալ ունի, քանի որ քուէն պիտի որոշէ ամեն բան և քանի որ ձախակողմեան մը չգիջանիր հաւանութեան քուէ տալ աջակողմեանի մը մէկ առաջարկութեան, ինչ հարկ կը մնայ երկու ժամ շատախօսութիւն ընելու։ Երեսփոխանութեան որչափ սիրահար ըլլալն ցոյց տալու համար բաւական կը համարինք հոս յիշել որ երբ երեսփոխանութենէն ելնել պէտք եղաւ՝ պարզապէս յայտնեց թէ՝ տեղէն չպիտի երերայ մինչև որ տեղն ուրիշ մը չգայ։ Իսկ երբ տեսաւ որ անպատճառ ելնել հարկ է՝ բոլոր թղթերը պատռելով, ոմանց ոտները համբուրելով, ոմանց կերարկուն պագնելով յաջողեցաւ նորէն երեսփոխան ընտրուիլ։ Առաջուան պէս շատ չխօսիր հիմա. Նախ՝ անոր համար որ ատենաբաններն բեմն երթալու

են հոն խօսելու են և ինքն մէկ երկու ժամ ոտքի վրայ կայնել չուզեր. եթէ սովորութիւն ըլլար որ երեսփոխաններն պառկելով ատենաբանէին՝ բնաւ չէր լռեր. երկրորդ՝ անոր համար որ կարծիքներն հասունցնելու համար այնքան պահած է զանոնք որ կէսը փտեր է և կէսը միայն կրնայ ուտուիլ, և ան ալ ծերերէն։

1872-ին Վարչութեան քաղաքական ժողովոյ անդամ եղաւ։ Իրեն պաշտած Սահմանադրութեան ոգւոյն հակառակ ներքին կանոնադրութեամբ և իւր կիրքովն մեծ դեր խաղաց Սամաթիան տակնուվրայ ընելով։ Քաղաքական ժողովն որ տասնըչորս անդամներէ բաղկացած էր վեցի իջած էր որոնց մէջ կը գտնուէր նաև ինքն և մահկանացուներուս անծանօթ սահմանադրութեամբ կը վարէր իւր պաշտօնը։ Այս մարդն այնչափ անգթաբար տանջեց Սամաթիացիներն որոնք իրենց վարժարաններուն այս մարդուն շնորհիւ փըճանալը տեսնելով հատուցին իրենց համբերութիւնն, և օրինաւորութենէ յուսահատելով ապօրինաւորութեան դիմելու ստիպուեցան, Պատրիարքարանի վրայ յարձակելով վար առին զինքն որ Մշեցիներ բերել տուած էր նոյն օրը Սամաթիացիները ծեծել տալու հա-

մար։ Քաղաքական ժողովէն ելնալուն պէս իւր ընկերներովն Խրիմեանի տապալելու գործոյն ձեռք զարկաւ։ Այս խնդրոյն մէջ Մինէճի Անդրանիկի ընկերն ծանօթացուց զինքն ազգին որ շատ աղէկ հասկցաւ թէ այս մարդն օրինաւորութիւն ըսելով իրեն նարկիլէն կը հասկնար։

1874-ին Ելեւմտական Հոգաբարձու եղաւ ինչպէս որ պաշտօնի գլուխ անցան կամ բարձրացան կամ սուրբ քաղաքին հաշիւները քննելու համար երկու հարիւր ոսկի առին կամ գողութիւն ըրած ըլլալու համար վանահայր անուանւեցան բոլոր այն անձերն որոնք մաս ունէին Խրիմեանը գահընկէց ընելու գործոյն մէջ։—Կը ցաւինք որ առիթն միշտ կը ներկայանայ և անաչառութիւնն միշտ կը ստիպէ զմեզ այս ճշմարտութիւնը կրկնելու—։ Եօթանասուն հազար դահեկան պարտք ունէր Պատրիարքարանն այս թուականին—թէպէտ և չենք յիշեր թուական մը՝ ուր ազգային սնտուկն առնելիք ունենայ—։ Այս պաշտօնին գլուխն անցնելուն պէս սկսաւ խորհիլ թէ ինչ հնարք բանեցունելու է վճարել եօթանասուն հազար դահեկանի պարտքըն երբ սնտուկի մէջ եօթը լումայ չը կայ։ Քանի մ'օր խորհելէն վերջը գտաւ որ այս

պարտքերն ընդհանրապէս կը վճարվին . . . չվճարվելով. ուստի հրաման տուաւ գանձապետին որ եթէ պարտատէրները գան և դրամ պահանջեն՝ բան մը չխօսին, Պատրիարքարանի պաշտօնեաներու ամսական չը վճարեն վերջապէս սնտուկէն դրամ չհանեն դուրս։

Հացագործը հետևեալ օրը կուգայ գանձապետին.

— Բարի լոյս։

Գանձապետը գրով կզբաղի։

— Բարի լոյս։

Գանձապետը Մայր հաշիւէն թուղթ մը կը դարձունէ։

— Բարի լոյս։

— Գանձապետն համր է։

— Բարի լոյս, կը պօռայ հացագործը։

— . . .

Մսավաճառը կուգայ։

— Բարի լոյս.

— . . .

Նպարավաճառը վազելով կը հասնի.

— Ինձի ալ ստակ տուէք այսօր։

Գանձապետը կստիպվի յայտնելու թէ ինքն հրաման ընդունած է դրամի վերաբերեալ խօսքերու մէջ չմտնել։

Պարտատէրները քիչ մը կը պօռան։ Ե-

ղեկութիւնը կիմանայ Քրիստոստուր Էֆէնտին որ կը յայտնէ իրենց թէ առանց ժողովոյ հրամանին գանձապետը ստակ չկրնար տալ։

— Ժողովն երբ հրաման պիտի տայ որ վճարվի։

— Երբ որ գումարվի։

— Ե՞րբ կը գումարվի։

— Երբ գումարման պէտքն զգացվի։

— Ե՞րբ կզգացվի այս պէտքը։

— Երբ հրաւէր ղրկվի։

— Ե՞րբ կը ղրկվի հրաւէրը։

— Երբ որ հրաւիրագրերը գրվին։

— Ե՞րբ կը գրվին։

— Երբ զանոնք գրող պաշտօնէային ամսականը վճարվի։

— Ե՞րբ կը վճարվի։

— Երբ սնտուկին մէջ ստակ գտնըվի։

Այս կտրուկ պատասխաններով պարտատէրներուն պատկառանք ազդելէն ետքը ըզգաց թէ բնաւ բան չվճարելն անկարելի է. ուստի սկսաւ երբեմն փոքրիկ երբեմն մեծ գումար մը զեղչելով երբեմն ալ բոլորովին զեղչելով զանոնք գոհացնել։ Միւս կողմէն աւելորդ պաշտօնեաներուն ինչպէս նաև Պատրիարքարանի ձիերուն ճանբայ տուաւ։ Ահա այս էր ծրագիրն որով եօթանասուն հազար

դահեկան պարտքը վճարելէն ետքը յաջորդներուն թողուց որ նորէն երկու հարիւր ութսուն հազար դահեկան պարտք գոյացունեն և 1877-ին նորէն ելևմտական հոգաբարձութեան կոչվի այդ պարտքն ալ սրբելու համար։ Պէտք է հոս յիշել թէ կնճռոտ հաշիւներու մէջ սըրբած է շատ պարտքեր՝ որոնք յաջորդ ելևմտականի օրով վճարված են։ Այսու ամենայնիւ իւր կարողութեանը չափ ծառայած է ազգին այս ճիւղին մէջ ուր յաջողելու համար մարդս ճարպիկութիւն ունենալու է պարտք չվճարելու։

Այս պաշտօնէն հրաժարելէն ետքը Քրիստոստուր Էֆէնտի սկսաւ արձակ համարձակ ազգին չարիք հասցունել, և չարիք հասցունելուն համար ալ ամսական առնել։ Նախ՝ Իւսկիւտարու Ս. Կարապետի վարժարանին մէջ Տեսչութեան պաշտօն ստանձնեց. քիչ մը ետքը Սբ. Խաչին դպրոցին մէջ և ետքն ալ Իճատիէ, Գարակէօմրիւկ և այլն։ Այս յանցանքն մեծ էր, որովհետև յայտնապէս կը գործէր և ամսականով։ Յիշեալ թաղերու թաղականներն իրմէ աւելի յանցանք ունէին գործելու ստիպելով զինքն այնպիսի պաշտօնի մը մէջ որուն բոլորովին անծանօթ է։ Մարդըս իւր սահմանէն դուրս անգիտութեամբ

աւելի վնաս կը հասցունէ քան իւր սահմանին մէջ գիտութեամբ։

Քրիստոստուր էֆէնտին ազգին բարիք ալ ըրած է չարիք ալ հասուցած է իբրև սխալական մարդ։ Անձնանուէր ընկերութեան մէջ մեծ ծառայութիւն ըրած է մեր պանդուխտ եղբայրներուն դասախօսութիւն ընելով. բայց ասկէ աւելի մեծ ծառայութիւն մ'ալ ըրած է որ անուրանալի է և որուն համար ազգն իրեն երախտապարտ է, և այս մեծ ծառայութիւնն ալ սա է որ ամուսնացած չէ և զաւակ չունի։ Ազնուապետութեան թշնամի է, թէպէտ և ժողովրդեան ալ շատ բարեկամ չէ։ Իւր կիրքերն այնչափ ծայրայեղութեան կը տանին զինքը որ մէկ անձէ վրէժ լուծելու համար այն անձին բնակած քաղաքը կրակի կուտայ, և իւր նարկիլէին յարմար կրակ կը փնտռէ այն տեղը։

Նիհար կազմով, միջին հասակով, ճերմակ մազերով մարդ մ'է Քրիստոստուր էֆէնտին։ Մօրուքը մտքին պէս է. կարճ է։ Զըմեռն այնչափ զգեստ կը հագնի իրարու վըրայ՝ որ կասկած կուտայ ծխախոտի վարչութեան պաշտօնեայներուն որոնք իրեն ծոցը կը խուզարկեն ծխախոտ գտնելու համար, բայց Ընդհանուր Ժողովոյ ատենագրութիւններէն

ուրիշ բան չեն գտներ։ Ինքը պճնասէր չէ և շատ անգամ այնչափ անկանոն կերպով կը հագվի, որ եթէ արտի մը մէջ գտնվի՝ խըրտուիլակ կը կարծվի։ Եթէ կան փափաքողներ զինքը ճանաչելու, կը հրաւիրվին յիշել դէմքն այն մարդուն որ ստիպողական գործ մ'ունենալով իր երթալիք տեղն շուտ հասնելու համար իւր չգիտցած մէկ փողոցին մէջ կը մտնէ և հինգ հարիւր քայլ առնելէն ետքն կը տեսնէ որ այդ փողոցն անել է։

ԳՐԻԳՈՐ ԸՆՓԻՅԷՃԵԱՆ

Կաւանդվի թէ երկար տարիներէ հետէ վիճաբանութիւն մը բացված էր աստուածաբաններու մէջ Աստուածաշունչին այն խօսքին վրայ որ կըսէ. «Սորջացաւ Աստուած զի արար զմարդն ի վերայ երկրի։» Իւրաքանչիւր դպրոցին աշակերտներն իրենց ուզածին պէս կը մեկնէին այդ պարբերութիւնն։ Ոմանք սա բացատրութիւնը կուտային թէ Աստուած չէր գիտեր որ մարդն մոլութիւններու մէջ պիտի խղդվէր։ Ուրիշները կը պընդէին թէ Աստուծոյ խղճին դպած էր մարդու գոյութիւն տալով անոր խեղճութեան պատճառ ըլլալն։ Վիճաբանութիւնն երբ այսպէս կը շարունակվէր և ահա 1840-ին Գրիգոր Ընփիյէճեան կը ծնէր Տիգրանակերտի մէջ։ Երախային ծննդեան չորրորդ օրն մկրտութեան հանդէսը կը կատարվէր եկեղեցւոյ մէջ ուր կը գտնվէին երկու վարդապետներ։ Արարողութիւնն լմնալուն պէս այս վարդապետներէն մին իւր ընկերոջը դարձաւ և հարցուց.

—Կըցմր գուշակել թէ ինչու զղջաց Աստուած մարդն ստեղծած ըլլալուն համար։

—Դժբախտաբար այո. պատասխանեց միւսն, իւր կանխատեսութեամբն Աստուած գիտէր անշուշտ որ Ընփիյէճեան մը պիտի գար աշխարհ։

Այն թուականէն ի վեր, կըսեն, լուծված է այս խնդիրն և հիմայ բոլոր աստուածաբաններն իրաւունք կուտան Աստուծոյ։ Եթէ Աստուած զղջացած է մարդն ստեղծելուն համար որչափ աւելի զղջացած է արդեօք զայն իւր պատկերին համեմատ ստեղծած ըլլալուն համար։ Իսկ մենք, մեր սովորութեան համեմատ, աստուածաբաններու թողլով այս խնդիրներու լուծումն, կը դառնանք մեր նիւթին։

Հետաքրքիր ընթերցողն կը փափաքի հարկաւ գիտնալ թէ ինչպէս եկաւ աշխարհ Գրիգոր Ընփիյէճեան։

Փառք կուտանք Աստուծոյ որ 1840-ին կառք չկար Տիգրանակերտ. եթէ ըլլար՝ աշխարհ գալուն պէս պիտի ըսէր այս երախայն.

—Մէկ ոսկի տուէք կառքի վարձք, հիմայ Բարձրագոյն Դռնէն եկայ։

Այսպիսի խօսք մը ըրած չէ, ոչ ալ կառքի վարձք առած է աշխարհ գալու համար, վասն զի Պատրիարքարանի հաշուէտումարներուն մէջ ասանկ գումար մը նշանակուած չէ։

Առանց Օլէնտորֆ կարդալու վեց ամիսէն խօսիլ սկսաւ. *ստակ կուզեմ, ինծի անուշ բերէք, կերակուր տուէք* խօսքերն այնպէս կը գործածէր ինչպէս մենք կը գործածենք *բարի լոյս, Աստուծոյ բարին*։ Շատ անգամ կըսէր. *հաց կուզեմ. Տիմայ կուզեմ.* և այս պահանջումը իւր ծնողացը կը յիշեցունէր *կնիկ կուզեմ, Տիմայ կուզեմը*։

Իւրաքանչիւր մարդ իւր վրայ կունենայ անդամ մը որով սիրելի կըլլայ ուրիշներուն։ Մին իւր ձեռներովն, միւսն իւր ականջներովն, ուրիշ մը իւր բերանովն, չորրորդ մը իւր ուղեղովն համակրութիւն կը գրաւէ։ Էնֆիյէճեանը սիրելի ընող անդամն լեզուն էր որուն շատերը սիրահարուած էին։

1840-ին Տիգրանակերտի մէջ նոր սկսած էր բարեկենդանի ատեն դիմակ անցունելով տունէ տուն պտըտիլը։ Քանի մը երիտասարդներ կը փափաքին որ դիմակ մ'անցունեն Էնֆիյէճեանին, որ դեռ մէկ տարեկան էր, և մէկտեղ պտըտին։ Պզտիկ տղայներու համար դիմակ ուսկէց գտնելու է, սովորու-

թիւն եղած չէ մինչև հիմայ որ պզտիկ տղայներն դիմակ կրեն։—Ազօթենք որ գոնէ այս սովորութիւնն տղայներու մէջ մուտ չըգտնէ, որպէս զի կարող ըլլանք անդիմակ դէմքեր տեսնելու։—Երիտասարդներն վերջապէս կորոշեն որ իրենք շինեն հատ մը և անմիջապէս պզտիկ դիմակ մը կը շինեն և այս տղուն երեսը կանցունեն։ Ազուո՛ր դիմակ, ազգասիրութիւն բուրող դիմակ մը։ Կարաւանը ճանբայ կելնէ և քանի մը փողոց դառնալէն ետքը պզտիկ դիմակաւորին դիմակը կիյնայ. դերձանը շատ բարակ ըլլալով բրդած էր։ Նորէն կը կապեն, նորէն կը բրդի։ Փողոցի մէջ կայնած երբ այս երիտասարդներն կը խորհէին իրենց ընելիքին վրայ, ատաղձագործ մը՝ որ նոյն գիշերը խանութին մէջ կաշխատէր, կարծելով թէ գողերն կը խորհրդակցին փողոցը՝ խանութէն դուրս կը նետվի և կսկսի զանոնք դիտել։ Երիտասարդներն ատաղձագործին կը մօտենան և իրենց ցաւն կը յայտնեն անոր՝ որ շուտ մը խանութը կմտնէ և քանի մը վայրկենէն դուրս կելնէ սնակ մ'ի ձեռին։ Դիմակը կառնէ և ետևը առատօրէն սոսինձ քսելէն ետքը տղուն երեսը կը փակցունէ և խումբը կը ճանբէ։ Բաւական կը զուարճանան նոյն գիշեր։ Երբ իրենց տունե-

ըր կը դառնան՝ ամենքն ալ, ինչպէս օրէնք է, իրենց դիմակներն վար կառնեն, բայց մանուկն Էնֆիէճեան չկրնար իրենը հանել վասն զի սամինձով փակցըված էր և անհնար էր քաշել հանելն առանց երեսը պատռելու: Բարեկամները խորհելով որ դիմակը հանելու համար երեսն պատռելը դարմանն չէր քան զախտն գէշ ըլլար՝ թող տուին որ դիմակը մնայ յուսալով միանգամայն որ տղուն դէմքը քանի մեծնայ դիմակն ինքնիրեն կիյնայ: Իսկ Էնֆիէճեան՝ որ մանկական հասակին մէջ վարժված էր դիմակ կրելու, չհանեց և ստիպվեցաւ կրել այն ազգասիրութեան դիմակն մինչև մօտ ատեններս:

Յայտնի բան մ'էր որ խելօք չնստող տըղաները մեր մէջ ընդհանրապէս ուրիշին տուները կը ղըկվին. Հռովմէական ազգայիններուն մէջ ալ սովորութիւն է, քիչ բացառութեամբ, վանք ղըկել այն ամեն տղայներն որ տունը տակնուվրայ կընեն: Էնֆիէճեանի ծնողքն իրենց զաւակին բարիք ընելու և ազգին չարիք հասցնելու համար Վանքէն ուրիշ տեղ մը չէին կրնար գտնել զայն:

1856-ին Լիբանան Զմմառի վանքը կը մտնէ: Հոն եւրոպական լեզուներու աշխատած ժամանակը չմոռնար նաև ուսանելու տաճկե-

րէն լեզուն զոր, ինչպէս կը վկայեն, ձեռք կը բերէ այնչափ որչափ որ պէտք է դիմացինը շողոքորթելու համար: Շուրջ վեց տարի յիշեալ վանքին մէջ իրեն հարկաւոր եղած բաներն սորվելէն ետքը Գրիգոր Բ. Կաթողիկոսէ վարդապետ կը ձեռնադրվի: Սև հագուստներու մէջ փաթթըվելէն մէկ երկու տարի ետքը Նըգոկիա կուղևորի ուր շատ ընդունելութիւն չգտներ: Գերապայծառ Անտոն Հասունեան, որ Նըգոկիոյ կողմերը կը գտնուէր նոյն թուականին, կաղաչվի հետն առնել տանիլ Էնֆիէճեանն: Հասունեան կընդունի իրեն եղած աղաչանքն. և կը հրամայէ Էնֆիէճեանին պատրաստութիւն տեսնել ճանբայ ելնելու համար: Ասկէ ծնունդ կառնու ահա այն թշնամութիւնն որ մինչև այսօր կապրի այս երկու սև գլուխներու մէջ տեղը:

1866-ին Կ. Պոլիս կուգայ—Մաքսատունէն ի՞նչպէս թող տուին. չգիտենք—և կսկսի զինքն ծանօթացնել այն քարոզներով զորս կուտար Բէրայի Սբ. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ: Բարձր ձայն մը ունենալուն համար ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ կը դիմէր անոր քարոզն կամ, լաւ ևս, ձայնը լսելու համար ինչպէս մենք կերթանք երբ տեղ մը աղէկ երգիչ մը տեսնենք: Քարոզներուն մէջ

միշտ ազգային ոգւով շարժելու կը ճգնէր ժողովուրդն և գաղտնապէս Հասունեանի դէմ կը մաքառէր ազգային իրաւունքներու պաշտպան կանգնելով։ Ժողովուրդն, որ շատ անգամ կը խաբվի, սիրեց այս ազգասէր քարոզիչն որուն բերանը Դիոգինէսի կարասին բերանին պէս երբեմն Հարաւային կողմը երբեմն ալ Հիւսիսակողմ։ Այս եղանակաւ ժողովուրդը շահեցաւ և Հասունեան խաղին մէջ մեծ դեր կատարեց։

— Ի՞նչ դեր կատարեց, կը հարցունէ մին։

— Ազնուական հօ՞ր դեր խաղաց, կը հարցունէ ուրիշ մը։

— Հակառակորդի՞ դեր։

— Սպասաւորի՞ դեր։

— Սիրահարի՞ դեր։

Ամենն ալ կատարեց. բայց կաղաչեմ մի՛ ընդմիջէք խօսքս։

1870-ին թւերը սօթտելով ազգային գործերուն մէջ մտաւ... կառքով։ Քաղաքականութիւնն արդէն նպաստաւոր էր Հակահասունեան դատին—այն թուականին քաղաքականութիւնը Հակահասունեանները *քաթօլիք* կը ճանաչէր, մինչդեռ հիմակուանը Հասունեանները *քաթօլիք* կընդունի—և էնֆիյէ-

ճեան այս առիթէն օգուտ քաղելով կը քաջալերվէր և յանդգնութեամբ Բ. դուռէն կը պահանջէր ազգին իրաւունքներն զորս... արդէն ունէր ազգը։ Ծանչցուց զինքն բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնատարներու որոնցմէ ոմանք լաւ ընդունեցին զինքն և ոմանք ալ բնաւ չընդունեցին։ Ամենաչնչին բաներու վրայ տեղեկութիւն առնելու համար Բ. Դուռը կը վազէր և առանց քաշվելու Արտաքին Գործերու պաշտօնէին նստած սենեակը կը մըտնէր հարցունելու համար թէ ժամը քանիին շոգենաւ կայ Իւսկիւտարի համար։ Երբ Բ. դուռէն հրաման եղաւ որ եկեղեցիներն Հակահասունեանց յանձնըվին՝ ինքը ժողովրդեան գլուխն անցնելով գնաց տիրեց եկեղեցիներուն, զորս տարի մը առաջ նորէն ձեռք անցուց Հասունեան։

Այսպէս ազգային գործերուն ղեկավարութիւնն ստանձնեց—ես իր ղեկավարութեամբը Սամաթիայէն Քումքաբու նաւակով երթալու կը վախնամ—և իրեն պաշտպան գտաւ մէկ երկու ամիրաներ զորոնք այնպէս կը գործածէր ինչպէս կը գործածէ Խասգիւղ բանող շոգենաւի մը նաւապետ շոգենաւին սուլիչը. չուանը քաշելուն պէս սուլիչը կը սուլէ։ Այս ամիրաները չխորհեցան կամ, աւելի ճիշդը, պակաս

խորհեցան Քիւբէլեանը պատրիարք ընտրելով։ Ինչո՞ւ ընտրեցին Քիւբէլեանը։ Վասն զի թշնամի էր Հասունեանին մասնաւոր գործի մը համար ինչպէս է Էնֆիէճեանը։ Այս թշնամութեան պատճառն վերնալուն պէս բնական էր որ թշնամութիւնը տեղի տար հաշտութեան, ինչպէս որ եղաւ։ Այսպիսի պարագային մէջ Հասունեանին ոչ թէ անձին այլ սկըզբունքին հակառակ և միանգամայն ողջամիտ ու անշահասէր մէկը գտնել պէտք էր։ Եթէ կար ասանկ մէկն ու չընտրեցին՝ շատ ողբալու պարտաւոր են. իսկ եթէ չկար՝ բնաւ չողբան Քիւբէլեանն ընտրելնուն վրայ. վասն զի ուշ կամ շուտ պիտի կորուսընէին իրենց դատը։ Սակայն այս ընտրութեան մէջ ալ մեծ դեր խաղացած է Էնֆիէճեանն որ ամիրաներու ընտրելի ներկայացուց Քիւբէլեանն որ պատրիարք եղաւ և վերջը կամովին հրաժարելովը վերջին հարուածը տուաւ Հակահասունեաններուն։

Որչափ որ պատրիարքը Քիւբէլեան էր՝ գործողն Էնֆիէճեան էր ազգին գործերը.. խառնակելու համար։ Պատրիարքարանի սնտուկին մէջ դրամ չկար. Վարչութիւնը կաշխատէր ազգին ներքին վիճակը բարւոքելու և Էնֆիէճեան կառքէն վար չէր իջնար։

«Բարի լոյս, ոսկի մը տուէք կառքի վարձք։ Աստուծոյ բարին, վաղը Բ. դուռը պիտի երթամ, երկու ոսկի տուէք»։ Ասանք էին ահա իւր տէրունական աղօթքը։ Ազգը լաւ կընէր եթէ Բ. դրան մէջ սենեակ մը ուզէր Էնֆիէճեանին համար և ազատէր երթևեկութեան ծախքէն։ Սնտուկն անկարող իւր եկեղեցականները հոգալու՝ կը սնուցանէր Էնֆիէճեանի վարձած կառքին ձիերը, որք ազգին բաւական եկամուտը փճացուցին և աղէկ կերան ու խմեցին դատին շնորհիւ։ Հոս գնել արժան կը դատենք այն տեղեկութիւններն զորս խընդրած և ստացած ենք մեր բարեկամներու մէկէն որ ճշմարտախօսութեան համբաւ կը վայելէ։ «Գիտնալու է, կը գրէ մեզ մեր բարեկամը, որ այս մարդուն համար չկայ կաթողիկոս, պատրիարք, սինհոդ, աթոռակալ, վարչութիւն և երեսփոխանութիւն։ Ընկերութեանց հակառակ է։ Երբ վարչութիւնն բարեկարգութեանց կը ճգնէր, Էնֆիէճեան իւր շուայլ ծախքերով կը ծանրանար վրան։ Երբ կղերը ազգօգուտ կանոնադրութիւններ կը սահմանէր, ափ մէկ երկու ամիրայից կռթնած կը տապալէր արմատէն ինչ որ շատ աշխատութիւններով շինված էր։ Վերջապէս քիչ օգուտ և մեծ վնաս տուած է Հակահասունեանց իւր

անխոհեմ ընութեամբն և վարուքը, և այսօր Բէյրա Ոսկեբերան եկեղեցւոյ մեծ ժողովրդարանն իրեն սեպհականած փառաւորապէս հանգիստը կը վայելէ։ Այս անձին անունն մեծ հռչակուեցաւ. բայց չունի գովեստի գործ մը ամենևին...։ Իւր ազնիւ եղբարցը չնմանիր... իւր Միաբանութիւնը չսիրեր զինքն իւր կըրքոտ բնաւորութեանը համար։ Խոհեմութիւն բառն իրեն համար նշանակութիւն չունի, ամեն գործերը գահավիժական են։ Խնդումն ու լացն մէկ վայրկեանի մէջ կը տեսնուի աչքերուն վրայ... վերջապէս իւր... գործողութիւններովն ազգին և ընդհանուր կղերին շատ վնասած է։

Այս ընթացքովն Հակահասունեաններուն վնասելէն ետքը փափաքեցաւ ուրիշ գործի մը ձեռնարկել. վասն զի Ընֆիյէճեան, գործունեայ մարդ, վայրկեան մը չկրնար առանց գործի ապրիլ. միշտ զբաղած ըլլալու է։ Անտոնեան միաբանութիւնն իւր ճաշակին հակառակ էր, ուստի պէտք էր ջնջել զայն. բայց ջնջելու համար ծրագիր մը պէտք էր. Ընֆիյէճեան շինեց այս ծրագիրն որով կը յայտնէր թէ բոլոր անմիաբանութիւններն Զմմառու մէջ միանալու էին։ Վէճ մը ծագեցաւ երկու միաբանութիւններու մէջ. Հակահասունեան-

ներն իրենց մէջ երկուքի բաժնուեցան, կղերն իրարու դէմ ելաւ և Հասունեան սկսաւ զուարճանալ։ Այս խնդրոյն մէջ է որ Ընֆիյէճեանի դիմակն վար առնըլվեցաւ և երեսը քիչ մը պատառեցաւ, բայց ինքը չկարմրեցաւ, կարմիրի վրայ գաղափար չունի. մանաւանդ թէ քաջ մարդ է. իւր գրածը, կըսէ Ծերենց, կուրանայ առանց քաշվելու։

Միշտ կը խոստանայ, և եթէ այսօր երթաս և իրմէ տեղեկութիւն խնդրես՝ կը պատասխանէ.

— . . . էֆէնտին խօսք տուաւ քանի մը օրէն Հասունի ձեռքէն առնել պատրիարքական հրամանագիրն և մեզի տալ.

Թեթևամիտներն կըսեն.

— Ի՞նչ գործունեայ մարդ։

Ողջամիտները կը մրմռան.

— Ի՞նչ գործունեայ սուտ։

1877-ին երբ Միտհատ բաշա Օսմանեան երեսփոխանական ժողով հրաւիրեց բոլոր հըպատակ ազգերու գլուխներն որ կարծիք յայտնեն պատերազմի՞նք թէ ոչի վրայ՝ Ընֆիյէճեան խօսք առնելով ատենաբանութիւն մը ըրաւ որով հասկցուց թէ ոչ միայն պէտք էր պատերազմիլ այլ նաև հարկ էր անպատճառ կուրծքէն զարնըվիլ—կռնակէն զարնուիլն չըն-

ղունիր։ — Շատ քաջալերական էր այս խօսքն. թեպէտ և աւելի աղէկ կըլլար եթէ ըսէր պէտք է կուրծքէն զարնենք, և ոչ թէ զարնըվինք։ Այս վերջինը քիչ մը մութ էր. շատերն այնպէս հասկցած էին թէ Էնֆիէճեան գիտէր թէ մեր զօրքերն անպատճառ պիտի զարնըվէին և անոր համար որ կողմէն զարնըվելու համար հրահանգ կուտար. թեպէտ և պէտք չէ մոռնալ որ Էնֆիէճեան վերջէն չբարկացաւ այն զինուորներուն դէմ որոնք թևէն կամ սրունքէն վիրաւորված էին. և այս կերպով մատնեց զինքն ցոյց տալով որ կուրծքէն զարնուիլը պերճախօսութեան համար գործածած էր։ Իրաւունք ալ չունէր, կարծենք, մեռնելու գնացող մարդերու պայման դնել և ստիպել զիրենք որ իրենց կուրծքէն զարնըվին։ Այս ատենաբանութիւնն շատ ծափահարութիւն վաստկեցաւ և Էնֆիէճեան վարձքն առաւ սիրելի ընելով զինք իրեն... անծանօթներուն։

Լեզուն՝ որուն կը պարտի իւր բոլոր համբաւն, քիչ մնաց որ Վատիկանու ժողովոյ մէջ փորձանք բերէր գլխուն։ Կը զրուցվի թէ վերջին անգամ Հռովմէն ծպտեալ փախաւ Կ. Պոլիս. եթէ ձերբակալվէր՝ չգիտցըվիր թէ որ վանքին մէջ պիտի առնէր շունչը։

Իբրև խմբագիր ևս ոչ նուազ յաջողակութիւն ունի ուրիշներն յանիրաւի ձաղկելու մասին։

Շատ յօդուածներ գրած է Մեղուայի մէջ և շատ տետրակներ հրատարակած է առանց ստորագրութեան։ Ինքն է որ լրագիրներու մէջ յարձակեցաւ Ապտուլլահ Մեծ. Միքայէլ Էֆէնտիին վրայ զոր վիրաւորեց, կըսեն, առանց իրաւունք ունենալու։

Իբրև բանահիւս չենք կարծեր որ մեծ արժէք ունենայ։ Ոչ միայն չենք կարծեր այլ կրնանք պնդել որ տաղաչափութիւն ընելու անկարող է վասն զի իրեն համար չափ, կշիռ, ոտք նշանակութիւն չունին։ Նոյնայանգ ոտանաւոր մ'ալ չկրնար գրել, վասն զի իւր գործերէն հաստատված է որ գործի մը վախճանը ընաւ չխորհիր։ Արձակի մէջ միայն կը յաջողի։

Էնֆիէճեան, ինչպէս ըսինք, փորձող մարդ մ'է. և եթէ աշխարհական մնար՝ աւելի օգտակար կրնար ըլլալ քանը հինգ երեսուն աղուորիկ զաւակներ ընծայելով ազգին, վաճառականութիւնը ծաղկեցնելով, ուրիշներէ փոխառութիւն ընելու դիւրին ճանբան սորվեցունելով։ Չենք կարող ըսել թէ այս անձն ընաւ ազգասիրութիւն չունի, բայց միայն կը

խորհինք թէ կատուն մուկը բռնելու պատրաստված ժամանակը իւր տիրոջն բարութիւն ընելու կը խորհի թէ իւր փորը կշտացնելու։

Եթէ քիչ մը իւր տարիքն առնելով Էնֆիյէճեան իւր եռանդն և կիրքը քիչ մը զսպէ ու խելքով գործել սկսի՝ կարող է ազգին նուազ չարիք հասցունել և երախտապարտ կացուցանել զայն։ Կղերէն քիչ բացառութեամբ, ազգն արդէն բարիք չըսպասեր և եթէ երբեմն կրօնական մը կը յարգէ՝ պատճառն այն է որ նուազ չարութիւն տեսած է անկէ։

Թերևս հարցնողներ գտնըվին թէ՝ այս մարդն եթէ այսչափ գործունեայ է՝ հիմայ ինչո՞ւ չգործեր։ Կը պատասխանենք իրենց որ այս մարդը հիմայ ալ կը գործէ, միայն թէ առաջ լեզուովը կը գործէր իսկ հիմայ ստամոքսովն։ Երբ աս վերջինն ալ գործելէ դադրի՝ այն ատեն Էնֆիյէճեան զղջումի պիտի գայ, ծունկ պիտի չոքէ Հասունեանին առջև և *մեղայ յերկինս եւ առաջի քո* ըսելով աջը պիտի համբուրէ Հասունեանին որ ուրախութենէ այլայլած պիտի պոռայ.

— Կորսըված էր անառակ որդիս և գըտնըվեցաւ։

Հասակով երկար, կազմով բարեձև, դէմքով գեղեցիկ մարդ մ'է Էնֆիյէճեան։ Երբ տեղ

մը նստած տեսնես զինքն այնպիսի դէմք մը կունենայ որ կարծես թէ երկու օրէ ի վեր բերանը բան մը դրած չըլլալով՝ տեղէ մը ճաշի կը հրաւիրվի, սեղանը կը նստի և կերակուրի կսպասէ։ Իսկ անցուդարձը քիչ փողոցէ մը անցած ատենդ եթէ քովդ գտնըվի տասնը եօթը տարեկան աղջիկդ՝ և Էնֆիյէճեան յանկարծ դէմդ ելնէ՝ իւր ահարկու դէմքը հետևեալը կազդէ քեզ․

— Անդիի կողմը անցնինք աղջիկս, աս մարդուն աչերը չեմ հաւնիր ես։

ՊՕՂՈՍ ՊՕՅՆՈՒԷՅՐԻԵԱՆ

Հեգնելու վարժըված գրիչ մը երբ գովել ստիպվի այն տպաւորութիւնը կընէ ընթերցողներուն վրայ ինչ տպաւորութիւն որ կընէ հանդիսականներուն վրայ դերասան մը որ *Բուրսօնեաք* ներկայացնելու սովորած ըլլալով՝ *Մաքպէթի* դերը կատարելու կը հարկադրվի։

Պօյնուէյրիեանի կեանքը գրելու համար գովելու արհեստը գիտցող գրիչ մը պէտք է։—Իւթիւճեանի գրիչն քանի մը վայրկենի համար փոխ առ, կըսէք ինձ, առանց խորհելու որ Իւթիւճեան վայրկեան մը չէ կարող բաժնըվիլ գրիչէն։ Բաց 'ի ասկից, անոր գրիչն ալ ծաղրելու վարժ է... և ինչ են չափազանց գովեստներն։—Ես բնաւ չգովելով և ան չափազանց գովելով կը հաստատենք Արիստոտէլն որ առաքինութիւնն երկու մոլութիւններուն մէջ տեղը կը դնէ։ Այս մոլութիւններէն մին, կըսէ, առաքինութեան պակասութիւնն է, իսկ միւսն՝ առաքինութեան չափազանցութիւնն։ Եւ այսպէս առաքինութիւնն իմ գըրչիս և Իւթիւճեանի գրիչին *միջնը* կը գտնըվի... աւելի մօտ չկրնար գալ։—

Ի՞նչ ընելու է ուրեմն. Թո՛ղ տալու է որ բարի մարդերն առանց յիշատակի անցնին երթան, որովհետև իմ գրիչս գովել չը գիտեր։ Բնաւ երբէք։ Այդ բարի մարդերն իմ գրիչիս յարմարցնելու համար անոնց վրայ թերութիւններ ստեղծելու է։ Քաւ լիցի։ *Պարնասայ օրէնադիրն* իւր ութերորդ երգիծանքին մէջ Աղեքսանդրին *յիմար* ըսած ըլլալուն համար տեսէք ինչպէս կը յանդիմանէ զինք Վոլնարկ իւր *Աղէքսանդր եւ Տէբրէօ* վերնագրով գրած *խօսակցութեան* մէջ.

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

Ի՞նչ ուրեմն, բարեկա՛մ, միշտ նոյն ատելութիւնն ունի՞ս ինծի դէմ. երգիծանքներուդ մէջ նկարածիդ պէս միշտ յիմա՞ր կերևամ քեզի։

ՏԷԲՐԷՕ

Բնաւ երբէք, Տէր, զձեզ կը յարգեմ և ձեր առաքինութիւնները կը ճանաչեմ։ Բարօրութիւնն ու շողոքորթութիւններն զձեզ ապականեցին, բայց ազնիւ սիրտ մը և բարձր հանճար մ'ունէիք դուք։

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ

Ինչո՞ւ ուրեմն զիս յիմար և աւազակ ներկայա-

ցուցիր երգիծանքներուդ մէջ. ճշմարի՞տ է արդեօք որ դուք բանաստեղծներդ մի միայն առասպելներու մէջ կը յաջողիք:

ՏԷՐՐԻՕ

Բոլոր կեանքիս մէջ տասը հակառակը պնդած եմ և գրութիւններուս մէջ ցոյց տուած եմ, կարծեմ, որ ամէն սեռի մէջ ճշմարիտն է միայն գեղեցիկը:

ԱՂԻՔՍԱՆԴՐ

Կը խոստովանիս ուրեմն որ զիս այնքան կծու կերպով պարսաւելու իրաւունք չունէիր:

ՏԷՐՐԻՕ

Կուզէի հանճարեղ բաներ գրելով մարդերու զարմացումը գրաւել. կը փափաքէի մանաւանդ շողոքորթել ուրիշ իշխան մը որ իր պաշտպանութեանը տակ առած էր զիս: Այսչափ դիտաւորութիւններով, ինչպէս յայտնի է, չէի կարող անկեղծ ըլլալ:

Ես որ ուրիշ մը շողոքորթելու ոչ պարտք ունիմ և ոչ իրաւունք՝ ճշմարիտէն հեռանալու պատճառ մը չունիմ. և վստահ ըլլալով որ ճշմարտութիւնն իշխանութիւն ունի կըսմըրթող գրիչին շոյել ալ սորվեցունել՝ կը յանդգնիմ այս անձին կեանքը գրել:

Արդ, Հայր Պօղոս Պօյնուէյրիեան Միջագիւղ ծնած է 1805-ին: Իր ծննդեամբն հերքած է այդ խօսքն որով շատերը կուզեն հաստատել թէ փառասիրութիւնն մարդուս հետը կը ծնի, կը մեծնայ և կը մեռնի: Ծննդեան օրն երբ ներկայ եղողներն զինքը շոյելով և գգուելով կը հագցունէին՝ ինքը փոխանակ ուռենալու իրեն եղած յարգանքներէն այնպէս կը վարվէր որ կարծես ըսել կուզէր.

— Եթէ գիտնայի որ ձեզի այսչափ աշխատութիւն պիտի պատճառեմ բնաւ չէի գար աշխարհ:

Միջագիւղ անցուց իր մանկութեան և պատանեկութեան տարիներն և 1820-ին Պէյրութ ուղևորեցաւ Անտոնեան Վանքն երթալու համար: Սոյն թուականին յոյն ծովահէններն ծովու վրայ ապստամբութիւն կընէին և շատերը կը վախնային ծովէն ճանբորդութիւն ընելու: Պօյնուէյրիեան իրեն հասակակից տասնևվեց ընկերներով սիւրիւճիի մը յանձընվեցաւ ցամաքէն Լիբանան երթալու համար: Իւսկիւտարէն ճանբայ ելան և վեց ժամու չափ ճանբայ ընելէն ետքը հասան գիւղ մը ուրուն քայմաքամն զիրենք ձերբակալել տուաւ հասկնալու համար թէ ով էին այս տղաներն ուսկից կուգային և ուր կերթային, վասն զի ոչ ոք կրնար հաւատալ որ տասնք սիւրիւճիի մը յանձնըվին Պէյրութ երթալու համար: Քայմաքամն գործն ստուգելէն ետքը

թող տուաւ գիրենք որ նորէն ճանբայ ելան ուրիշ գեղի մը մէջ ձերբակալուելու համար։— Գաւառական իշխանութիւններն դիւցազնական քաջութեամբ կը գործեն միշտ երբ հարկ ըլլայ ձերբակալել անմեղները։ — Վերջապէս ասոնք մինչև Պէրութ երթալու համար քանի օթևան որ իջևանեցան՝ ստիպուեցան իրենց վրայ տեղեկութիւն տալ որպէս զի կարենան իրենց ճամբան շարունակել։ Այսպէս վեց ամիս ճամբորդութիւն ընելէն ետքը ողջ առողջ հասան Անտոնեան վանքը։

Վանք մտնելուն պէս ինքզինքն աշխատութեան տուաւ, և քիչ ժամանակի մէջ ուսաւ հայ, լատին և իտալերէն լեզուները։ Իւր բարի վարքն առած դարձած էր ընկերներուն մէջ, որոնցմէ մին եթէ բերնէն գէշ խօսք մը փախցունէր, Պօյնուէյրիեան դասը կը թողուր, եկեղեցի կիջնար ծունկ կը չոքէր և կաղօթէր Աստուծոյ որ ներէ ընկերոջը յանցանքին։ Վանքին մէջ իւր ուսումներն աւարտելով վարդապետ ձեռնադրուեցաւ. սև հագուստներն՝ որ շատ անգամ կապականեն մարդուս սիրտն ու միտքն՝ բնաւ ազդեցութիւն չըրին և չփոխեցին ասոր ոչ միտքն և ոչ սիրտը։

Աբբահայրը հաւնելով ասոր բարի վա-

րուցն և ազգի համար ունեցած սէրը տեսնելով՝ Պօլսոյ մէջ իրեն փոխանորդ կարգեց զայն և Հայր Պօղոս 1836-ին ատենները Պօլիս եկաւ։ Մեծ յաջողակութեամբ և անձնանուիրութեամբ կատարեց իրեն յանձնուած սոյն պաշտօնը. սխալ հասկցողութեան մը պատճառ չտալու համար շատ անգամ ինքն անձամբ Պէյրութ կուղևորէր և վանք երթալով աբբահօր ականջը քանի մը խօսք փսփսալէն ետքը հետևեալ օրը ճանբայ կելնէր Պօլիս դառնալու համար։ Յիսուն անգամ Պէյրութէն Պօլիս Պօլիսէն Պէյրութ գնացած ու դարձած է։

1839-ին Միջագիւղի Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյ շինութիւնը լմնցած էր։ Հոս կուգար շատ անգամ քարոզ խօսելու և ժողովուրդը կը վազէր մտիկ ընելու անոր խօսքերն։ Այնքան քաջ կը խօսէր ազգասիրութեան վրայ որ քարոզը մտիկ ընողներն դուրս ելնելնուն պէս կը փափաքէին քանի մը օտարազգի բռնել ու ծեծել։ Տղայներն իսկ կը սիրէին զինքը, և ծնօղք ասկից օգուտ քաղելով «Հայր Պօղոսն այսօր ձեր դպրոցը պիտի գայ» կըսէին իրենց զաւակներուն երբ ասոնք կուլային և չէին ուզեր դպրոց երթալ։

Ժամ է խոստովանելու որ սա ինքն է ծնունդ տուող Հակահասունեան դատին։ Լաւ

կը ճանաչէր Հասունեանն և անոր քաղաքականութիւնն և շատ աղէկ գիտէր ժողովուրդն անկէ զգուշացնելու եղանակը:

Հասունեան ալ կը ճանաչէր զինքն և շատ անգամ օձի կերպարանքով կը ներկայանար իրեն և խնձոր կուտար ըսելով որ եթէ ասկէ ուտես Բաբի պէս անսխալ կըլլաս, բայց Հայր Պօղոսն ականջ չէր կախեր և իր առաջադրած նպատակին կը վազէր: Եթէ ուրիշներու պէս անուն հանած չէ՝ պատճառն այն է որ ինքն աւելի գործել կը սիրէ քան գործող երևիլ: Ոչ պաշտօնապէս ամենէն աւելի աշխատած է Հակահասունեան դատին մէջ և դեռ կաշխատի գաղտնապէս:

Քիւբէլեան դեռ Պատրիարք չընտրված Հայր Պօղոսն Հակահասունեաններուն ներկայացուցիչն էր: Բարձրաստիճան վիքէլաններու ծանօթ և սիրելի էր: Ամեն օր Բ. Դուռը կերթար և ազգին ցաւերը ներկայացնելով դարման կը փնտռէր: Երբ Հիւանդանոցն Հակահասունեաններուն ձեռքն անցաւ՝ Հասունեան Հիւանդանոցին *Թայինները* չէր տար և հիւանդներն կստիպվէին անօթի մնալու որպէս զի ստամոքսնին լեցվելով հիւանդութիւննին չծանրանայ: Հայր Պօղոս իւր գործունէութեամբն յաջողեցաւ այդ *Թայիններն* Հասու-

նեանէն առնելու:

1875-ին ժողովուրդէն երեք հազար ոսկւոյ գումար մը հաւաքելով Ֆէրի-գիւղի գերեզմանատան շուրջը պատ քաշել տուաւ և ննջեցեալներուն ալ սիրտը գրաւեց:

Ժողովուրդն երեք անգամէն աւելի ուզեց որ Հայր Պօղոսն եպիսկոպոսութեան աստիճան բարձրանայ, ինքը մերժեց. բնաւ չսիրեր բարձրանալն—անշուշտ վերջէն չխոնարհելու համար—և եթէ չմեծնալն ալ իւր կամքէն կախում ունենալ՝ տասը տարեկանէն վեր չպիտի ուզէր ելնել:

Հայաստան աշխարհին վերածնութեանն ականատես ըլլալու փափաքն իւր սիրտը հալ ու մաշ կընէ: Բնաւ առիթ չ'փախցուներ թէ բերանացի և թէ գրով ազգայիններն միութեան և գործի յորդորելու: 1878-ին՝ *Առաջին քայլ բարուոքման ազգիս Հայոց ի Հայաստան աշխարհի* վերնագրով տետրակ մը հրատարակեց՝ որով կը յորդորէր ազգայիններն երկրագործական վարժարաններ բանալ Հայաստանի մէջ: Հետևեալ տողերը յիշեալ տետրակէն քաղելով կը հրատարակենք հոս ցոյց տալու համար մեր ընթերցողներուն թէ այս ծերունին իւր ալևոր հասակին մէջ դեռ զգայուն սիրտ մը կը կրէ:

«Ի վերջ բանիցս նախ առ Ձեզ կը դիմեմ պատկառելի Պաշտօնեայք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ՝ առ հասարակ յամենայն կարգէ և յաստիճանէ։ Ի Ձեզ հաւատացան ողորմելի ժողովրդեան ամեն հոգ և խնամքը։ Ձեզմէ կախուած է անոնց երջանկութիւնը։ Դուք միայն կարող էք զանոնք սփոփել, մխիթարել, և իրենց ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ երջանիկ ապրելու օգտակար ճանապարհներն ցուցանելով՝ անոնց առաջնորդել։ Պաշտօնակից եղբարք իմ սիրեցեալք, ինչ է մեր կոչումը. բայց եթէ ժողովրդեան հոգը ըստ ամենայնի։ Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր նպատակը. բայց եթէ ժողովրդեան կատարեալ երջանկութիւնը։ Դուք պաշտօնեայք Եկեղեցւոյ, դուք աւելի ի մօտոյ կը ճանաչէք գաւառաց մէջ գտնուող՝ Ազգիս աղքատաց թշուառ վիճակը։ Այս աղքատ ժողովուրդը Ձեր բերնէն կ՚սպասէ լսել՝ թէ ո՛րն է աստուածահաճոյ և հասարակաց բարւոյն ազգօգուտ գործը, նպատակը և միջոցը։ Ձեր բաժինը ժողովուրդն է և ժողովրդեան նուիրուած էք. ապա ժողովրդեան օգտին գործածեցէք Ձեր խօսքը, Ձեր ազդեցութիւնը, Ձեր միջնորդութիւնը և Ձեր օրինակը։ Եւ ինչ աւելի օգտակար գործ քան թէ երկրագործութեան զարգացմամբ յարմարոյ բուժել Ազ-

գիս աղքատաց թշուառութիւնը»։

1879-ին հրատարակած է գործ կայ գործող չկայ անունով տետրակ մը։ Այս հրատարակութեան պատճառ տուած են մայրաքաղաքիս մէջ պտըտող անգործ երիտասարդներն որոնք ուր որ հանդիպէին այս ծերունիին՝ իրմէ կամ գործ կուզէին կամ ողորմութիւն։ «Անհնար կըլլայ ինձ. կըսէ յիշեալ տետրակին մէջ, հանդարտ գլխով և խաղաղ սրտիւ քաղաքիս մէջ պտըտիլ, ամեն կողմանէ խեղճութեան տխուր կերպարանք հետզհետէ դիմացս կելնեն։ Թող աղքատաց և մուրացկանաց բազմութիւնն, շատ մի ծանօթ անձինք ալ չորս կողմս կը խռնին, ոմանք ողորմութիւն կը խնդրեն՝ յայտնելով իրենց վերջին աղքատութիւնը և զաւակաց անօթութիւնը, ոմանք շահաւոր գործ կը փնտռեն, ուրիշներն ալ ծանօթ էֆէնտիից ձեռօք պաշտաման մի հասնիլ կը հայցեն։»

Եւ արդարև հրատարակութիւն ընելէ ուրիշ ճանբայ չկայ խալսելու համար այն երիտասարդներէն որոնք փողոցի մէջ տան մէջ ամեն օր ամեն ժամ քովդ կուգան և կաղաչեն քեզի որ քսան ոսկի ամսականով Ամերիկայի դեսպանատան մէջ գրագրութեան պաշտօն մը գտնես իրեն։ Ոմանք կը փափաքին

Եգիպտոսի Թագուհին ըլլալ։ Ոմանք հինգ հա-
զար ոսկի կը պահանջեն որ դրամագլուխ դը-
նեն և վաճառականութեան սկսին։ Շատերն
ալ հարուստ վաճառականի մը աղջիկ կուզեն։
Հայր Պօղոսն ատոնց ամենուն մէկէն պատաս-
խանելու համար կըսէ իրենց. գործ կայ, բայց
գործող չկայ։ Այս պատասխանն տալէն ետքը
հետևեալ հարցումները կուղղէ.

«Մեր ազգին մէջ քանի՞ հացագործ կայ.

«Քանի՞ մսավաճառ կայ.

«Քանի՞ նպարավաճառ, գինեպան, կօշկա-
կար ևն. կայ.»

Գրեթէ չկայ և ըլլալիք ալ չունի. վասն
զի կօշկակարութիւնն մեր պատույն կը դըպ-
չի, մսավաճառութիւնն ամօթ է, նպարավա-
ճառութիւնը պզտիկութիւն է. թէպէտ և սա
ալ խոստովանելու պարտաւոր ենք որ այսօր
անգործ պտըտողներուն և ոչ մին կրնայ մսա-
վաճառ ըլլալ, ոչ ալ նպարավաճառ, թող որ
դրամագլուխ չունին այլ գրագրութենէ մսա-
վաճառութիւն երթալը քիչ մը դժուար է.
վասն զի ամեն գործ՝ որչափ ալ դիւրին երև-
նայ դուրսէն՝ գաղտնիք մը ունի իր մէջը։

Հայր Պօղոս այս տետրակը ձրի բաշխե-
լով կը յորդորէր ազգայիններն՝ որ քիչ մ'ալ
այս տեսակ գործերու աչք դարձունեն, գոր-

ծեր որովք օտարներն այսօր մեծ հարստու-
թիւններ դիզած են և Բէրայի մէջ հոյակապ
տուներ կանգնած են։ Մեր զաւակները պըզ-
տիկ հասակէն վարժեցնելու է այդ արուեստ-
ներու. վասն զի քառասուն տարի գրագրու-
թեամբ կամ ուրիշ պաշտօնով զբաղած մէկու
մը խիստ դժուար է կօշիկի գինի ևն. արհես-
տը սորվիլը։

Բնաւ հոգնիլ չգիտեր, առաւօտէ մինչև
երեկոյ կը քալէ։ Մեծութիւնը չսիրելուն պատ-
ճառաւ մեծ փողոցներն ալ չսիրեր. եթէ Բէ-
րա հանդիպելիս իրեն՝ կամ մէկ փողոցէն կը
մտնէ կամ ուրիշ փողոցէ մը կելնէ։ Բժիշկ-
ներն իւր մէկ ծուխին ապսպրած ըլլալով որ
երբեմն անտառներն երթայ և մարմնամար-
զութիւն ընելու համար սղոցով ծառեր կտրէ,
ինքն ալ ծուխին հետ մէկտեղ շատ անգամ
անտառները կերթայ և ծառի մը վրայ ելնե-
լով կսկսի անոր ճիւղերը կտրել. բայց կզգու-
շանայ կտրել այն ճիւղն որու վրայ կեցած է։
Պտըտիլը շատ սիրելուն համար է որ Բարիզի
և Լօնտրայի ամեն արուեստահանդէսներու
ներկայ գտնըված է։ Եւրոպան ամբողջ պտը-
տած է, օր մ'ալ անշուշտ Ամերիկա պիտի եր-
թայ։

Ուրիշ կրօնաւորներու պէս չէ որ միշտ

հարուստներուն տուները պտըտի և աղքատներն ոտնակոխ ընէ։ Շատ անգամ աղքատին խրճիթը կը մտնէ. որբերուն արցունքը կը սրբէ և կը մխիթարէ զանոնք. ինչպէս ամիրաներուն՝ նոյնպէս ալ աղքատներուն սիրելի է։

Խօսակցութիւնն անուշ է. շատ անգամ զուարճախօս է, պզտիկ առակներ կը պատմէ։ Եթէ քաղաքավարութիւնն արգիլէ զինքն երբեմն համարձակօրէն խօսելու՝ առակի կը դիմէ և անով կը բացատրէ իւր միտքը։ Այս առակն մեծ դիւրութիւն կուտայ երբեմն մեր կարծիքը յայտնելու։ Մեր դիմացինը կաղնիի կամ կովու կամ աւանակի նմանցնելով կրնանք համոզել առանց անոր անձնականութեան դպած ըլլալու, մինչդեռ եթէ առանց առակի մէկուն կաղնի ըսելու ըլլանք՝ անոր անձնականութիւնը վիրաւորած կըլլանք։

Ներող է։ Հրացան մը պարպէ վրան, և երբ ոստիկանութիւնը գայ զքեզ ձերբակալելու՝ ինք առաջ կը նետուի և կըսէ.

— Զիս բռնեցէք։

Այս ըսելէն ետքը խիղճը կսկսի զինք տանջել թէ ինչու աշխարհիս վրայ գտնուի մարդ մը որ իր վրայ հրացէն պարպէ։ Խիղճը հանդարտեցնելու համար գիշերանց անկողինէն

կելնէ, լապտերը կը վառէ և այն մարդն կը գտնէ, քովը կը նստեցունէ և կսկսի խրատել զայն որ ուրիշ անգամ ասանկ ոճիր մը չգործէ։ Եթէ քովը դրամ ունենայ՝ կը հանէ անոր կուտայ որ իւր տուած խրատները գործադրէ։

Կարծեաց ազատութեան յարգող է։ Գնա իրեն զրուցէ որ ածուխին գոյնը ճերմակ է, բնաւ չսրդողիր և թող կուտայ որ փաստերովդ չորս ժամ գլուխը ցաւցունես։ Սկեպտիկեանի մը պէս վայրկեան մը կըսէ մտքէն «թերևս ածուխը ճերմակ է և ինծի սև կերեւայ» իսկ երբ խօսքդ աւարտես՝ կսկսի պատասխանել և զքեզ համոզելու աշխատիլ։ Պընդէ իւր առջևը թէ Ենփիյէճեան առաքինի մէկն է. պաղարեամբ մտիկ կընէ զքեզ և վերջը կսկսի հերքել կարծիքդ. իսկ երբ կը տեսնէ որ կարծեացդ մէջ հաստատ ես՝ չստիպեր զքեզ կարծիքդ փոխելու և «երկուքս ալ իրաւունք ունինք» ըսելով խօսքը կը վերջացունէ։ Իրաւունքը հիմայ ճաշակի տեղ անցած է, ամեն մարդ ազատ է այսօր խնդրոյ մը վրայ ամենէն այլանդակ կարծիք յայտնել առանց կարմրելու ինչպէս որ թեթև երիտասարդ մը ազատ է ամենատգեղ գոյնով տձև թիկնոց մը հագնելու, ինչպէս որ ուրիշ մը ազատ է սոխով եփած միսը կամ միսով եփած սոխն ու-

րիշներու յանձնարարել։

Հոս կը դադրինք ալ համրելէ այն բոլոր բարեմասնութիւնները զորս ունի Հայր Պօղոս, որուն ազգային ջօջերու մէջ գտնուիլն անշուշտ բերկրութիւն պիտի պատճառէ մեր ընթերցողներուն երբ պիտի տեսնեն ասոնք ազգին մէջ կան այնպիսի կրօնաւորներ որ ամենուս սիրոյն և յարգանացն արժանի են։ Թերևս շատերը հետաքրքիր ըլլան հասկնալ թէ ինչո՞ւ Լուսինեանէ հրաշագործ է և Հասունեանէ ետքը գրեցինք այս ծերունւոյն կեանքը։ Դիտմամբ ետ թողուցինք ապացուցանելու համար թէ լոյսը խաւարէն ետքը կուգայ։

Հայր Պօղոս բարակ կազմով ճերմակ մազերով և ճերմակ մօրուքով ծերունի մ'է։ Հակառակ իւր ծերութեանը առանց հոգնելու օրը քանի մը անգամ Բերայէն Բ. Դուռը կրնայ քալելով երթալ գալ ինչպէս արդէն կուգայ Հակահասունեաններուն գործին համար։ Իւր դէմքը գրաւիչ է և կը յիշեցունէ մեզ առաքեալին այն օրուան դէմքն ուր իւր վարդապետին կըսէր.

— Ամբողջ գիշեր աշխատեցանք ու բան մը չկրցինք բռնել։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԻՓԷՔՃԵԱՆ

Այն օրն ուր առաջադրեցի այս դաստիարակին կեանքը գրելու՝ ինքզինքիս հարցուցի.

— Իրա՞ւ է թէ Աստուած անպէտ բան մը կամ էակ մը չստեղծեց աշխարհիս վրայ։

Եթէ իրաւ է, պատասխանեցի ես ինձի, այս մարդն ի՞նչ գործ ունի աշխարհիս վրայ։ Եթէ իրաւ չէ՝ ինչո՞ւ այս մարդն պիտանացու ըլլալու համար Թէոդոսիայէն Սինֆէրօբօլ կերթայ, Սինֆէրօբօլէն Ռասթով, Ռասթովէն Եէքատերինօտար, Եէքատերինօտարէն Պօլիս, Պօլիսէն Պէշիկթաշ, Պէշիկթաշէն Սամաթիա, Սամաթիայէն Խասգիւղ, Խասգիւղէն Գերմանիա, Գերմանիայէն Պօլիս, Պօլիսէն Իզմիր, Իզմիրէն Իւսկիւտար կանցնի։

Քանի մը վայրկեան ճակատս շփելէն ետքը համոզվեցայ որ Աստուած արդարև անպէտ բան կամ էակ չէ ստեղծած աշխարհիս վրայ. իւրաքանչիւրն իւր գոյութեան պատճառն ունի։ Օրինակի համար՝ Խասգիւղի շու-

գենուերն ստեղծած է մաՀկանացուներս Համբերութեան վարժեցունելու Համար. թըղթադրամն և պղինձն Հանած է Հասկցունելու Համար մեզի թէ ինչ որ սկիզբ ունի՝ վերջ ալ ունի. անգործներն ստեղծած է՝ որպէս զի գըօսարաններու տէրերն առուտուր ընեն և ստակ վաստկին, լուսինը ստեղծած է որ Բէրայի կազերն երբ մարին՝ փողոցները լուսաւորէ որպէս զի գողերը մութին մէջ սխալ տուն չմտնեն. խմբագիրներ ստեղծած է՝ ցոյց տալու Համար թէ մարդս չէ կարող իւր ճակտին քրտինքովը ապրիլ. չափազանց անձնանուէրներ ստեղծած է գողերու վրայ քեզի գաղափար տալու Համար. երկաթեայ կամուրջ մը տուած է Հասկցնելու Համար թէ ներկայ դարուս մէջ անՀնար է երկու օձիքը մէկ տեղ բերել. դասատուներ ստեղծած է բժիշկներու սորվեցունելու Համար թէ մարդս քանի ժամ կրնայ անօթութեան դիմանալ։ Այս ամենն աղէկ, կըսէք, բայց Իփէքճեանն ինչու Համար ստեղծած է։ Անշուշտ շրջանակի մը մէջ անցունելով պատէն կախելու Համար չէ։ Ինչու ուրեմն եկած է աշխարՀ։ Մի բարկանաք, բարեկամս, աշխարՀ ըսածդ վարժարան չէ որ *մեր գործին չեն գար* ըսենք ու ճանըենք։ Համբերեցէք, Հարկաւ նը-

պատակի մը Համար եկած պիտի ըլլայ։ Ի՞նչ է նպատակը։ Քանի մը վայրկեան ճակատ շփելն բաւական զմեզ Համոզելու Համար որ Աստուած Իփէքճեանի կեանք տալով ուզած է Հասկցունել մեզ որ դաստիարակութեան մասին մենք տակաւին շատ ետ մնացած ենք. եթէ այսպէս չըլլար՝ թող չէինք տար անշուշտ որ դաստիարակ մը աշխարՀիս չորս կողմը պտըտիլ ստիպուի ապրելու Համար։ Չափազանցութիւն չէ ըսածս, մտիկ ըրէք։

Առանց ուրիշի խորՀուրդ Հարցնելու այս մարդն 1843-ին ելաւ աշխարՀ եկաւ։ Բարի եկաւ, Հազար բարի. սակայն մարդս քաղաք մը, գեղ մը երթալ ուզած ժամանակն անգամ նախ ծանօթութիւն կը Հաւաքէ և վերջը կերթայ, ուր մնաց աշխարՀն որու վրայօք Հազիւ չորս Հոգի կը գտնըվի նպաստաւոր տեղեկութիւն տուող։ Իփէքճեան եթէ այն ժամանակի դաստիարակներէն խորՀուրդ խնդրէր՝ շատ Հաւանական է որ աշխարՀ գալու նպատակէն Հրաժարէր։ Վասն զի այն ատենները գիշեր մը քանի մը ամիրաներ իրենց փորն կշտացնելէն ետքը կուզեն իմանալ թէ Ենովք և Եղիա ինչպէս կապրին, ինչ կուտեն երկինք։ Ամիրային մէկը կըսէ թէ կարկանդակ կուտեն, միւսը այս կերա-

կուրը հերքելով հնդկահաւ կուտեն կըսէ։ Վիճաբանութիւնը կը սաստկանայ և հարկ կըլլայ գիշեր ատեն պատուելի մը կանչել և անոր կարծիքն առնել։ Պատուելին կու-գայ և երբ իր կարծիքը կը հարցվի՝ կը պա-տասխանէ.

— Ձէք հարցուներ թէ՝ ձեր փողոցին մէջ նստող պատուելին ինչպէս կապրի և կեր-նէք Ենովք և Եղիային ինչպէս ապրիլը կու-զէք իմանալ։

Աւելորդ է ըսել որ նոյն գիշերն անօթի պառկած էր պատուելին և ընականաբար նը-պաստաւոր պատասխան մը չպիտի տար Ի-փէկճեանի եթէ աս իրմէ տեղեկութիւն ու-զէր։ Այս չըրաւ և չընելէն ետքը յանձնա-րարական թուղթ մ'ալ չառաւ։ Վա՜յ ան պարկեշտ ուսումնականներուն, գործունեայ-ներուն և աշխատասէրներուն որ յանձնարա-րող մը չունին, սողալով պիտի սողան գետնի վրայ. . . երանի՜ այն տգէտներուն որ յանձ-նարարողներ ունին կամ երևելի շէնքերու-վարչութեան տնօրէններ կըլլան կամ առատ թոշակներ կընդունին ու խելացիները ծաղ-րելով պատուական կեանք կանցունեն . . . երանի մտօք աղքատաց զի նոցա է արքայու-թիւն երկրիս։ . .

Այս առաջին յանցանքները գործելէն ետքը յանցանք մ'ալ գործեց Թէոդոսիոյ մէջ աշխարհ գալով. . . որպէս թէ աշխարհիս վրայ ուրիշ քաղաք մնացած չըլլար, թող որ այդ քաղաքն իւր կարիքներուն համաձայն ալ չէր։ Մանկութեան օրերը հոն անցունե-լէն ետքը 1852-ի ատենները Սինֆէրօբօլ գնաց և հոն վարժարան մտնելով փոխանակ ուսանելու՝ ուսուցանելու արհեստը սորվիլ կուզէր։ Համոզեցին զինքն որ առանց ուսա-նելու ուսուցանել անկարելի էր, և ասոր վրայ սկսաւ իւր դասերը պատրաստել և ըն-կերները գերազանցել։

1859-ին վարժարանէն ելաւ և Թէոդո-սիա դառնալով ուզեց դասատուութեամբ ապ-րիլ։ Դասատուութեամբ ապրի՜լ . . . հրաշքի դարերն անցած են . . . դասատուութեամբ մեռնիլ, այս է իրականութիւնը։—Քաղաքա-գէտներն մեծ գործ մը ըրած կըլլան եթէ կախվելու անձերն Թուրքիա ղրկեն դասա-տուութիւն ընելու։—Չկըցաւ իւր փափաքն գործադրել և հարկ եղաւ կտաւի վաճառա-կանի մը քով գրագրութեան պաշտօն վարել։ Քանի մը ամիս կտաւ չվաճառելէն ետքը հրաժեշտ տուաւ այդ գործին և միտքը դրաւ որ անպատճառ դասատուութեամբ ապրի։

1864-ին քանի մը ընկերներու հետ միանալով Ռասթօվի մէջ դպրոցի մը հիմնարկութեան աշխատեցաւ և չյաջողեցաւ։

1865-ին Եէքաթերինօտարի մէջ յաջողութեամբ դասախօսութիւն ընելու ձեռնարկեց։ Այս ձեռնարկութիւնն ալ ի դերև ելաւ և Իփէքճեան ստիպվեցաւ Ռուսաստան թողուլ և Թուրքիան գրկել։ Եթէ դասատուութիւնը թողուր և Ռուսաստանը գրկէր անխոհեմ գործ մը ըրած չպիտի համարվէր։

1867-ին Կ. Պոլիս եկաւ։ Դասատուի մը աշխարհ գալն, ինչպէս ըսինք, յանցանք մ'է արդէն, իսկ Պոլիս գալն անանկ ծանր յանցանք մ'է որ բնաւ ներելի չէ։ Իփէքճեան այս մահացու մեղքն ալ գործեց, և Եէնիգաբուի վարժարանը մտաւ Տեսչութեան պաշտօնով։ Այս անձը պզտիկին վրայ պզտիկ գաղափար ունի կամ, լաւ ևս, բնաւ գաղափար չունի, կը փափաքի որ ամեն բան մեծ, փառաւոր և կատարեալ ըլլայ։ Գովելի փափաք մ'է այս, բայց տեղին, ժամանակին և պարագաներուն յարմարիլն ալ քիչ մը պէտք է։ Եթէ կօշկակար մը եղած ըլլար՝ նաւակի մեծութեամբ կօշիկներ պիտի կարէր, թէպէտ և պօլսեցիներուն մեծ ծառայութիւն մը պիտի ընէր, վասն զի երբեմն փողոցներէ անց-

նելու համար նաւակի պէտքը զգալի կըլլայ, ինչպէս հոս կօշի պէտքը կըլլային ծայրը։ Ամիսը տասնը հինգ ոսկի եկամուտ ունեցող վարժարանի մը տնօրէն կարգէ Իփէքճեան էֆէնտին և աղաչէ իրեն որ ծրագիր մը պատրաստէ։ Հետևեալ օրը ծրագիր մը կը հանէ ծոցէն և կսկսի կարդալ.

«Պատիւ ունեցէք մտիկ ընելու այն ծրագիրն զոր պատրաստելու համար աղաչեցիք մեզի։

Ա. Նկատելով որ դպրոցին շէնքն աւելի ախոռի ձևով շինված է քան թէ դաստիարակութեան շէնքի մը ձևով կը խնդրեմ որ նախ այդ դպրոցը փլցունէք և նորէն շինէք այն ձևով որուն օրինակը Գերմանիայէն բերել տուած եմ։ Այդ շէնքին մէջ անկարելի է տղայ դաստիարակելը։

Բ. Ճեմիշները վերցունելու է դպրոցին քովէն և քաղաքէն դուրս տեղ մը դնելու է։

Գ. Նկատելով որ կլիմայն վնասակար է՝ կը խնդրեմ որ հոգաբարձութիւնդ արժանը տնօրինէ քաղաքիս կլիմայն փոխելու համար։

Դ. Վարժարանն ամիսը հարիւր ոսկւոյ պէտք ունի և հոգաբարձութիւնը կարող է, եթէ ուզէ, ժողովուրդէն հաւաքել այդ դրամը։

Ե. Եթէ այս առաջարկութիւններս կըն-

դունիք՝ լաւ, եթէ ոչ՝ մնաք բարեաւ։

Այս տեսակ ծրագիրներով կը փափաքի Գերմանիայի վարժարաններու հաւասար ընել այն վարժարանն որ իւր տնօրինութեանը տակ առած է։ Յայտնի է թէ այսպիսի ծրագիրներն որչափ ընդունելութիւն կը գտնեն անանկ ժողովրդէ մը որ Տնօրէնի մը տրված ամսականը ծովը նետված ստակ կը համարի։ Իփէքճեան չուզեր ծրագրին մէջ *թիւն* վերջաւորած խել մը ուսումներ և գիտութիւններ շարելէն ետքը զանոնք աշակերտներուն չսորվեցունել և, հետևապէս, անոնց ծնօղքը խաբած ըլլալ։ Ամէն բան առաջուց կիմացունէ որպէս զի ապագային մէջ պատասխանատուութեան տակ չմնայ։ Նոյն իսկ պարգևաբաշխութեան օրերն ալ՝ որք ծնօղքներ խաբելու յատուկ օրեր են, բնաւ սուտ չխօսիր. յայտնապէս կըսէ թէ Թորոսը տկար է Կիրակոսը ծոյլ է. մինչդեռ ժողովրդեան հաճելի ըլլալու համար պէտք էր ըսել՝ որ փառք Աստուծոյ, վարժարանիս բոլոր աշակերտները յառաջադէմ են և կը յուսամ որ գալ տարի փիլիսոփաներու յորդ առատութիւն մը պիտի տեսնենք։ Վարժարանի տնօրէնի մը համար քիչ մը ստախօսութիւն և քիչ մ'ալ շողոքորթութիւն անհրաժեշտ պէտք է, և այն տնօրէնն որ

այս երկու առաքինութիւններէ զուրկ է՝ անպատճառ օր մը հեռանալ պիտի ստիպվի այդ ասպարէզէն։ Ասկից զատ՝ Իփէքճեան հոգաբարձու էֆէնտիներու հետ վարվելու եղանակն ալ չգիտեր։ Հոգաբարձու մը կուզէ որ Տնօրէնն իւր առջև բարև բռնէ, *սիկարային* կրակ բերէ. եթէ փողոցի մէջ հանդիպի հոգաբարձուի մը որ միս ի ձեռին կերթայ՝ միսն ինք առնելու և տուն տանելու է։ Այսպէս չվարվեցա՞ւ . . . ալ ականջները հոգաբարձուներուն բերանին մօտեցունելու է.

— Ի՞նչ ըսել է, էֆէնտիմ, ան տիրացուին խօ՞սքը պիտի ըլլայ։

— Իրաւունք ունիք, առջի օրը դպրոց մտայ տեղէն չերելայ, կարծես ան մեզի ամսական կուտայ։

— Շատ ճշմարիտը խօսեցաք, ազգին ստակովը կապրին . . . և հոգաբարձուներուն հրամայել կուզեն։

— Վռնտելու է այդ մարդը վռնտելու է։

— Այո՛, այո՛. . . ծօ տնտես, 'գնա պատուելիին ըսէ որ մէյ մ'ալ դպրոց ոտք չկոխէ։

Հարկ չմնար ա՛լ երկար բարակ բացատրելու թէ Իփէքճեան ինչու երկար ատեն չկրցաւ մնալ Պոլսոյ թաղային վարժարաններուն մէջ։

1871-ին Շահ-Նուպարեան վարժարանին Տեսչութիւնն ստանձնեց։ Յիշեալ վարժարանն որ Իփէքճեանի փափաքներն իրականացնելու չափ եկամուտ ունէր, կանոնաւոր կերպով շարունակեց և ուսեալ աշակերտներ ալ դուրս տուաւ որչափ ատեն որ եկամուտ ունեցաւ։ Շատ մը դասատուներ՝ որոնք շաբաթն երեք անգամ գալու պարտաւոր ըլլալով մէկ անգամ կուգային վարժարան՝ թշնամի եղան Իփէքճեանի որ ճշդութիւն պահելու թերութիւնն ալ ունէր։ Իրեն համար օրակարգ մը պատրաստած էր և անոր համեմատ կը շարժէր. ելնելու, պառկելու, ճաշելու, խօսելու, խորհելու, լալու, խնդալու և փռընգտալու յատուկ ժամեր որոշած էր, և այս կարգապահութիւնն իրեն թշնամիներ կը յարուցանէր։

Այն ատեններն էր որ դաստիարակութեան սահմանի կռիւ մը բացվեցաւ լրագիրներու մէջ։ Մէկն ելաւ և Մանզումէի էֆքեարի մէջ հարցում մը ըրաւ թէ ինչ է դաստիարակութեան սահմանը։ Իփէքճեան խընդաց։ Այս հարցումը պարապ բան մ'էր, վասն զի դաստիարակութեան սահմանը չգիտցող դաստիարակ մ'իսկ չկրնար դաստիարակ ըլլալէ դադրիլ։ Այսչափ մարդ կայ աշխարհիս վրայ, միթէ ամենն ալ մարդկութեան սահմանը գի-

տե՞ն, ոչ, բայց և ոչ մին մարդ ըլլալէ դադրած է։

Այս հարցումը կը յիշեցունէ մեզ Մոլիէրի «Քաղաքացին ազնուական»-ի հետևեալ տողերը.

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Մտերմաբար բան մը պիտի յայտնեմ ձեզի։ Ազնուականի մը սիրահարած եմ և կը փափաքիմ որ օգնէք ինծ գրելու սիրատոմս մը զոր իրեն ոտներուն տակը պիտի ձգեմ։

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Գլխուս վրայ։

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Բայց սքանչելի բան մը ըլլալու է։

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Յայտնի է։ Ոտանաւո՞ր կուզէք գրել։

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Ոչ, ոչ, ոտանաւոր չեմ ուզեր։

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Ըսել է որ արձակ կուզէք։

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Ոչ, ոչ. ոչ արձակ կուզեմ ոչ ալ ոտանաւոր։

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Սակայն պէտք է որ կամ մին ըլլայ կամ միւսը:

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Ինչո՞ւ համար:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Պատճառն սա է որ մեր միտքը բացատրելու համար կամ արձակ գրելու է կամ ոտանաւոր.

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Արձակէն ու ոտանաւորէն զատ բան չկա՞յ:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Ոչ, պարոն. այն որ արձակ չէ ոտանաւոր է, և այն որ ոտանաւոր չէ արձակ է:

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Մեր խօսածն ի՞նչ է ուրեմն:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Արձակ է:

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Ի՞նչ կըսէք. օրինակի համար եթէ ըսեմ ,,Նիքօլ սա մուճակներս և գիշերուան գդակս բեր“ արձա՞կ է սա:

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱՏՈՒ

Արձակ է:

ՄՕՆՍԻԷՕ ԺՈՒՐՏԷՆ

Չըսե՞մ որ քառասուն տարիէ ի վեր արձակ կը խօսիմ եղեր և դեռ այսօր կիմանամ. . .

Զարմանալու բան չկայ. միթէ այսօր չկա՞ն խմբագիրներ որ սխալ գրեն առանց զգալու իրենց սխալը:

Ըստ իս մարդ մշակելու և ըստ ուրիշներու մարդուս միտքը, սիրտն ու մարմինը մշակելու արհեստն Իփէքճեան էֆէնտին քանի մը տարիներ Շահ-Նուպարեան վարժարանին մէջ գործադրելէն ետքը հրաժարեցաւ այդ շէնքէն որուն հասոյթները ցամքիլ սկսած էին: Մեկնեցաւ Պօլիսէն և Լօզան գնաց ու հոն յայտարարութիւն մը հանեց որ յարմար գնով յանձնառու կըլլայ Թուրքիայէն և ուրիշ կողմերէ հոն ղրկուելիք տղայներու դաստիարակութեանը: Այս գործն ալ չկրցաւ գլուխ հանել և ստիպուեցաւ դառնալ Պօլիս՝ ուսկից Իզմիր գնաց և հոն ալ իւր հրաժարականը տալով նորէն Պօլիս դարձաւ և Իւսկիւտար Սէլամիյէյի միացեալ վարժարանին տնօրէն անուանուեցաւ:

Իփէքճեան էֆէնտին մանկավարժութեան մէջ գերմանական դրութիւնն կը սիրէ այնպէս ինչպէս կը սիրեմ ես սխտորով միսը և

կը սիրես դուն ձէթով լուբիան։ Այս գրութիւնը շատ յարմար է տարուան մը մէջ Թաղային վարժարան մը հազար հինգ հարիւր ոսկի պարտական ընելու։ Մեր ըսածը քանի մը տարիներ առաջ փորձով հաստատեց Իւսկիւտարու Սելամսըզի վարժարանն՝ որուն հոգաբարձութիւնն Իփէքճեան Էֆէնտին աւելի գերմանասէր էր։ Այս գրութիւնը խիստ կրտրուկ է, վարժարանն կամ կը բարձրացունէ կամ կը կործանէ։ Իփէքճեան Էֆէնտին եթէ քիչ մը խոնարհէր և Թաղային վարժարաններն երկրորդական աստիճանի վերածելու դիւրութիւններ տուող ծրագիր մը պատրաստելու գիջանէր՝ ազգին մեծ ծառայութիւն մը ըրած պիտի ըլլար։ Մենք կը կարծէինք որ ժողովուրդը և վարժարաններուն եկամուտները քննելէն ետքը գլուխը պիտի փոխէր. բայց մեծ եղաւ մեր զարմանքը երբ տեսանք որ գլուխը փոխելու տեղ գլխարկը փոխած է։ «Պարապ բան է բարեկամ, կըսէ Իփէքճեան, ինչ որ ալ ընես այս ազգը դըպրոցի համար դրամ չտար, կուզէ որ իւր տղայները ձրի կարդան»։ Իրաւունք ունի, սակայն քիչ մը զոհողութիւն ընելով ժողովուրդը ծանօթացնելու է իւր պարտքերուն։

Իբրև երեսփոխան ալ ազգին ծառայած

է. երկաթեայ ականջ ունենալու է մէկը որ դիմանայ անոր ատենաբանութիւններուն։ Շատ խօսելու համար մրցումի կելնէր ուրիշ երեսփոխաններու հետ և շատ անգամ մըրցանակն կը վաստըկէր։ Իւր կարծիքներն երբէք ճնշման տակ չեն իյնար, կը խօսի ազատօրէն ինչ որ կը խորհի ազգին օգտին համար։ Անձնական շահն՝ որ շատ անգամ մեր երեսփոխաններէն մէկ քանիները կստիպէ լըռել, բնաւ ազդեցութիւն չկրնար ունենալ իւր վրայ. ամենէն հարուստին մէկ անքաղաքավարութիւնն անոր երեսը զարնելէ չհրաժարիր մինչև անգամ չորս հազար ոսկիով աղջիկ մը տալ խոստանաս իրեն։ Շատերը կը կարծեն թէ կիրքով կը խօսի. ես կը հաւատամ որ կիրքով կը խորհի և պաղարեամբ կը խօսի։

Հրապարակի վրայ ունի գրութիւններ որոնք ողջամտութիւն կը բուրեն։ Ոճը խոնարհ բնաւորութիւն մը չունի։ Անգամ մը իրաւամբ յարձակեցաւ Մամբրէ եպիսկոպոսին դէմ որ պատասխանեց թէ կրօնաւորի դէմ յարձակելն կրօնի դէմ յարձակիլ է։—Աս ճըշմարիտ է, և ասոր համար է որ երբ Մամբրէ եպիսկոպոս հարբուխ ըլլայ՝ կրօնքին ալ քիթը կը վազէ։—

Իփէքճեան էֆէնտին, ինչպէս տեսնլե-ցաւ կենսագրութեանս մէջ, աւելի գեղեցիկ քան տգեղ կողմեր ունի. սակայն իւր դէմքը գեղեցկութեան մասին միւս բոլոր յատկութիւնները կը գերազանցէ։ Փողոցի մէջ այնպիսի սիգաճեմ քալուածք մ՛ունի որ մարդս կը վախնայ ետեւէն երթալու իրեն սպասաւորն չկարծվելու համար։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԻՒՀԷՆՏԻՍԵԱՆ

Յովհաննէս Միւհէնտիսեան, ձուլիչ, փորագրիչ, ոսկերիչ, թղթադրամներու արարիչ, տպարանապետ, երեսփոխան, Սամաթիա ծնած է 1810 փետրվար 21-ին. այսինքն այն ամսուն՝ որու մէջ, կըսէ չգիտեմ ով, կիները քիչ կը խօսին։

Հազիւ չորս տարեկան կար երբ իմացուց ծնօղացն որ ինք այն մարդերէն է՝ զորս նախախնամութիւնը ստեղծած ժամանակը ըստեղծող ոգիով մը կօժտէ և վերջը թող կուտայ որ ուրիշներէն միշտ խաբվին։ Այգ տարիքին մէջ էր Միւհէնտիսեան և օր մը մեղրամոմէ կանթեղ մը շինեց, և տեսաւ Միւհէնտիսեան որ բարի է։ Իւր յաջողակութենէն քաջալերված՝ կանթեղն աւրեց և անոր տեղ պզտիկ կատու մը շինեց։ Օր մը ետքը կատուէն ընկուզենի մը շինեց և հետևեալ օրն ալ ընկուզենին դդումի այլափոխեց։ Այս ամենուն մէջ կատարելապէս յաջողելէն ետքըն ըսաւ. *մարդ մ՛ալ շինենք*—մեղրամոմէ

—և դդումն առնելուն պէս մարդու բարեփոխեց զայն և իւր արարչագործութիւնն կատարեալ եղաւ։

Հայրը տեսնելով որ իւր տղուն ձեռները հանճար ունին՝ միշտ կը քաջալերէր զինքն երբեմն նուէր տալով և միշտ խրատ։

Եօթներորդ տարուան մտնելուն պէս թաղային վարժարանը ղրկուեցաւ որ նախնական ուսումներն առնէ։ Արդէն այն թուականին վարժարանները հիմակուաններուն պէս *նախնականէն* ուրիշ բան չունէին տալու. երբեմն *նախնականն* իսկ կը պակսէր։ Միւհէնտիսեան շարունակ աշխատելով կատարելապէս սորվեցաւ *Սաղմոսը*, *Նոտակարանն* և *Նարեկը*, որոնք ընթերցանութեան երրորդութիւն մը կը կազմէին այն ատենները։

Երեկոյները տուն դառնալուն պէս ծունկ կը չոքէր հօրը առջև որ իրեն զբօսանք բաներ կը սորվեցունէր իրեն, զոր օրինակ՝ գաւաթ մը չափել և որչափ ջուր առնելը գտնել. *օքթան* ըսած գործիքով *իրթիֆա* առնել, ժամը քանի ըլլալն գիտնալ և արևուն ծագումը գտնել։ *Օքթանը* այսօր բնաւ չգործածուիր, վասն զի ամէն մարդ իւր փորէն կարող է գուշակել ժամը քանի ըլլալը։

Երեկոյեան աշխատութենէ աւելցած ժամերն ալ պարապ չէր անցուներ, ձայնագրութեան դաս կառնէր *նօթանի ալալա* Համբարձումէն որուն կենացը վրայօք ոչինչ գիտենք այսօր։ Այնքան կը սիրէր *տիւմթէքով* խաղ կանչելն որ ամէն մէկ երգին *բանթալօն* մը կը պատռէր, այնքան ուժով կը զարնէր ծունկերուն. եթէ ամբողջ *Փասլ* մը *տիւմթէքով* կարդալու ըլլար տասներկու հատ բանթալօն պէտք կըլլար։ Հայերէն ձայնագրութեան մէջ հսկայաքայլ յառաջ երթալէն ետքը եւրոպականն ալ սորվեցաւ, ուսկից փափաք եկաւ վրան դաշնակ զարնելու։ Եթէ չենք սխալիր՝ ինք առաջինն եղաւ ազգին մէջ դաշնակ զարնող։ Այն ատենները դաշնակն շատերու անծանօթ նուագարան մը ըլլալով՝ անոր ձայնն առնողները փողոցին մէջ կը շարուէին և մտիկ կընէին։ Դաշնակ զարնելը բան մը չէ, աղէկ զարնելը բան մ'է, և Միւհէնտիսեանի մատներն այնքան վարժ էին որ դաշնակին դպչելնուն պէս, անոր ձայնէն կզմայլէին և թռչտելով կուգային տանիքներու վրայ կիջնային ագռաւներն, վասն զի այն ատենները սոխակ չկար. միայն սոխակ մը կար դրացւոյն տունը որ իւր գեղգեղանքներովն կը պատասխանէր. բայց ափսոս որ այն սոխակն ալ մեր բախ-

տէն Արքատիի էր։ Այսու ամենայնիւ Արքատիի սոխակն էր որ Միւհէնտիսեանի փառքը կաւելցունէր, ոչ թէ անոր համար որ աւանակին ձայնին քով դաշնակինը բարձր տեղ մը կը բռնէր այլ անոր համար որ դաշնակով աւելի դժուար է իշու մը զգացումները արթնցնելը քան թէ սոխակի մը։ Միթէ պերճախօսութեան արհեստին մէջ ալ այսպէս չէ՞. . . Զգայուն սիրտ մը յուզելու համար Տեմոսթէնէս շատ է, իսկ անզգայները յուզելու համար Կիկերոններ քիչ են։ Կրակն մի և նոյն կերպով չներգործեր բամպակի և ապառաժի վրայ։ Սովեալներու համար հրատարակուած սրտաճմլիկ և աղէխարշ նամակներն այնչափ կազդեն անզգայ հարուստներու վրայ որչափ փոքրիկ կայծ մը՝ ապառաժի մը վրայ։ Ա՛լ դիւրին է գուշակել, կարծենք, որ Միւհէնտիսեան քաջ դաշնակահար մ'էր։

Երաժշտական ճիւղին մէջ դաշնակահարութեամբ չշատացաւ. եւրոպական ձայնագրութենէ լուսաւորվելով հայկականին մէջ եղած թերութիւններն ուղղեց. ձայնագրութեան կանոնները պարունակող տետրակ մը շինեց և յետոյ, երբ տպարանապետ եղաւ, նոյն նօթաներուն հայր և մայր գիրերը պատրաստեց, բայց պարագաները թող չտուին

որ այդ հայր և մայր գիրերն իրենց զաւակներն ի լոյս ընծայէին։ Ասոնցմէ զատ ունի նաև շինած սրտիկ երգեհոն մը՝ որ էլիճը կը պարունակէր իւր բէշրէֆովն, պէսթովն, շարքիներովն և սէմայիովը։

Եւ որովհետև երգեհոնով էլիճի ֆասլը եղանակելն հաց չտար մարդուս՝ Միւհէնտիսեան ոսկերչի մը քովը մտաւ։ Իւր բնատուր ձիրքովն քիչ ժամանակի մէջ յառաջ գնաց նատէքեարութեան մէջ։ Ինչ որ մեղրամոմէ կը շինէր պզտիկութեան մէջ՝ արծաթէ և ոսկիէ շինել սկսաւ։ Ազգային բոլոր նշանաւորներուն գործերն կը շինէր և ամենուն սէրն ու համակրութիւնը գրաւած էր։

Ազամին գործած յանցանքը նկատողութեան առնելով կըսեմ թէ արժանի էր որ իւր ճակատին քրտինքովն ապրելու դատապարտվէր և ոչ թէ շատ մը պէյերու կամ էֆէնտիներու պէս մեր ճակատին քրտինքովն ապրելով Վոսփորի ծովափունքին վրայ պալատի պէս տուներու մէջ Եւայն քովն առնէր և փափուկ բազմոցներու վրայ նստէր. նոյնպէս օձին ալ խորամանկութիւնը տեսնելով կընդունիմ թէ գետնի վրայ սողալով քալելու պատժոյն ենթարկվելու էր և ոչ թէ մեզի պէս կանգնելով քալելու էր, ինչպէս կը քալէր ան-

շուշտ տալ· բայց երբ Միւհէնտիսեանի բարքն վարքը կը դիտեմ, Հետաքրքիր կըլլամ Հասկընալու թէ ինչ մեղք գործած է արդեօք որ տպարանապետ ըլլալու ծանր պատիժը կրելու դատապարտուած է։ Գիտէք Հարկաւ որ մեր ազգին մէջ տպարանապետ ըլլալն անանկ ծանր պատիժ մ'է որ ոչ սողալով քալելու կը նմանի ոչ ալ ճակատի քրտինքով ապրելու պատժոյն որուն այսօր ամենքս ալ կը փափաքինք և չենք կարող արժանի ըլլալ . . . —ինչ որ պատիժ էր Ադամայ օրով վարձատրութիւն կը Համարուի այսօր Պոլսոյ մէջ։—Ադամ արգիլեալ ծառէն կերաւ, աչքը բացուեցաւ և վերջէն թզենիով գոցուեցաւ. պատասխան տուէք ինձ, ով պատմագէտներ. այս տպարանապետներն այդ արգիլեալ ծառն ամբողջ կլլեցին որ իրենց աչքը միշտ բաց է և բնաւ չգոցուիր... Հապա դասատուները՝ որ բան մը կերած չունին խեղճերը . . . Հապա խմբագիրներն որ միսի վրայ գաղափար չունին ինչպէս կոյրերը գոյնին վրայ։ Պատասխան չէք տար. ես ալ չեմ ուզեր, թող աս ալ Լոյսի բաժանորդագիններուն քովն երթայ, երբ որ Լոյսի շրջանն լրանայ՝ այն ատեն կուտաք։ Մենք Միւհէնտիսեանի դառնանք։

1839-ին ազգը Արապեան տպարան մ'ու-

նէր միայն, և Մանուէլեան կը փափաքէր տպարան մը Հաստատել Ճեմարանի մէջ որ նոր բացուած էր։ Մանուէլեան իւր այս փափաքը կը Հաղորդէ Թադէոս Տիվիթճեանի՝ որ Բէջքա ելնելով Հրեայ փորագրիչ մը կը գտնէ և Հայերէն Հայր գիրեր շինել կուտայ անոր։ Տիվիթճեան կը տեսնէ որ այդ Հրէին շինած գիրերը Հայերէն չէին այլ տարբեր ձևով ու ճաշակով խել մը նշաններ՝ որոնք անոնց գործին միայն կուգայ որ կը փափաքին նոր լեզու մը ստեղծել։ Տիվիթճեան կստիպուի Հրաժարիլ այս ձեռնարկութենէն և Միւհէնտիսեան Խաչատուր Միսաքեանի թելադրութեամբ և ընկերակցութեամբ ծախու կառնէ Տիվիթճեանի գիրերն որոնք Հրէին շինած Հայրերուն և Տիվիթճեանի պատրաստած մայրերուն ծնունդն էին։ Միւհէնտիսեան այդ Հայրերը և մայրերը կը կոկէ և այնպիսի ձև մը կուտայ անոնց որ ճաշակը կը Հաւնի։ Այս արհեստին մէջ մտնելուն պէս Հոգւով և մարմնով աշխատեցաւ որ տեսակ տեսակ գիրեր պատրաստէ։ Մէկ երկու տարիէն զգալով որ մինակ աչաց տեսութեամբ շինելն շատ դըժուար բան էր՝ գործիք մը Հնարեց որուն մէջ փորագրելիք պողպատն անցընելով կըրնար նոյն պողպատին ծայրը բարակ և սրա-

ծայր պղպղատով մը աղիւսակներ գծել գիրերուն, սիւներուն և միջոցներուն հաստութեանը, ծռութեանը և բարձրութեանը չափով, և այն գիծերուն համեմատ կը փորագրէր. որով եթէ *այլ* մը շինել ուզէր՝ *այլին* երբէք սիւնը հաւասար հաստութեամբ հաւասար ծռութեամբ և հաւասար երկայնութեամբ կըլլար։—Ինչպէս կը տեսնվի, *այլին* ամեն կողմը հաւասարութիւն կար, մինչդեռ Թուրքիոյ և ոչ մէկ կողմը կայ այս հաւասարութիւնը։—Այս գործիքը շինելէն ետքը ուրիշ գործիք մ'ալ հնարեց որով հայր գիրը պղինձին վրայ մամուլի ճնշմամբ կը զարնէր և ոչ թէ կռանի հարուածով ինչպէս կընէին ուրիշները։

1840-ին Միւհէնտիսեանի շնորհիւ Պօլսոյ մէջ առաջին անգամ մաքուր *Օրացոյց* տպվեցաւ ի ճեմ. Սրբոյ Երուս. մինչև այն թուականը Վենետիկէն կուգային *Օրացոյցները* . . . և շատ անգամ *Օրացոյցներուն* գալն ուշանալով՝ Պատրիարքարանն օրերը կը շփոթէր և Վենետիկ հարցունելու կստիպվէր թէ *վաղը շաբա՞թ է*։ Արդեօք քանի քանի անգամներ Ծնունդի օրը խաչելութեան աւետարաններ կարդացված են, ով գիտէ ինչ քաշած է Որդի Մարդոյ մեր ազգին ձեռքէն . . . ։

Միւհէնտիսեան կը փափաքէր տպարան մը բանալ և թողուլ ճեմարանն որ գոցվելու վրայ էր, բայց ուրիշ տպարանապետ մը արգելք կըլլար և Աստուր Պատրիարքին միջնորդութեամբ թող չէր տար որ տպարան բանար, ուստի *Օրացոյցէն* զատ բան չէր կրնար տպել ճեմարանի մէջ։ Զուքուր Չէշմէ խանը կը փոխադրէ իւր գիրերն ու մամուլն։ Աստուր Պատրիարք իմանալուն պէս *Թաքրիր* մը կը գրէ Բ. Դուռը և կը պահանջէ որ գոցվի այդ տպարանն իբրէ հրաման առած չըլլալուն համար։ Աղերսագիր կը մատուցանէ Բ. Դուռն որ Պատրիարքարան կը ղրկէ զինք ըսելով թէ՝ գնա Պատրիարքէն հրաման ա՛ռ։ Պատրիարքարան կերթայ, և Պատրիարքէն կը մերժվի։ Ամիրաները որոնք կը ճանաչէին և կը սիրէին Միւհէնտիսեանը, գիշեր մը կը գտնըվին տուն մը ուր ներկայ էր նաև Պատրիարքը։ Խօսք կը բանան և կաղաչեն Նորին Սրբազնութեան որ հաճի տպարանի արտօնութիւն շնորհել Միւհէնտիսեանի. Պատրիարքը կը սրդողի և կսպառնայ։ 1843-ին Բարիզէն Կրճիկեան Յակոբ էֆէնտին կիմանայ և իւր թուրք ծանօթներուն կը գրէ հոս որ աշխատին Միւհէնտիսեան տպարանին բացվելուն։ Ասոր վրայ Բ. Դռնէն Թաքրիր կը ղրկվի Պատրիարքին որ

Հրաման տայ։ Պատրիարքը մէկդի կը նետէ Բ. Դրան *Թաքրիրն*, ինչպէս որ Բ. Դուռը կընէ հիմայ Պատրիարքարանի *Թաքրիրներուն*։ Այսչափ աշխատութեան ապարդիւն մնալուն վըրայ բարեկամները կըսեն Միւհէնտիսեանի.

— Մինչեւ որ այս մարդը չմեռնի կամ չհրաժարի դուն տպարան բանալիք չունիս։

— Եթէ այս մարդը չմեռնի ես անօթէ պիտի մնամ, կը պատասխանէ Միւհէնտիսեան։

1844-ին կը հրաժարի Աստուր Պատրիարք որուն կը յաջորդէ Մատթէոս Պատրիարք որ վերջէն Կաթողիկոս եղաւ։ Ասոր օրովը բացվեցաւ Միւհէնտիսեան տպարանն որ մեծ անուն վաստըկեցաւ իւր տպած *Օրացոյցներով*, *Սաղմոսներով*, *Նարեկներով* այլ եւ այլ գիրքերով, *Մեղուով*, *Ժամանակով*, *Մէճմուայը Հավատիսով* եւն. Գրաշարները պոչը կըտրած գ, լ, ղ, շ, չ, ջ, վ տառեր փնտռելու դժուարութենէն ազատելու համար ծոցագիրները շինեց։

Որչափ մեր ազգին նոյնչափ եւ թերեւս աւելի ծառայութիւն մատուցած է Թուրք ազգին։ *Թաալիք* գիրը յօրինեց որով տպվեցաւ տաճկերէն առաջին անգամ *Րիսալէի Իթիքատիյէ* անուն տետրակը։ 1867-ին շինեց *Նէսխ*

գիրն որուն օրինակը տարաւ Մեծ Եպարքոս Ալի բաշային որ շնորհակալութեամբ ընդունելով այդ գիրերն յայտնեց թէ ազգին երախտագիտութեանը արժանի է։ Այս գիրով տըպված է *Հիլէի Հաքանի* անուն տետրակը։ Միւհէնտիսեան այս գիրերուն համար նուէր առաւ կառավարութենէ ինչպէս նաեւ ցմահ առնելու պայմանաւ երկու հարիւր դահեկան ամսական կապվեցաւ իրեն, բայց չմեռած կտրվեցաւ այս թոշակն որ չորս հինգ ամիս միայն տրվեցաւ։

Գիր շինելէն գիրք տպելէն աւելի թըղթադրամի կաղապար շինած է եւ թղթադրամ տպած է, եւ այս մասին ալ բնաւ գոհողութիւն չէ խնայած հայրենեաց փառացը համար։ Առաջին անգամ թղթադրամը ձեռագիր էր եւ ուրիշ կառավարութիւններու թղթադրամներուն քով շատ յարգ չունէր։ Միւհէնտիսեան ուզեց որ մեր կառավարութիւնն ալ ունենայ գեղեցիկ եւ ձեւաւոր թղթադրամ՝ ուստի 1843-ին կաղապար մը շինեց եւ կառավարութեան ներկայացուց։ Կառավարութիւնն առաւ զայն, քննեց եւ հաւանեցաւ եւ հրաման տուաւ որ տպվի։ Թղթադրամները տըպվիլ սկսան։ Քիչ մը ժամանակ անցնելէն ետքը հրաման տրվեցաւ որ նորէն տպվի, նորէն

տպվեցաւ։ Երրորդ անգամ տպվի։ Ինչո՞ւ չէ, տպվի։ Մխ-Հէնտոխեան քաջալերվելով իրեն տրված խրատոյսէն՝ ուզեց որ աւելի փառաւոր թղթադրամ մը շինէ։ Շաբաթ մը աշխատելէն ետքը ուրիշ ձեւով թղթադրամ մը շինեց և կառավարութեան ներկայացուց.

— Օ՜օօ . . . . աղր խօսք չկայ։

— Աս առաջինէն աղէկ է։

— Աս սքանչելի բան է էֆէնտի։

— Ի՞նչ կըսէք, պէյ, սըկէ քիչ մը բան տպել տա՞նք։

— Հարցունելը աւելորդ է, տպվի էֆէնտիմ տպվի։

Նորէն կը տպվի և քանի մը ամիսէն Մխ-Հէնտոխեան կը կանչվի։

— Սա ուրիշ աւելի աղուոր բան մը կըրնա՞ս շինել։

— Կաղը կը բերեմ, էֆէնտի։

Հետեւեալ օրն ուրիշ կաղապար մը կը տանի։

— Տեսա՛ր, իմ ուզածս սանկ էր. սըկէ տպեցէք և անունը Ֆայըգալը դրէք։

Արազատիպը կսկսի բանիլ. ամեն դառնալուն քաղաքը միլիոններու մէջ կը խղդէ։

Տարի մը ետքը։

— Սա Մխ-Հէնտոխեանը չկանչէ՞ք։

— Հոս եմ, էֆէնտի, հոս եմ։

— Ծոյլ մէկն ես դուն. ուր էր մեզի նոր կաղապարներ պիտի բերէիր։

— Քովս ունիմ հատ մը . . . հրամմեցէք, տեսէք։

— Մինչև հիմայ շինածներուդ ամենէն աղէկն աս է. տպեցէք սակէ և անունը Ֆայըգալը դրէք։

— Շատ լաւ։

Փայիզսիզները կը տպագրվին ու քանի մը շաբաթէն ետքը շրջաբերութեան կը հանվին։

Այս թուղթերէն զատ տպագրած է Ետ-համը ումումիյէն. Թանվիլաթը Միւմթազէն և ուրիշ շատ մը թղթադրամներ և արժէթուղթեր որոնք հասարակութենէ այն աստիճան սիրալիր ընդունելութիւն գտան որ անոնցմէ ոմանք տասներորդ և ոմանք քսաներորդ տպագրութեան արժանացան։ Եթէ ասոնք գիրք ըլլային և օտար լեզուներու թարգմանվէին՝ մեծ վաստակ կը ձգէին։ Ձեր մտքէն ելած չէ որ 1860-ին Իյանէի ումումիյէ ըսելով կառավարութիւնն ուզեց թղթադրամը վերցունել։ Օրին մէկը յայտարարութիւն մը հանելէն վերջը թէ կառավարութիւնն ալ թղթադրամ չըպիտի ընդունի 1861-ին նոր և գեղատեսիլ

թղթադրամներ հանեց։ Այս թղթադրամներն ալ Միւհէնտիսեանի գրչին արդիւնքն են։ Համրելով անհնար է լմնցունել այս անձին թըղթեայ երկասիրութիւններն որոնք այնչափ հարստացուցին և այնչափ աղքատացուցին երկիրը։ Ինքն ալ ոչ նուազ վնասվեցաւ վաթսուն եօթանասուն գործաւորի ամսական տալու համար սեղանաւորներէն տոկոսով դրամ վերցունելով։ Այս վնասու հետևանքն է տըպարանին նախ երեսի վրայ թողվիլն և ապա բոլորովին գոցվիլը. Թէպէտ և յիշեալ տպարանը, ինչպէս բոլոր հայ տպարանները, չէր կարող իւր ծախքը գոցել հայերէն հրատարակութիւններ ի լոյս ածելով . . . կեցցէն ազգային գրականութիւն և անօթութիւն։

1874 ապրիլ 25-ին Ղալաթիոյ մաքսատունը Վէրագայի սանհինէյին տպարանը մտաւ փորագրութեան պաշտօնով զոր մինչև այսօր կը շարունակէ։

Ունի ուրիշ այլևայլ փորագրութիւններ որոնց ամբողջութիւնն ամէն. Ս. Ներսէս Պատրիարքին իրմէ ուզած և առած է Պատրիարքարանի մէջ կախելու համար։

Երեսփոխան ընտրված ըլլալով քանի մը տարիներ Ազգային ժողովներուն ներկայ գտնվեցաւ։ Ամէն անգամ որ Պատրիարքարանի սըն-

տուկին վրայ իրեն կարծիքը կը հարցվէր՝ կը պատասխանէր թէ թղթադրամ հանելէն ուրիշ հնարք չկայ։

Այս անձը եօթանասուն տարի է այսօր, և եթէ իւր արհեստը կատարելագործելու համար ունեցած փափաքին նայինք՝ դեռ եօթանասուն տարի ապրելու միտք ունի։ Տարիները երբէք չեն նուազեցուցած իւր ճարտարութիւնը, այսօր երէկէ աղէկ կը փորէ, վաղը այսօրէ աղէկ պիտի գծէ։

Անգործ մնալէ ուրիշ բանէ մը չվախնար. միշտ կաշխատի և կը փափաքի որ քանի մը աւուր մէջ Ղալաթիոյ բոլոր տուները և խանութները գնէ։

Զինքը խաբելու համար ոչ օձի կերպարանք մտնել հարկ է ոչ ալ աղաւնիի, յանուն մարդկութեան կարող ես երկու տարի աշխատցունել զինքը և չվճարել պատրուակելով թէ՝ առնելիքներ ունիմ և չեմ կարող առնել։ Այդ խօսքիդ ոչ թէ միայն կը հաւատայ այլ կը խղճայ վրադ։ Զափազանց առատաձեռն ըլլալու թերութիւնն ունի և այս իսկ էր իւր նաւուն ղեկը վարողը։

Եթէ կուզէ ոք ճանաչել այս մարդը փողոցի մէջ՝ թող աչաց առջև բերէ այն մարդուն քալելն որ տասնըհինգ տարիէ ի վեր բա-

ցակայ գտնըւող եղբօրը գալը կիմանայ յանկարծ և զայն տեսնելու համար տանը ճանբան կը բռնէ: Այսչափը հերիք չէ, պիտի ըսես, պէտք է որ դէմքին վրայ տեղեկութիւն ունենամ: Շատ լաւ: Պզտիկութեան ժամանակ հիւրի մը խահվէ տուած ատենդ չէ՞ հանդիպած երբէք որ խահուէին գաւաթը դիպուածով իյնայ և խահուէն ալ հիւրին վրայ թափվի.— Քանի մը անգամ հանդիպած է.— Այն ժամուն հայրդ բարկութեամբ ծուռ ծուռ երեսդ չէ՞ նայած.— Նայած է.— Ահա այն ժամուն ինչ դէմք որ ունեցար դուն՝ նոյնն ունի այսօր Յովհաննէս էֆէնտի Միւհէնտիսեան:

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

Պղուտարքէ, քանի մը վայրկեանի համար գրիչդ փոխ կուտա՞ս ինձի գրելու համար կեանքն այն քաջ հովուին որ իւր անձն իւր ոչխարներուն վրայ դրած է: Երանելիդ կենսագիր, դուն Զուգակշիռներուդ մէջ անմահացար, և ես Ջօջներուս մէջ պիտի թաղվիմ պսակ հիւսել սորվեցունելով իմ անառակ գրիչիս որ մոլութիւններու առջև սրատես և հեռատես իսկ առաքինութիւններու առջև կոյր ըլլալու սովորութիւնն ունի: Բայց պիտի կրնա՞ս արդեօք այս փոխատուութիւնն ընել ինձ թէ պիտի ճանբես զիս ըսելով.

— Ինչ որ Բնութիւնը չէ շնորհած քեզ Պղուտարքոս չէ կարող փոխ տալ:

Դժբախտաբար այս վերջինը հաւանական կը թուի ինձ և ես իմ ձեռներովս իմ գերեզմանս փորել չուզելով Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հօր կը դիմեմ, ծունր կը չոքեմ Նորին Սրբազնութեան առջև և կառաջարկեմ.

«Աշակերտիդ սիրոյն համար, երգիծաբանութեան յառաջադիմութեան սիրոյն համար քանի մը փոքր թերութիւններ ունեցէք որ իմ գրիչիս ալ սիրտը չկոտրի։»

Նորին Սրբազնութիւնն այս առաջարկութիւնս կընդունի և ես ուրախ սրտով ետ կը դառնամ և կսկսիմ գրել։

Շնորհօքն Աստուծոյ և ընտրութեամբ Երեսփոխանական ժողովոյ, Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ, Ամենապատիւ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան ծնած է, Հասգիւղ, 1837 յունվար 28-ին։ Հայրը պարկեշտ թիւլպէնտ վաճառող մ'էր։ Մեծ հայրն էր հռչակաւոր Տիրացու Պօղոս ձայնաւոր վարժապետ, ուսկից ժառանգած է Վարժապետեան մականունը։ Ոչ ոք աւելի լաւ գործածած է իւր հօրէն մնացած ժառանգութիւնը։ Ծննդենէն քանի մը օր ետքը կատարվեցաւ մկրտութեան հանդէսը և երախային անունը Պօղոս դրվեցաւ։

Հազիւ երկու տարեկան էր և սկսած էր վանկեր իրարու հետ կապելով բառեր արտասանել երբ Մեծ Պահոց առաջին օրը եկեղեցի տարվեցաւ։ Մանուկն երբ տեսաւ որ ժողովուրդը կռնակը խորանին տուած գաւիթը կը դիտէ՝ սկսաւ խնդալ։ Մայրն իւր զաւակին բարձրաձայն խնդալն արգիլելու համար՝ մեծ

նեղութեամբ հասկցուց Անոր որ Հրաժարիմք կարդացված ատեն ժողովուրդն այդ դիրքի մէջ գտնուելու է։ Այս Հրաժարիմ՝ բառը լաւ մը տպաւորվեցաւ մանկան մտքին մէջ և արձանագրվեցաւ լեզուին վրայ. տարին եթէ հարիւր անգամ եկեղեցի երթար՝ եօթանասուն ութ անգամ կռնակը խորանին կուտար և քսաներկու անգամ երեսը խորանին կը դարձունէր։

Նորին Սրբազնութիւնն իւր առաջին ուսումն առաւ Հասգիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ ուր իւր բարի վարքն, սրամտութիւնն և ժրաջանութիւնը յայտնող վկայականներով հարստացաւ։

1855-ին մասնաւոր դասախօսութեան պաշտօնով Ագրիանուպօլիս գնաց։ Քաղաքին ազգայինները զինքը սիրելով հոն Արշակունեան մայր վարժարանի մէջ դասատուութեան հրաւիրեցին։ Հրաւէրն ընդունվեցաւ և Նորին Սրբավնութիւնն հետևեալ օրը Արշակունեան վարժարանը մտաւ և քննելու համար եկաւ կայնեցաւ առաջին կարգի աշակերտներուն առջև որոնց մէջ կը գտնուէր նաև այս տողերը գրողը։ Մեծ փառք ու պատիւ է ինձի Նորին Սրբազնութեան պէս դասատու մը ունեցած ըլլալս, սակայն չեմ կարծեր թէ Սրբա-

զան Պատրիարքն ալ իրեն պարծանք համարէ ինծի պէս աշակերտ մը ունեցած ըլլալը . . . մեծ մարդեր կրնան անոր փառքը կազմել։ Որչափ ատեն որ մնաց վարժարանին մէջ՝ անխոնջ ջանիւք աշխատեցաւ և մեծ հոգ տարաւ վարժարանի բարեկարգութեանը։ Ապերախտութիւն ըրած կըլլամ եթէ հոս չը յայտնեմ որ վարժարանի մէջ շրջանս աւարտելէ ետքը Նորին Սրբազնութիւնն անձամբ տարաւ զիս քաղաքին Յունաց մայր վարժարանը ուր՝ յոյն լեզուին դժուարութիւնը միայն սորվելով՝ տարիէ մը դուրս ելայ անկից։

1858-ին օր մը մէկէն ի մէկ զրոյց մը տարածվեցաւ քաղաքին մէջ որ Պօղոս պատուելին Հագուստը պիտի փոխէ։ Եւ արդարև Նորին սրբազնութիւնն դիմած էր քաղաքին առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոսին և խնդրած էր որ զինքն անպատճառ և անմիջապէս վարդապետ ձեռնադրէ, սպառնալով որ եթէ իւր խնդիրքը չկատարվէր՝ քաղաքէն պիտի մեկնէր։ Արիստակէս եպիսկոպոսն՝ որ վերջէն տեղապահ եղաւ, պալատի մէջ ազգին մէկ մեծ իրաւունքը պաշտպանեց և վերջը խեղճութեան մէջ մեռաւ, առանց Պատրիարքարանէն հրաման խնդրելու և ընդունելու, ստիպուեցաւ վարդապետ ձեռնադրել Պօղոս

պատուելին որ եղաւ Ներսէս վարդապետ։

1860-ին Մատթէոս կաթողիկոսին հրամանաւ Ռումանիոյ և Աւստրիոյ կողմերն այցելու գնաց առանց իւր մականունը փոխելու, ոչ ալ Պօլսոյ լրագիրներուն իրեն համար գովասանական նամակներ գրեց և զանոնք ուրիշներու ստորագրել տալով խմբագիրներու ղրկեց։ Նոյն տարւոյն վերջերը Հաս-գիւղի քարոզիչ անուանվեցաւ։

1861-ին Կրօնական ժողովոյ ատենապետ ընտրվեցաւ և ինչպէս իւր պաշտօնը կը պահանջէր, պաշտպանեց կրօնքը *Քրիստոսի եկեղեցւոյ հակառակորդներուն* դէմ։

1862-ին քննութեան պաշտօնով Զէյթուն ղրկվեցաւ ուր Սսոյ կաթողիկոսէն եպիսկոպոս օծվելով Պօլիս դարձաւ։

1865-ին Մկրտիչ եպիսկոպոսի, այժմեան Սսոյ կաթողիկոս, խնդրոյն համար Եգիպտոս քննիչ գնաց, և հոն քանի մը կարևոր կտակներ կարգադրելէն ետքը Պօլիս եկաւ և Նահ Նազար-Նուպարեան վարժարանը բացաւ։ Նոյն տարին էր որ Սահմանադրութեան վերաքննութեան Մասնաժողովին անդամ եղաւ։

1866-ին Նորատունկեան Յակոբ և Նէվրուզեան Աբեթիկ էֆէնտիներու հետ կաթողիկոսի ընտրութեան համար Էջմիածին գնաց։

Վեհափառ Գէորգ կաթողիկոսն իւր բռնած ընթացքովն աղէկ համոզեց զմեզ որ Սրբազան Պատրիարքն առաջին կարգի ընտրելի մ'է, բայց, Նորին Սրբազնութեան դժուարը չգայ, ընտրող չէ։

1867-ին երկրորդ անգամ ատենապետ ընտրուեցաւ Կրօնական ժողովոյ։ Մաքուր խըղճով վարեց այս պաշտօնն ալ առանց դուրս ելնելու այն սահմանէն զոր կրօնքը գըծած է։

1868-ին ժողովուրդն, որ քանի մը տարին անգամ մը Պատրիարք փոխելու սովորութիւն ունի, եկեղեցիներուն մէջ սկսած էր պօռալ որ Պօղոս Պատրիարքին անունը չյիշուի։ Հաս-գիւղի եկեղեցւոյն մէջ ալ քանի մը անձեր չյիշուի ըսած ըլլալնուն համար կառավարութեան կողմէ կը բանտարկուին։ Գիշեր մը Հաս-գիւղի եկեղեցւոյն զանգակը կը հնչէ, ամբոխը Նորին սրբազնութեան տունը կը խունի և իւր քարոզիչն եկեղեցի տանելով խորանին վրայ կը հանէ և կստիպէ որ այդ անձերը բանտարկել տուողին անունը յայտնէ։

— Չեմ գիտեր, կը պատասխանէ Նորին Սրբազնութիւնը։

— Գիտէք, շատ աղէկ գիտէք և պէտք

է որ բանտարկել տուողն մեզի ճանչցունէք, կը պօռայ ամբոխը։

— Մի ստիպէք զիս, չեմ գիտեր։

— Եթէ չէք գիտեր, պէտք է որ գիտնաք և մեզի ըսէք։

— Կաղաչեմ . . .

— Գիտէք սրբազան, գիտէք . . .

— Եթէ չէք գիտեր, երդում մը ըրէք չը գիտնալնուդ վրայ։

Ամբոխը սկիհն իւր քարոզիչին կերկնցնէ որ առնէ երդում ընէ, և Նորին սրբազնութիւնը սկիհն առնելով կերդնու որ չյիշուի պօռացողներուն բանտարկուած ըլլալէն բնաւ տեղեկութիւն չունի։

— Շնորհակալ ենք, սկիհը մի ձգեր. դեռ գործ ունինք . . .

— Ինչու։

— Երդում մ'ալ ըրէ որ ասկէ վերջը հոս յիշել չպիտի տաս Պօղոս Պատրիարքը։

Այս առաջարկութեան վրայ Նորին Սըրբազնութիւնը կը մարի և ամբոխը կը ցըրուի։

1869-ին Պատրիարք պիտի ըլլար, բայց Խորէն արքեպիսկոպոս Լուսինեան, այն ատեն Գալֆայեան, քանի մը կրօնաւորներ համոզելով անոնցմէ ստորագրութիւն առած ու էջ-

միածին հեռագրած էր որ Սսոյ եպիսկոպոսը Պատրիարքական աթոռին ընտրելի կը ներկայացվի: Խորէն արքեպիսկոպոսին այս հեռագիրն երեւան կելնէ ու շատ մը վիճաբանութիւններու տեղի տալէ ետեւ վերջապէս Խրիմեան կընտրվի Պատրիարք, թէպէտ և միւս կողմէն Վարժապետեանն ալ կը յայտնէր թէ ինք սահմանադրութեան պահանջած տարիքն չունէր Պատրիարքական աթոռին վրայ բազմելու համար և, կերպով մը, իւր հայրը կամբաստանէր իբրև միակ պատճառ որով ազգը կը զրկվէր նոյն թուականին Վարժապետեան իրեն Պատրիարք ունենալէ:

1868-ին երրորդ անգամ Կրօնական ժողովոյ ատենապետութեան կոչվեցաւ, և այս բաւական է ցոյց տալ թէ Նորին Սրբազնութիւնն որչափ խոհականութեամբ կը վարէր այս պաշտօնը:

1870-ին Նիկոմիդիոյ վիճակին առաջնորդ ընտրվեցաւ և, առանց դիտողութիւն ընելու, ընդունեց այս պաշտօնն և գնաց հովուել զինքը հրաւիրող ժողովուրդը: Շատ մը առաջնորդներ եթէ տեղ մը երթան՝ կաշխատին հոն գտնուած վարժարանները գոցել կամ եկեղեցւոյ բակը աւազաններ շինել տալով վարժարաններու հասոյթը ծառերու և ծաղիկներու

յատկացնել, Նորին Սրբազնութիւնն իրեն պաշտօնատեղին երթալուն պէս ամեն տեղ վարժարաններ բանալու ետեւէ եղաւ, ժողովրդեան վրայ ծանրացած տուրքէն երկու հարիւր հազար դահեկան զեղչել տուաւ Մահմուտ Նէտիմ Բաշայի օրով, և այս անձնանուէր աշխատութեամբն իւր ժողովրդեան ոչ միայն սիրոյն այլ նաև երախտագիտութեանն ալ արժանացաւ: Շատ կրօնաւորներ հովիւ քաջ դնէ զանձն իւր 'ի վերայ ոչխարաց խօսքը սխալ հասկնալով կելնեն իրենց ժողովրդեան վրայ կը նստին և անոնց անտանելի բեռ մը կըլլան. Վարժապետեան աշխատած է միշտ իւր արածած հօտին լուծը թեթեւցնելու:

1872-ին՝ Գէորգ Կաթողիկոս ճանբու ծախքը զրկելով Էջմիածին հրաւիրեց Վարժապետեան որ առանց դիտողութիւն ընելու ելաւ գնաց: Հոն Էջմիածնայ ուխտագիրն ալ ստորագրեց և Էջմիածնայ եպիսկոպոս ճանչցուեցաւ: Այս թուականին՝ Սահմանադրութեան պահանջած տարիքն ունէր պատրիարքութեան աթոռին վրայ բազմելու համար, և իւր հակառակորդն բարկութեամբ կը դիտէր բարձումն այն երկու պատճառներուն՝ որովք Ներսէս զրկված էր քանի մը տարի առաջ պատրիարքութեան գահուն վրայ բարձրանալէ:

Խրիմեանի պատրիարքութեանը վրայ երեք չորս տարիներ անցան և ժողովուրդը սկսաւ անհանգիստ ըլլալ նոր պատրիարք մը չընտրելուն համար։ Փոթորիկ մ'ը բրդաւ։—Խրիմեանի անունը չյիշվի.—Ոչ, յիշվի.—Չպիտի յիշվի։ Եւ Խրիմեան հրաժարեցաւ։

1874 փետրվար ամսոյն մէջ տեղապահ կարգվեցաւ Ս.մեն. Ներսէս Վարժապետեան և ապրիլի մէջ Պատրիարք ընտրվեցաւ։

Այն օրն ուր սահմանադրութեան վրայ ուխտ և երդում ընելու համար երեսփոխանական ժողովոյն ներկայացաւ՝ թուղթ մը կարդաց, որուն մէջ կը յայտնէր թէ ինքն տըկար և անկարող ըլլալով չպիտի կրնար այս ծանր պաշտօնը վարել. և կը խնդրէր որ կարող և պատրիարքութեան փափաքող մէկն ընտրեն Պատրիարք։ Այս թուղթը կարդալէն ետքը սահմանադրութեան պահանջած երդումն և ուխտն ընելով Պատրիարք եղաւ։ Արդէն Պատրիարք չեղած Նորին սրբազնութեան հակառակ թերթերն, որ ուրիշ ընտրելի մ'ունէին, կը հրատարակէին թէ Ներսէս եպիսկոպոս լացած է երբ իմացած է Իրեն Պատրիարք ընտրվելիքը. և այս տողերը գրողն Թատրոնի մէջ որուն Խմբագիր-Տնօրէնն էր, կը պատասխանէր այն թերթերուն ըսելով որ

Ներսէս եպիսկոպոսին արտասուքը Հարս ըլլող աղջիկներուն արտասուքին կը նմանին, որոնց պատճառաւ բնաւ հարսնիք մը ետ մնացած չէ։

Պատրիարքական աթոռին վրայ նստելուն պէս Նորին Սրբազնութեան առաջին գործն եղաւ հրաժարական տալ։ Քաջ համոզված ըլլալով որ այս ժողովուրդն միշտ նոր պատրիարք ունենալու փառասիրութիւնն—չըսեմ մոլութիւն—ունի՝ հոգ մի՛ ընէք, ըսաւ մտքէն, ես ձեզի ամեն ամսու գլխուն նոր Պատրիարք մը պիտի ընտրել տամ։ Այս ծրագրին պատրաստելով՝ ամիսէ մը ետքը բացաւ իր հրաժարականի խոշոր տոպրակն և հատ մը նետեց երեսփոխանութեան քթին բերնին։ Երկու շաբաթ անցաւ և երբ տեսաւ Նորին Սրբազնութիւնն որ աջակողմեան և ձախակողմեան երեսփոխաններուն մէջ կիրքն ու ատելութիւնը մարած չէր՝ հրաժարական մ'ալ տուաւ որ դարձեալ չընդունվեցաւ։ Իսկ երբ տեսաւ որ իր հրաժարականներն չեն ընդունվիր և չպիտի ընդունվին՝ սկսաւ շաբաթն անգամ մը հրաժարական տալ և ժողովուրդն, որ երկու տարին անգամ մը նոր Պատրիարք կուզէր, գոհ եղաւ այս հրաժարականներէն որոնց շնորհիւ երկու օրը անգամ մը նոր Պատրիարք

ունենալու բախտը կը վայելէր։

Այդ հրաժարականներով շատ գործեր տեսաւ, երեսփոխանութեան մէջ երկու կուսակցութիւններն վարժեցուց միայն ազգին շահուն համար վիճաբանելու, Դալաթիոյ օճախը քանդեց, և երբեմն ալ այնպիսի պարագաներու մէջ տուաւ հրաժարականներ զորս ճշմարիտ անձնանուէր և քաջ Պատրիարքներ միայն կրնան տալ։ Եթէ այդ հրաժարականները չըլլային՝ ազգն երկու երեք պատրիարք ես ընտրելու հարկին մէջ պիտի գտնուէր և ով գիտէ ինչ տագնապալից օրեր պիտի ունենար։ Զմոռնանք խոստովանիլ որ այդ հրաժարականներէն մէկ քանին իւր անձնական տկարութեան արդիւնքն էին. բայց երեսփոխանական ժողովն մերժեց զանոնք և միշտ պիտի մերժէ, վասն զի ազգն այսօր Վարժապետեանի արժանաւոր յաջորդ մէկը չունի այդ պաշտօնին համար։ Սա ինքն է որ հայկական խնդիրն յարոյց և մինչև այսօր անձնանուիրութեամբ կաշխատի իւր ազգին կացութիւնը բարւոքելու համար։ Ասոր օրովն է որ Պատրիարքարանն յարաբերութեան մէջ մտաւ դեսպանատուններուն հետ, և թէ որ ամեն պատրիարքներ Ներսէսի պէս աշխատած ըլլային՝ ազգն այսօր այսչափ տառապանաց մատնըւած տեսնելու դժբախտութիւնն չէինք ունենար—թէպէտև ժամանակն ալ բաւական օգնեց իրեն։—Պատմութիւնն մեր ազգին համար անմահացուցած է Անոր անունը, և մենք յարմար չենք դատեր գրել այն ամեն գործերն զորս գործած է և դեռ կը գործէ։ Շատերը կը կարծեն որ սահմանադրական տարեգլխոյն՝ երեսփոխանական ժողովոյ բացման առթիւ խօսելիք ճառին մէջ չպիտի մոռնայ հրաժարական տալ։ Այս շատերուն կարծիքը մեր հաւատքն է։

Խիստ քիչ թերութիւններ ունի, և ան իմ ալ գրիչիս սիրտը չկոտրելու համար, հարկաւ պատրիարքութեան պաշտօնին ուր ամեն օր առիթ կը ներկայանայ սխալներ գործելու։ Սրբազան Պատրիարքն իրեն թշնամի կը նկատէ այն ամեն թերթն որուն խմբագիրն իւր մէկ արարքն կը քննադատէ։ Այսպէս իրեն թշնամի նկատելով դադրել տուաւ *Թատրոնն* որ յանդգնած էր Նորին սրբազնութեան մէկ շրջաբերականը հարուածել, այսպէս խափանել տուաւ *Ախտան* որ կրօնաւորի մը անբարոյականութիւնը կը ձաղկէր։ Սակայն միւս կողմէն ալ իրեն դէմ խօսող դադրած լրագիրներուն հրատարակման կաշխատէր։ Եթէ բարկանայ և մէկուն թեթև

ապտակ մը զարնէ՝ վայրկեան մը ետքը այդ անձին երեսը կը շոյէ և բժիշկներ կանչել կուտայ որ գան այդ անձին երեսը քննեն և պէտք եղած դեղերը անմիջապէս տան։ Ներողամիտ և վեհանձն է, իրեն թշնամւոյն անգամ բարիք ըրած ժամանակը մտքէն չանցուներ որ ինձի ըրած թշնամութեան փոխարէն իրեն բարիք կընեմ։

Իբրև ատենաբան արժանի է այն համբաւոյն զոր իրաւամբ կը վայելէ, մանաւանդ դամբանականի մէջ զոր շատ չեմ սիրեր ես։ Դամբանականի մասին մեր կարծիքն ուրիշի մը կենսագրութեան մէջ գրած ենք, և հոս նորէն կրկնելու հարկ չենք տեսներ։

Նորին Սրբազնութեան խօսակցութիւնն անուշ է և իրեն ներկայացողներուն համակրութիւնը կը գրաւէ։ Խիստ խոնարհ է և ուրիշին բարիք ընելու համար չքաշվիր օրը հազար յանձնարարական գրելու և կամ բերնով մէկն ուրիշի յանձնարարելու։ Իր սենեակին մէջ միշտ անկիւնը կը նստի առջևունենալով փոքրիկ արկղ մը որուն մէջ ժամանակաւ Պատրիարքներն ոսկի կը դնէին և ուր Նորին սրբազնութիւնը դիւանագիտական Թուղթեր կը պահէ զորս երբեմն կը

հանէ կը կարդայ և կը մխիթարվի։

Ամենապատիւ Ներսէս Պատրիարք վայելուչ և գեղեցիկ մարդ մ՚է։ Իր դէմքը տեսնողն կը կարծէ տեսնել Բէնիամինն որ կէս ճամբէն ետ կը դառնայ Եգիպտոս երթալու և իր անմեղութիւնն յայտնելու համար։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԷՅ ԵՐԱՄԵԱՆ

Կարապետ Պէյ Երամեան ծնած է 1830-ին։ Կազմով բարեձեւ, սեւ աչերով եւ սեւ ընքուիներով մարդ մ՚է։

Մգկիթ մը շինել տուած է։

ՍԱՐԳԻՍ ՊԷՅ ՊԱԼԵԱՆ

Ներելի՞ է արդեօք հեգնական գրիչի մը յանդգնիլ այսպիսի հանճարաւոր եւ հռչակաւոր անձի մը փառքը գրելու՝ զոր կը պատմեն արդէն երեսուննէն աւելի հատորներ, որք մեր հրատարակած գիրքերուն պէս թղթակազմ չեն ոչ ալ լաթակազմ այլ քարակազմ են։ Ա՛րդ, երբ քարերը կաղաղակեն ինչ հարկ կայ որ տկար փետուր մը այդ հոյակապ շէնքերուն շուրջը տարուբերի։

Փետուրը, պիտի ըսէք, որչափ ալ տկար ըլլայ, ժամանակին հոսանքին առջեւ քարէ աւելի կը դիմանայ, ուստի եւ պէտք է որ քարերը քիչ մը լռեն եւ գրիչը խօսի։ Կը հաւանիմ, բայց իմ գրիչս այդ քարերուն պէս պիտի կրնա՞յ խօսիլ։ Այդ շէնքերը խիստ բարձր են եւ իմ գրիչս որուն մէկ թեւին փետուրները կտրած եմ, չէ կարող այնչափ բարձր թռիչ առնուլ, եւ քանի անգամ որ բարձրանալ փորձէ՝ թաւալգլոր գետինը պիտի իյնայ եւ թերեւս միւս թեւն ալ պիտի կոտրէ։

Ուրիշներու պէս ես ալ համոզուած էի որ խօսքը բառերէ կը շինուի, իսկ երբ ակնարկ մը կընեմ այդ հոյակապ շէնքերուն վրայ զորս բարձրացուցած է Նորին Վսեմութիւնը՝ կըսեմ. *խօսքը քարերէ կը շինուի*։ Եւ ի՜նչ դիւրութեամբ և արագութեամբ . . . ։ Ես ալ երբեմն բառեր կառնեմ կը կոփեմ, կը տեղաւորեմ, նորէն կը հանեմ, տեղը ուրիշ բառ մը կը դնեմ և երբ կը կարծեմ թէ գեղեցիկ խօսք մը շինած եմ՝ կը տեսնեմ որ Նորին Վսեմութեան շինած մէկ հաւանոցը իմ շինած խօսքէս շատ աւելի գեղեցիկ և վսեմ է։ Սակայն իմ գրիչս որչափ ալ անզօր ըլլայ՝ գոնէ անկարող է նսեմացունել Նորին Վսեմութեան համբաւն որ, ինչպէս կըսէ խմբագիր մը, քարերէ շինուած է։ Եւ այս իսկ է որ կը քաջալերէ զիս իւր կեանքը գրելու։

Սարգիս Պէյ Պալեան Պէշիքթաշ ծնած է 1835 փետրվար 17-ին։ Բնութիւնն զինք օժտած էր տաղանդով, ազնուութեամբ և գեղեցկութեամբ։ Այնպիսի համակրական դէմք մը ունէր որ համբոյրներով կը կլլէնար։ Զըւարթ էր և չէր այն մանուկներէն որք ծնելուն պէս կսկսին լալ և զորս բնութիւնը կարծես ջախելով աշխարհ ղրկած է։

1843-ին վերջերը առաջին անգամ ըլլալով Բարիզ գնաց և երկու տարւոյ չափ հոն մնալէն ետքը Կ. Պոլիս վերադարձաւ։

1847-ին երկրորդ անգամ գնաց Բարիզ որ այն ատեն պաշարման վիճակի մէջ էր։ Հոն Սէնթ Պառպի վարժարանը մտաւ և իւր շըրջանն յաջողութեամբ լրացնելէն ետքը *Հքօլ սանթրալ* դրվեցաւ ուր իւր սրամտութեան շնորհիւ քիչ ժամանակի մէջ մեծ յառաջադիմութիւն ընելով *Հքօլ տէ պօզար* մտաւ ուր ամբողջացուց արհեստն ու գիտութիւնը։

1855-ին Պոլիս վերադարձաւ ուր իւր երջանկայիշատակ հօրը քովը սկսաւ իւր հանճարը ցոյց տալ արքունական շինութիւններու մէջ։

1866-ին Կարապետ Բալֆա վախճանեցաւ և դրախտաբնակ Սուլթան Ապտ Իւլ Ազիզ որ ինչպէս Կարապետ Բալֆային բարեմասնութիւնները նոյնպէս ալ Սարգիս պէյին տաղանդը լաւ կը ճանաչէր՝ կայսերական պալատին և շինութիւններու ճարտարապետ անուանեց Նորին Վսեմութիւնը։

Այս բարձր պաշտօնին գլուխն անցնելուն պէս փորձով ցոյց տուաւ Նորին Վսեմութիւնն որ Սուլթան Ազիզ լաւագոյն ընտրութիւն մը չէր կրնար ընել։ Մենք փոխանակ Նորին Վսեմութեան երկար բարակ գովեստներ

կարդալու կը շատանանք Անոր գործերը հա-
թուելով.

Պէյլէրպէյի նոր պալատը,
Չըրաղանի նոր պալատը,
Պէյքօզ, Թօքաթի քէօշքը,
Ալէմ Տաղի քէօշքը,
Հէքիմ Պաշի Չիֆթլիկի քէօշքը,
Գալէնտէրին քէօշքը,
Ըլտըզի նոր քէօշքը,
Պէյքօզի մէջ Եօժէնի կայսրուհւոյն հա-
մար շինուած շէնքը,
Քեաղըտխանէի պալատը,
Գանտիլլի, Սուլթաններու պալատը,
Աք Սարայի մզկիթը,
Կիւմիւշ Սույի գօրանոցը,
Ղալաթա Սէրայի դպրոցը,
Քեաղըտխանէի մզկիթը,
Վալիտէ Պաղը քէօշքը,
Ալագ Ադայի քէօշքը,
Պալ մօմույի Չիֆթլիկը,
Զատըր քէօշքը,
Չըրաղանի պահականոցը,
Թօփ Գաբուսի քէօշքը,
Քիւչիւք չէքմէճէյի քէօշքը,
Իզնիմիտ, Սուլթանի ագարակին մէջ շի-
նած գեղջկական շէնքը,

Պէշիքթաշի դպրոցը,
Մաչքայի զինանոցը,
Մաչքայի զօրանոցն և պահականոցը,
Զինճիրլի Քույուսի քէօշքը,
Պէշիքթաշի մէջ թաղ մը, կէս քիլոմէթ-
րօ երկայնութեան վրայ։

Այս և իւր շինած ուրիշ քանի մը շէնքերն այնչափ արհեստով և գիտութեամբ կառուցված են որ զանոնք դիտողը կը հիանայ և ինքիրեն կը հարցունէ թէ՝ արդեօք Եւրոպէն բերել տրված են այս շէնքերը, նման այն մարդուն որ չգիտեմ ուր գեղեցիկ շէնք մը տեսնելով քովիններուն հարցուցած է թէ՝ Եւրոպայի մէջ շինված է այս։

Առիթը կարծես միշտ դժուարութիւններ յարուցած է Նորին Վսեմութեան որ իւր հանճարովն ամեն դժուարութիւններու յաղթած է։ Քեաղըտխանէյի պալատն՝ որ երկու հարիւր կանգունի չափ երկայնութիւն և վաթսուն կանգունի չափ լայնութիւն ունի, ձըմեռուան եղանակի մէջ ջուր կը կոխէ. և Նորին Վսեմութիւնը առանց կարասիքը մէջէն հանելու պալատն մէկ մէթրօ բարձրութեամբ վեր կառնէ։ Արնավուտ գիւղի Սուլթան սէրայի պատը ճեղքվելով դէպ ՚ի ծով կը քալէր. Նորին Վսեմութիւնը թող չտուաւ և

պատը ստիպվեցաւ հնազանդիլ։ Նմանապէս Չըրաղանի պալատին քէօշքը որ դէպ՚ի ծով յառաջ կը քալէր Անոր հրամանաւն ստիպվեցաւ դառնալ առջի տեղը։ Արքայաբնակ Սուլթան Մէճիտի հետ երբ Սէլանիկ գնաց գիշերուան մը մէջ շինեց հոն մարմարիոնէ աւազան մը Պէշ չընար, ուր Ն. Վեհափառութիւնն ընդունեց քաղաքին երեւելիները։ Միայն մեր մէջ չէ որ մեծ համբաւ կը վայելէ այս հանճարն, Եւրոպայի մէջ իսկ կը ճանաչեն անոր յարգն։ Բարիզ հրատարակվող Լը մ'Օնտ իլլիւսթրէ անուն հանդէսն Նորին Վսեմութեան պատկերը հրատարակելով հետեւեալ տողերը կը գրէ.

«Երեւելի ճանբորդներ որոնք դեռ նոր այցելած են Կ. Պոլսոյ քաղաքը կը յայտնեն մեզ այն տպաւորութիւնները զորս իրենց վրայ ներգործած են արհեստով և գիտութեամբ բարձրացած այն հոյակապ շէնքերն ու պալատներն որոնք Վոսփորի երկու ափերը կը զարդարեն։ Սքանչացած են իմանալով որ այս հրաշալիքները Սուլթանին հռչակաւոր ճարտարապետ Վսեմ. Սարգիս պէյ Պալեանի գործըն են։

«Այս տաղանդաւոր անձն ամենէն աւելի երեւելի ընողն է այն անհաւատալի արագութիւնն որով հոյակապ շէնքեր կը կանգնէ։ Այսպէս Պէյլէրպէյի պալատն որ մեր Նուվէլ օբէրային պէս փառաւոր և մեծ է, երկու տարուան մէջ շինվեցաւ։ Եըլտըզի քէօշքը որ կոփածոյ քարերէ և մարմարիոնէ շինված գողտրիկ գործ մ'է և որ մեր Փիլլիօթէք նասիոնալի մեծութիւնն ունի վեց ամիսէն քիչ ժամանակի մէջ շինվեցաւ։

«Արագութեամբ գործելու հետ Նորին Վսեմութիւնն ունի տեղական պահանջումներուն յարմար տնտեսագիտական և վարչական այնպիսի ձիրքեր, որոնց շնորհիւ բոլոր այս շէնքերը մէկ երրորդով կանգնըվեցան այն գումարին զոր մեր հասարակաց գանձը վճարած է նմանօրինակ շէնքերու համար։

«Հետզհետէ աստիճանէ աստիճան բարձրանալով այսօր կառավարութեան աստիճաններէն բարձրագոյնն ունի. և բոլոր վեհապետներն՝ որ Պոլիս գնացած են, փութացած են պատուանշաններով զարդարել անոր լայն կուրծքը և առատօրէն նուէրներ ընել անոր։

«Քաղցր վարմունքն, ազնուութիւնը, մարդասիրութիւնն և ուրիշ բարեմասնութիւնները տաղանդին հետ միանալով՝ Նորին Վսեմութիւնը ճանչցողներուն համակրութիւնը կը գրաւեն։ Իւր գթասրտութիւնն և հիւրա-

սիրութիւնն ոչ նուազ գովեստներու արժանի են։

«Աւելի մեծ հաճութեամբ կը հրատարակենք իւր պատկերն անոր համար որ Նորին Վսեմութիւնը Փրանսայի մէջ առած է առաջին ծանօթութիւններն արուեստին՝ զոր այնչափ բարձրացուցած է Թուրքիոյ մէջ»։

Զանց կընենք հոս յիշատակելէ քանի մը տարիներ առաջ մայրաքաղաքիս մէջ հրատարակված *Ռըվըւ տը Քօնսթանթինօբլ* անուն հանդէսին գրած տողերն որոնք Նոր. Վսեմութեան տաղանդը կը հռչակեն. զանց կընենք վասն զի իւր գործերն պէտք չունին գովեստի։ Թուով խիստ քիչ են մեր ազգին մէջ այսպիսի մարդեր որոնք իրաւամբ իրենց ազգին փառքն ու պարծանքն են։ Արդարև շատ են որ համբաւ ունին, այլ քիչ են որ անոր արժանի ըլլան։ Մարդս հարկ է որ ինք ունենայ համբաւ. ուրիշէ ծախու առնըված համբաւին պէս անարգ բան չկայ։ Մին աղքատի մը ողորմութիւն տուած ժամանակը կուզէ որ բոլոր աշխարհ տեսնէ և թերևս կը սրդողի թէ ինչու *Աժանս Հավասի* գործակալութիւնն հեռագիր չքաշեր Եւրոպա յայտնելով թէ այս ինչ մարդն մուրացկանի մը քըսան փարա տուաւ այսօր։ Ուրիշ մը որ բոլ-

քըսած ոսկիներ ունի կը հանէ հինգ ոսկի միայն կուտայ տօնականներու Յանձնաժողովին և կը պնդէ որ ազգին մէջ իրմէ աւելի առատաձեռն մարդ չկայ։ Սահմանափակ մտքի տէր մէկը հրատարակութիւն մը կընէ, և կսկսի աղաչել իւր բարեկամներուն որ պէտք եղած գովեստը չզլանան իւր գրքին որ ամեն բանի արժանի է բաց ի գովեստէ։ Ուրիշ մը սանդուղէ մը առանց իյնալու իջած ըլլալուն համար մարմնամարզութեան դասատու ըլլալ կուզէ։ Շատերը համբաւոյն ետևէն կը վազեն և այս պատճառաւ կը փախցունեն համբաւն որ իր ետևէն վազողը չճանաչելով կը վախնայ ու կը փախչի։ Ունէս հանճար կամ առաքինութիւն, համբաւն ետևէդ կուգայ, և որչափ վռնտես այնչափ քեզմէ չբաժնըվիր։ Վռնտեցէք ուրեմն սա համբաւն քիչ մը ատեն և հետևեցէք այդ անձին որու կեանքը կը կարդաք։

Միայն ճարտարապետութեան ասպարէզին մէջ չէ որ իւր գործերը յաջողութեամբ պսակված են, ինքը որչափ ճարտարապետ նոյնչափ ալ մեքենագէտ է. ինչպէս քարերն իւր հրամանով շարվելով ամենուն հիացումը կը գրաւեն, այնպէս ալ երկաթներն իրարու մէջէն անցնելով ոգի կառնեն և անուս մար-

դերու պարծենալով կըսեն. *մենք ձեզմէ աւելի օգտակար ենք աշխարհին*։ Ծրնած ունի թուալողական մեքենայ մը որուն պատկերը հեղինակին անուան հետ տպուած է Արմէնիկօյի մէջ որ մեքենաներու և մեքենագէտներու վրայ խօսող հանդէս մ'է։ Յիշեալ մեքենային համար արտօնագիր տրված է Նորին Վսեմութեան։ Քանի մը ատենէ 'ի վեր կաշխատի նոր կաթսայ մը շինել որ քիչ հանքածուխով կարենայ տաքնալ։ Եթէ այս գործն 'ի գլուխ ելնէ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլայ երկրիս շոգենաւներու ընկերութիւններուն, մանաւանդ ճանբորդներուն որոնք երբեմն 'օրերով կսպասեն որ նաւապետն քաղաքէ մը ածուխ գտնէ և ճանբան շարունակէ։ Արդեօք որչափ օրհնութիւններ պիտի առնէ Հաս-գիւղի շոգենաւէն որուն մեքենան ձմեռ ատեն օր մը յանկարծ կայնեցաւ և երբ պատճառը փնտռուեցաւ՝ հասկցուեցաւ որ ցուրտէն ջուրը սառած էր կաթսային մէջ։

Տան մէջ ունի աշխատարան մը որ լի է բնագիտութեան և տարրալուծական գործիքներով։ Շարունակ հոն կաշխատի երկու երեք տարիներէ 'ի վեր և բնագիտական ու տարրալուծական փորձերուն կը պարապի։

Թողունք Նորին Վսեմութիւնն աշխատիլ իւր սենեակին մէջ և մենք քիչ մը դուրս ելնենք։ Կուզէ՞ք քիչ մը դէպ ի Պարնաս քալել, ահա քնար ի ձեռին մեր դէմը կելնէ այն անձը զոր քիչ մը առաջ ճարտարապետ ճանչցանք, վերջը մեքենագէտ, քիչ մը ետքը բնագէտ և քիմիագէտ։ Ի՞նչ գործ ունի Պարնասայ ճամբուն վրայ. արդեօք պալատ մը շինելու համար կանչուած է հոն։ Հաւանական է։ Քնար մը ունի քովն, այդ որո՞ւն է, ուսկէ՞ց առած է։ Ապողոնէն խնդրած և առած է, բարեկամ։ Պիտի զարմանաս անշուշտ երբ ըսեմ որ *Մայր Արաքսիին* սրտառուչ եղանակըն այդ քնարին պարտաւոր ենք։ Աւելորդ է հոս երկարօրէն գրել այն եղանակին վրայ որ այսօր ամեն Հայու բերանն է. սակայն պէտք է խոստովանիլ որ ոտանաւորին ոգւոյն համապատասխանող եղանակ մը շինելու յաջողած է։ Ունինք ուրիշ երաժիշտներ ալ որոնք միայն եղանակ շինելով կը կարծեն թէ կը յաջողին, և ասոր համար է որ ազգային թատրերգութիւններուն կամ երգերուն մէջ կը հանդիպինք այնպիսի եղանակներ որոնք ոտանաւորին հետ բնաւ խնամութիւն չունին։ Օրինակի համար երբ ոտանաւորը կուլայ՝ եղանակը խնդալէն կը ճաթի, և երբ եղանակը

ննջեցեալ կը տանի՝ տօնաւորը գինի ըմպէք կը պօռայ։ Այս կերպով դերասան մը երգին խօսքերովը կը լացունէ և եղանակովը կը խընդացունէ կամ, լաւ ևս, ոչ մին կընէ ոչ միւսը։ Բաց ի ասկից շինած ունի Քրիսթօֆ Քօլօմպ անուն օբերայի մը եղանակն որուն վըրայօք շատ գովեստով կը խօսվի։ Պարապ աշխատութիւն է կրկնելը թէ Նորին Վսեմութեանն մատներն դաշնակի վրայ ալ հրաշքներ կը գործեն։

Սարգիս պէյ Պալեան իւր զբաղումներուն շատութեանը պատճառաւ չէ կրցած ազգային ժողովներու մէջ մտնել, այսուամենայնիւ ամեն բարեգործական և մարդասիրական ձեռնարկութիւններու մէջ կը փայլի իւր նուէրներովը։ Աւետարանը միայն չէ որ կը պատուիրէ իրեն ձախ ձեռին չտեսնել աջին տուածը, ուրիշ պատճառներ ալ կան որ կստիպեն զինքը գաղտնապէս բարիք ընելու։ Քանի մը տարի առաջ Ազգային Պարտուց բարձման համար նուիրեց հազար հինգ հարիւր ոսկի, գումար որ իրեն ընկեր չգտաւ նուիրատուներու ցանկին մէջ։ Շատ տարիներէ 'ի վեր Վասպուրականի Մարմէթ գիւղի մէջ դպրոց մը հիմնած է և որուն ծախքն ինքը կը հոգայ մինչև այսօր։

Կարելի չէ համրելով լմնցնել այն նամակներն որոնք ամեն օր կուղղվին իրեն և որոնք *Վսեմափայլ տէրով* կսկսին ու *հաճեցէք ներփակեալ տոմսակներն ընդունելով* կը վերջանան։ Նորին Վսեմութիւնն բնաւ ետ չդարձուներ այս տեսակ տոմսակներն որոնք կամ թատրոն կը հրաւիրեն զինքն կամ պարահանդէս ուր դերասանի մը կամ ազգային հաստատութեան մը կամ ընկերութեան մը ի նպաստ ներկայացում կամ պար կը տրվի։ Եթէ իւր տուած դրամներուն ցանկն հրատարակվի՝ ակներև պիտի տեսնըվի որ այս անձը կարծվածէն աւելի առատաձեռն է։

Մինչև հիմայ առատաձեռնութեան շատ փորձեր ցոյց տուած է և կը հաւատանք որ ասկէ վերջն ալ պիտի շարունակէ իւր նուէրներն ազգային մանկտւոյն դաստիարակութեանը համար։

Հակառակ այն պատուանշաններուն զորս իւր կուրծքէն կախած են Անգղիայի, Ֆրանսայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Թուրքիայի, Ռուսիայի և այլն կառավարութիւններն՝ այսօր Հայերէն կը խօսի և ազգին բնաւ չարիք մը հասուցած չէ։ Այսչափ պատուանշաններով զարդարուած մէկն իւր մայրենի լեզուն սիրէ . . . ։ Աս քիչ մը անհաւատալի պիտի

թուի ամեն անոնց որ դժբախտութիւն ունեցած են տեսնըվելու այնպիսի էֆէնտիներու կամ պէյերու հետ որոնք եթէ աստիճանի մը բարձրանան՝ Հայերէն չխօսելու ուխտ կընեն. եթէ պատուանշան մ'ալ առնեն Հայերէն խօսողն ականջէն պատի մը վրայ քամելու չափ յառաջ կերթան և եթէ քիչ մ'ալ բարձրանան՝ ազգային իրաւունքներն աճուրդի կը հանեն, կարծելով թէ այս ընթացքով աւելի բարձր աստիճաններու կը հասնին։

Պաշտպան և սիրող է գեղարուեստներու։ Երբ Այվազովսքին մայրաքաղաքս եկաւ, Նորին վսեմութենէ հիւրընկալվեցաւ։ Կը սիրէ և կը քաջալերէ ամեն գեղեցիկ գործերն ինչ սեռէ ալ որ ըլլան։

Գիտութեամբ և արհեստով օժտըված ասանկ հուչակաւոր մէկու մը միայն կը վայլէր քիչ մը հպարտութիւն՝ եթէ աս ներելի ըլլար, բայց կը տեսնենք որ հպարտութեան նշոյլն անգամ չունի իւր վրայ։ Իրեն ներկայացվողն՝ ինչ աստիճանէ ալ որ ըլլայ, այնքան անուշութեամբ կընդունվի իրմէ որ կըսկըսի կարմրիլ և նեղվիլ։ Իրեն դէմն ելնելու համար ժամերով վարի սրահն սպասելու հարկ չկայ, ոչ ալ այն այսօր հիւր ընդունելու ժամանակ չունի, ուրիշ օր մը եկուր խօսքը կը

լսես։ Այսպէս ամենուն հետ քաղցրութեամբ կը վարվի, իսկ երբ կը տեսնէ որ դիմացինը, ով որ ըլլայ, իւր չափը չճանաչեր, այն ատեն փափկութեամբ կիմացունէ հպարտութիւն ծախողներուն որ ուրիշ տեղ երթան իրենց ապրանքը ծախելու։

Որչափ ալ չուզենք, Նորին Վսեմութեան արժանապատուութիւնը չվիրաւորելու համար, զուգակշռութեան մտնելով Իւր առաւելութիւնները յայտնելու՝ ամենօրեայ դէպքերն կստիպեն զմեզ խոստովանիլ որ մեր ազգին մէջ կան այնպիսի անձեր որ հպարտութեան գագաթը բարձրացած են. և այս անձերն այնպիսի մարդեր են որ բնաւ իրաւունք չունին . . . հպարտանալու։

Ասոնց համար ամենէն սովորական բան մ'է արհեստաւորի մը հետ այնպէս վարվիլ ինչպէս կը վարվի կուանն երկաթի հետ. դաստիարակի մը հետ խօսիլն աւանակի մը վրայ հեծնելով Երուսաղէմ մտնել է իրենց համար. խմբագրի մը բարև տալն անոր պատուանշան տալու չափ արժէք ունի իրենց քովը։

Վսեմ. Սարգիս պէյ Պալեան մինչև այսօր կը պահէ ճարտարապետութեան պաշտօնն, և ինչպէս Սուլթան Ազիզին նոյնպէս ալ Օգոստափառ Սուլթան Համիտին հաւատարմու-

թեամբ ծառայելով Նորին Վեհափառութեան Հովանաւորութիւնը կը վայելէ։

Նորին Վսեմութիւնը միջին հասակով, սեւ աչերով և ընքուիներով բարեկազմ և գեղեցիկ անձ մ'է։ Այնպիսի դէմք մը ունի որ կարծես թէ եթէ Մուսայս իւր խօսքը պահէ և ես յաջողիմ Երգիծանքներս աւարտել պիտի կրնամ անոր անձին վրայ Մեկենաս գտնել։

ՄԿՐՏԻՉ ԷՍԱՅԵԱՆ

Իմ այսօրուան կարծիքս այն է որ անհընար է մարդու մը նկարագրին վրայ կատարեալ գաղափար ունենալ առանց նախապէս գիտնալու այդ անձին արհեստը։ Եւ որպէս զի չկարծուի թէ յառաջաբանս ծիծաղաշարժ ընելու համար այլանդակ կարծիքներ կը քարոզեմ, կը փութամ յայտնել որ այս օրերս հանդիպեցայ մարդու մը՝ որուն ուղեղը, իւր խօսքերէն դատելով, առաձգական է, այսինքն քաշելու պէս կ'երկննայ և թող տալու պէս իւր առաջին չափին կը վերածուի. և երբ այս մարդուն արհեստը գիտնալ ուզեցի սա պատասխանն առի.

— Լաստիք կը ծախէ։

Այս պատասխանը խիստ գոհացուցիչ գըտայ և վերջապէս համոզուեցայ որ ինչպէս լեռնային վայրերը քաջ և պատերազմող կ'ընեն իրենց բնակիչներն այնպէս ալ կտաւն փափուկ կ'ընէ այն մարդերն որք կտաւի առևտուրով կզբաղին, մանաւանդ թէ փոփոխա-

միտ կընէ զանոնք եթէ նկատողութեան առնենք այսօրուան վաճառուած կտաւներն որ ջուր տեսնելուն պէս կը նետեն իրենց գոյնը, թէ և կան մարդեր ալ որ առանց ջուր տեսնելու կը փոխեն իրենց կարծիքը։ Եթէ չէք ձանձրանար օրինակ մ՚ալ կուտամ. ինչպէս որ ծովեզերեայ ժողովուրդները վաճառական կըլլան այնպէս ալ մեր Ընդհանուր ժողովին բնակիչները շատախօս կըլլան, և մենք, որ շատ անգամ իրերու կեղեներու վրայ կը հիմնենք մեր դատողութիւնները, լերան քաջութիւնը մարդու կը վերագրենք և ժողովին շատախօսութիւնը երեսփոխաններու վրայ կը բեռցունենք։

Արհեստներու՝ մարդուս վրայ ունեցած ազդեցութիւններն անհերքելի փաստերով ցոյց տալէս ետքը կը մնայ ինձ երկու խօսք ալ ընել երկաթի վրայ որով կզբաղի այն անձը որու կենսագրութիւնն կընենք հոս։

Արդէն ամենուս ծանօթ են այն ծառայութիւններն զորս այս մետաղը նուիրեց մարդկութեան, ինչպէս նաև աւելի ծանօթ են այն չարիքներն զորս հասուց աշխարհիս։ Դանակները, զէնքերը, թնդանօթները, մեքենաները, կամուրջները, զրահաւորները բամպակէ չեն, ամենն ալ իրենց գոյութիւնը երկաթի կը պարտաւորին։ Ժամանակաւ վարպետ օրէնսդիրին մէկն որ անշուշտ ոսկի չունէր և թերևս փոխառութիւն ընելու ալ կամչնար, առանց կարմրելու երկաթեայ դրամ կոխեց որպէս զի դիմացկուն ըլլայ և թըղթեայ դրամին պէս քանի մը օրուան մէջ չը պատռուի.—Պատմութիւնը չյիշեր թէ այդ երկաթեայ դրամը ինչ ընդունելութիւն գըտաւ, որչափ ատեն տևեց և վերջէն ինչպէս վերցուեցաւ հրապարակէն։—Այս մետաղն մեր ազգէն շնորհակալութիւն սպասելու բնաւ իրաւունք չունի. վասն զի մեզի հետ աղէկ վարված չէ, իւր օգուտներն ուրիշներու տուած է և վնասները մեզի, և եթէ քանի մը վաճառականներ չյարուցանէր մեր մէջը իւր անունն մեր բերանին մէջ գործ չէր ունենար։

Ընթերցողն, այս տողերը կարդալէն ետքը, կը փափաքի գիտնալ թէ այս մետաղն ինչ ազդեցութիւն ըրած է Մկրտիչ էֆէնտի Խսաեանի վրայ, թէ Մկրտիչ էֆէնտիի միտքը երկաթի պէս հաստատ է, թէ զրահաւորէ չ՚վնասուիր։ Հասարակութիւնը շատ իրաւունք ունի այս հարցումն ընելու, վասն զի քանի մը անգամներ իւր աչերովը տեսաւ և ոչ թէ ուրիշներուն աչերովը, երկաթեայ կա-

մուրջին գրաՀաւորէ վնասվիլը։ Հասարակութիւնն Հետաքրքիր է նաև Հասկնալու թէ մէկն այս անձին կարծիքները կրակին մէջ տաքցունելէն և ծեծելէն ետքը կարո՞ղ է թէ չէ անոնց իւր ուզած ձևը տալ։

Այս Հարցումներուն կանոնաւոր կերպով պատասխանելու Համար Հարկ էր ինձ դիմել այնպիսի մէկու մը որ Նսաեանը խիստ մօտէն ճանաչէր։ Այս ալ Հերիք չէր, մօտէն ճանաչելն իւր արժէքը կը կորսնցնէ եթէ իրեն ընկեր չունենայ ճշմարիտ խօսիլը։ Գոհ եմ որ ուզածս գտայ,—այո՛ շատ գոհ եմ, վասն զի ճշմարտախօս մը գտնելն այսօր այնչափ դըժուար է, որչափ որ դժուար է թաղային վարժարաններու մէջ կարգ ու կանոն գտնելը—և աղաչեցի զինքն որ Հաճի տեղեկութիւններ տալ ինձ այդ անձին վրայ։ Բարեկամս սիրով ընդունեց խնդիրքս։ Քանի մը օրէն ետքը տեղական թղթատունէ նամակ մը առայ, որ կը պարունակէր ուզած տեղեկութիւններս, այնքան կանոնաւոր գրված որ ամենափոքր փոփոխութիւն մը անիրաւութիւն Համարելով նոյնութեամբ կը Հրատարակենք։

«Մկրտիչ Գէորգ Նսաեան, վաճառական, սեղանաւոր, ազգային երեսփոխան, Յարաբերութեան դիւանի ատենապետ, Հայ-աւազան-

ւոյ Մանածագործին անդամ և, բաց ի Հանդերձեալ տիտղոսներէն, ևն. ևն. ևն. կեանք առաւ Կեսարիոյ մէջ 1843-ին, բայց Հոն շատ կանգ չառաւ. վասն զի ոչ այնքան սէր ունեցաւ իւր միւս Հայրենակցաց նման Կեսարացի կոչուելով միայն գոհ լինելու, որքան իղձ ու տենչ տածեց Կեսարացւոց յատուկ գործունէութիւնն յինքեան անձնաւորելու։

Մկրիկը ծնածին պէս *Նսաեան* մականունին ստուգաբանութիւնը խնդրեց և երբ իմացաւ որ, ոմանց կարծածին պէս, Նսայի անունէն ծագած չէր այն, այլ Յիսուս բառին պարսկական *Նսա* թարգմանութեան աղաւաղումն էր, շատ սրտնեղեցաւ թէ ինչու իւր կարծիքը չէին առած, իրեն ընծայեալ մականուան Համար։ Վասն զի Մկրիկ նախընտիր պիտի Համարէր *Ն՛ սա* . . . մականունն ընդունել, և անոր բնութեան խնդիրը դնելն իւր չափաՀասութեան վերապաՀել։ Ուստի անմիջապէս կտրուկ ծանուցագիր մը ուղղեց իւր ծնողաց, իմացնելու Համար թէ նշանաւոր մարդ մ՚ըլլալու մտադիր է ինքն, և պատուիրելու Համար որ զինքն ըստ այնմ պատրաստեն։

Ծնողքը վախնալով որ այս կրակոտ տղուն

արիւնը գլուխը չցատկէ, խօսք տուին որ սահմանափակ ասպարէզի մէջ չդնեն զնա, և ներշնչեն նմա ի մանկութենէն այն սկզբունքներն, որք իւր ապագային անկիւնաքարերը պիտի լինէին։

Մանկիկն Մկրիկ այս ապահովութիւնները ձեռք բերելուն վրայ ուրախ՝ կերաւ, խըմեց, զարգացաւ իւր մօրը խնամոց ներքև, Կեսարիոյ օդը շնչելով։

Երբ Մկրիկ պատանեկութեան հասակը թևակոխեց, Կեսարիոյ հորիզոնը շատ նեղ եկաւ իրեն. հազիւ հայերէն ընթերցանութիւն ուսանելու միջոց գտաւ հոն։ Ուստի՝ այն ինչ 14 տարեկան՝ ճամբայ ինկաւ Կեսարիայէն ի Կ. Պոլիս, ուղղակի Գալատու թաղը գնաց և տեղւոյն ազգային վարժարանը մտաւ։

Պատանին Մկրտիչ գործունէութեան առաջին փորձն այն տեղէն տալ ուզելով, բարձրագոյն դասարանէն սկսեալ զատկական հաւկըթի պէս աստիճանաբար ակռային զարկաւ զանոնք, իւր կարողութեան հետ բաղդատելու համար, և նախակրթարանի ստորին դասուն մէջ գնաց զետեղեցաւ, հսկայաքայլ բարձրագոյնն ելնելու համար։

Տասնևչորս ամսոյ միջոցը բաւական եղաւ մեր աշխոյժ Մկրտչին դպրոցին ամենէն յա-

ռաջադէմ աշակերտը դառնալով առաջին մըրցանակներն յափշտակելու, և քերականութեան դասերն աւարտելով հայերէնն ուսնելու այնչափ, որչափ գիտեն այսօր մեր ազգային լրագրապետք, կամ աւելի ճիշդն ըսելու համար, որչափ չեն գիտեր այսօր մեծ մասն ազգային լրագրապետաց։

Միայն թէ բայերը սորվելու համար խեղճ դասատուին հոգին բերանը բերաւ. վասն զի Մկրտիչ անոնց կատարեալը միայն սորվիլ կուզէր և ամեն օր կռիւ կընէր դասատուին հետ որ միւս եղանակները վերցնէ արտաքսէ քերականութեան մէջէն. մանաւանդ ներկայն ու ապառնի անկատարը խոնարհելու շատ կը դժկամակէր։ Այս տպաւորութեան գործնական հետևանքն պահած է մինչև այսօր. երբ իւր ուշադրութիւնը գրաւող խընդրոյ կամ անձի մը վրայ կը խորհի, կը խօսակցի, կառաջադրէ և չգործէր, մեծ նեղութիւն կզգայ սրտին մէջ, վասն զի մէջը բայն կատարեալ եղանակ չկայ, և չարամիտք կըրնան զայն սին մեծամտութեան և կեղծ քաղաքավարութեան վերագրել։ Խիստ գեղեցիկ է Մկրտիչ էֆէնտիի այս հանգամանքն, և թերի կողմն այն է միայն՝ որ նորա արդի քերականութեան մէջ կատարեալին դասաւո-

րութիւնը մեր գիտցած դրութենէն կը տարբերի և երբեմն կարգն այնչափ ուշ կուգայ, որ քրիստոնէավայել համբերութիւն չունեցողները կը վհատեցնէ։

Դպրոցական ասպարէզէն առևտրական ասպարէզը ցատկեց Մկրտիչ էֆէնտի, և մէկ կողմէ Գաղղիերէն, Անգլիերէն և տոմարակալութիւն ուսնելով, միւս կողմէ ստակ շահելու հետամտեցաւ։

Իր առևտրոյն համար այնպիսի նիւթ մ՚ընտրել ուզեց, որ յաջողութեան ամեն պայմաններն ընծայէր, ուստի երկաթի վաճառականութեան ձեռնարկեց, որպէս զի ոչ գողէն վախնայ, ոչ հրդեհէն սոսկայ և ոչ ալ խոնաւը հոգայ։ Հետևաբար մեր Մկրտիչը երկաթ առաւ, երկաթ ծախեց, բայց անոր ժանգն ոսկւոյ փոխարկեց, և սնտուկին մէջ դիզելէ ետև՝ վրան ելաւ ու բարձրէն դիտեց երկաթի միւս վաճառականներն, որք իրենց ծախած ապրանքին անշարժութեան հանգամանքով տագորուեր և անոր հանդային բնութեան միայն ընդունակ եղեր էին։

Անոնք որ Մկրտիչ էֆէնտին՝ բարեսիրտ մարդ կը ճանչեն, կը կարծեն թէ շատ ցաւեցաւ նա իր արհեստակցաց այդ յետամնաց վիճակին վրայ, իսկ անոնք որ Մկրտիչ էֆէն-

տին քով յառաջդիմական բառն իղձ մը կը տեսնեն, կենթադրեն թէ կարի գոհ եղած լինի նա միւս զամէնքը գերազանցած ըլլալուն վրայ։ Իսկ մեք ոչ առաջիններուն հետ կը կարծեմք և ոչ միւսներուն հետ կենթադրեմք, այլ պարզապէս երկուքին ալ կը հաւատամք։

Մկրտիչ էֆէնտի 1859-ին՝ դեռ ևս դպրոցական՝ ազգային կենաց մէջ նետուեցաւ։ Յիշեալ Թուականին Պալատու ժողովրդական ընկերութիւնը հիմնողներէն մէկն ալ ինքն եղաւ և անոր համարակալի պաշտօնն ստանձնելով, մինչև որ այդ ընկերութիւնը հազար ոսկւոյ արժողութեամբ կալուած չգոյացուց թաղին վարժարանաց համար, իր պաշտօնը չթողուց, և ամեն տարեգլուխ հաշուեկշիռ հրատարակելով, ընկերութեան արդեանց հետ իր յաջողակութիւնն ու հաշուագիտութիւնն ի հրապարակ հանեց։

1868-ին երբ զինքն Ընտրողական ժողովոյ ատենապետ ընտրեցին Իւսկիւտարցիք, ինքն ալ զարմացաւ. բայց երբ տեսաւ որ թաղին կուսակցութիւնները չեզոք ատենապետ մը գտնելու և զայն իրենց դիմակ ընելով իրարու հետ կռուելու համար զինքը կարգեր են, խորհրդարանը թողուց տուն քաշուեցաւ։

1870-ին Տնտեսական խորհրդոյ անդամ եղաւ և համարակալութեան ճիւղին հսկողութիւնն ստանձնելով այնչափ հոգածութեամբ հսկեց Պատրիարքարանի տումարներուն վրայ որ Տիգրանեան իւր աշխարհածանօթ հրաշագործութեամբ հազիւ ուրեմն իւր ժապաւինեալ հանգանակութեան տետրակը կրցաւ գողնալ Պատրիարքարանէն, առանց մտքէն անցընելու որ Տնտեսական խորհուրդն անոնց ամփոփումն արձանագրած էր արդէն իւր ատենագրութեանց մէջ, որով Տիգրանեանի հրաշքն ալ խայտառակուեցաւ, ինքն ալ։

1873-ին, երեսուն տարեկան ըլլալուն պէս, Պալատցիք զինքն ազգային երեսփոխան ընտրեցին, որպէս զի իրենց թաղին սանն ուրիշները չյափշտակեն։ Մկրտիչ էֆէնտի տեսնելով որ երեսփոխանութեան մէջ շատ խօսելու է քիչ գործելու համար, գնաց Քաղաքական ժողովոյ անդամ եղաւ, ազգային ասպարէզին ալ գործնական կողմը գտնելու համար։ Քաղաքական ժողովին մէջ ժողովականներն իրենց պաշտօնին ազնուութեան բարձրացնելու միջոցին վրայ կը խորհէր շատ անգամ, և երբ ինքզինքը Խառն ժողովին մէջ գտնէր, բոլորովին այս մտածմամբ կը

պաշարուէր։ Հաւատացողներ կան թէ Մկրտիչ էֆէնտի այդ միջոյը պիտի կրնար գտնել, եթէ այն միջոցին Վանեցի Պօղոս վարդապետին և Խաչատուր Կաթուղիկոսի խընդիրները վրայ չգային, և Վարչութեան բոլոր անդամոց զանոնք արդարացնելու ճգանց դէմ միս մինակ խօսելէ և մաքառելէ ատեն գտնէր Մկրտիչ էֆէնտին։

Օր մը Վարչութեան նախագահն Ամբրոսիոս վարդապետը վռնտեց ժողովէն, որ նոյն միջոցին՝ իւր եղբօր կնոջ դատին մէջ յաղթանակ կանգնելու համար՝ Կրօնական ժողովին անդամ եղեր էր, իրեն պէտք ունեցողներուն քուէովը։ Ամբրոսիոս բաւական պինդ երես ունեցաւ յաջորդ նիստին ժողովարան մտնելու և ժողովականք ալ բաւական սիրտ չունեցան ձայն հանելու։ Մկրտիչ էֆէնտի զանի տեսածին պէս առնել քալել ուզեց, բայց գլխին ֆէսը չգտաւ, վասն զի Ատենապետն ուսուլիկ մը առեր պահեր էր, որպէս զի Մկրտիչ էֆէնտի չկարենայ ձգել երթալ։ Ժողովը վերջացածին պէս Մկրտիչ էֆէնտի շիտակ Ղալաթիա անցաւ և ֆէսը ծախեց տեղը գլխարկ մ'առաւ, զոր մինչև այսօր կը գործածէ։ Այնուհետև ամէն անգամ որ ժողովարան եկած ատեն Ամբրոսիոսը հոն տես-

նէր, նախ բարապան մը ներս կը ղրկէր, իւր աթոռին կռնակն անոր դարձնել կուտար և յետոյ կանցնէր կը նստէր, որպէս զի զանի իրեն անդամակից չտեսնէ։

Ազգային ժողովին մէջ Մկրտիչ էֆէնտի ինք խօսելէ աւելի կը փափագի որ երեսփոխանք ալ խօսին։ Եթէ ատենապետն ինք ըլլար խօսիլ չգիտցող երեսփոխանները բեմն ելնելէ պիտի արգիլէր։ Ոմանք կըսեն թէ Մկրտիչ էֆէնտի երկու տարիէ ի վեր ուխտած է լուիկ մնջիկ գործել ազգային խնդրոց մէջ, այն մեծ մարդոց նման, որք շատ բան կընեն բայց իրենք բնաւ չեն երևիր։ Այս ուխտին վերադրեցին, երբ Մկրտիչ էֆէնտի խոստացաւ Ազգային Ժողովն Ղալաթիա գումարելու համար Ս. Պատրիարքն համոզել ու չհամոզեց։

Մկրտիչ էֆէնտի ի բնէ ընկերական մարդ է, բայց իւր ծանօթներէն շատեր կան, որոց ներկայութենէն կը նեղուի, մանաւանդ երբ քառորդ ժամէն աւելի տևէ ու ինք մինակ մնայ անոնց հետ։ Իսկ բարեկամաց տեսակցութենէն այնչափ կախորժի և կը զուարթանայ, որ դեռ գիտցուած չէ թէ՝ բարեկամքն աւելի գոհ կըլլան իւր սիրաբոյր ընդունելութենէն, եթէ ինքն անոնց ներկայութե-

նէն։ Պարագաներ կան, յորում սոխակին չափ քաղցրախօս կը կտրի և Տելեմաքին պէս սըրտագրաւ, քունն ու հանգիստը կը մոռնայ և ժամացոյցին կը պատուիրէ որ չբանի, կամ գիշերին կաղաչէ որ չլուսնայ։ Վասն զի Մըկըրտիչ էֆէնտի բնաւին չախորժիր առանձնութենէ, և ամեն գործի մէջ թէև առաջինը ըլլալու նազ չընէր, բայց միայնակ մնալ չուզեր։ Ազգային գործոց մէջ ասոր փորձն ստէպ կուտայ. ուրիշներէն առաջ նետուելէ և անոնցմէ աւելի զոհողութիւն ընելէ չքաշուիր, բայց երկու անփոփոխ պայման ունի. նախ կուզէ որ իրեն հետևող ցոյց տան, և երկրորդ՝ կը պահանջէ որ իւր մատուցած ծառայութիւնն ի վերայ տանեաց չքարոզեն և միայն ականջէ ականջ փսփսան։

Այսու ամենայնիւ ո՛չ իւր քսակը կը խընայէ ազգէն և ո՛չ իւր խելքը, և այսու կենդանի յանդիմանութիւն մը կը դառնայ այն անձանց, որք իրենց քսակն ազգին գլխէն վեր կը բռնեն, և դրամական զոհողութեան կարգն եկած ատեն՝ խնդրոյն հակակարծիք դառնալով կը գրաբանեն, և կամ շատ նեղը մտած ատեննին նպաստի ձևով պարգև (prime) մը կը վճարեն իրենց վերնծայեալ դասէն սրբուելու վտանգին դէմ, ինչպէս որ սովոր են վը-

ճարել իրենց կալուածները հրդեհին դէմ ապահովելու համար։

Մկրտիչ էֆէնտի միշտ բարիք ընել կը փափաքի, այլ ըստ որում Ս. Պաւլին անխալականութեան ամբարշտութիւնը չունի և գիտէ թէ չարիքն ալ մարդու գործն է, զայն գործած ըլլալու համար՝ զաւկները գգուած ատեն կը կսմթտէ, մօրը դէմ երբեմն կամակորութիւն կընէ և իւր սիրելեաց բարեկամները խօսքով կը կճէ. և այնչափ յառաջ կերթայ երբեմն որ իրաւունք կուտայ կասկածելու թէ՝ մի՛ գուցէ իւր սիրուելուն աստիճանը փորձել և միջոց մ'ըլլայ իւր այս վարմունքը։

Մկրտիչ էֆէնտի խիստ զգայուն է. ըզգայնութիւնն այն աստիճան նրբութեան հասուցած է որ, կըսեն, ամառը հովը փոխուելուն պէս հագուստ կը փոխէ, իսկ ձմրան մէջ տանն սենեկին յատուկ հագուստն ունի։ Կը սիրէ ինչ որ վսեմ է ծագմամբ և անոր ժերի կողմերուն հաշտ ակամբ կը նայի, կատէ ինչ որ նսեմ է սկզբամբ, թէ և հաճոյական հանգամանքներ ալ կրէ նա, որոց թէպէտ կը յափշտակուի ի սկզբան, բայց ամսէ մ'աւելի չխաբուիր։ Վայրկեաններ ունի, յորում արտաուոց բաներ ընելէ հաճոյք կըզ-

գայ, և գործելու նոր եղանակ մը հնարելով զանոնք ազնուացնել կը ճգնի, բայց ուրիշներէ առաջ ինք կը համոզուի չյաջողելուն և չյամառիր։ Զի ինքն թէ դիւրագրգիռ և թէ լըջմիտ, կը թողու որ սոյն հակոտնեայ բընաւորութիւնք ի պայքար ելնեն յանձին, և մինչև որ լըջմտութեան յաղթանակ տանիլը չտեսնէ, չհանդարտիր։

Ժողովրդականաց ազատամտութեան վըրայ կսքանչանայ, ազնուապետականաց բարեկրթութեան վրայ կը հիանայ, և կը թուի թէ՝ մինչև որ այս երկու յատկութեանց յանձին իւրում ի մի ձուլմանը չհամոզուի, իւր արժանապատուութիւնը յագուրդ չպիտի գըտնէ։ Վասն զի Մկրտիչ էֆէնտի գիտէ թէ փայլուն աստղի մը տակ ծնած է, գիտէ նաև թէ դէպքերը շատ անգամ զոմանս կը բարձրացնեն և երբեմն ալ զայլս կը խոնարհեցնեն, ուստի և մեծ սիրտ մը մը կրէ, մեծագոյն գաղափարներ կը սնուցանէ և ամենամեծ նպատակներ կառաջադրէ։

Մկրտիչ էֆէնտի միջին հասակով, թուխ գոյնով, սև աչքերով, խիտ մօրուքով, երկար փեղոյրով, զուարթադէմ, գիրուկ երիտասարդ մ'է։ Երբ սոյն նկարագիրն ունեցող մէկուն հանդիպիս ճամբան, որ աճապարողի մը պէս

կը քալէ և ամէն քայլափոխին միտքը բան մ’ինկածի պէս մէկ մ’ի յաջ մէկ մ’ի ձախ ետ դառնալու մտադիր կը թուի, գիտցէ՛ր նա ինքն է՝ Մկրտիչ էֆէնտի Էսաեանն։։

Ազգային ջոջերի մէջ պատահած դժուարիմաց բառերը։

—

Արդուկ—ութի.
Առջինեկ—անդրանիկ.
Արդել—ղորկել.
Ալքազար—թատրոն Պօլսում.
Արտառոց—տարօրինակ, զառտրկ, այլանդակ.
Արօրօդ—մի տեսակ նիշաշտայ երեխաների համար.
Աֆ առնել—օր. դուռը—դուռը թակել.
Բալամուտ—թրք. մի տեսակ ձկան անուն
Բէշբէֆ—թրք. երգի եղանակի տեսակ.
Բարապան—շաթիր, դռնապան.
Գալֆայ—ճարտարապետ.
Գանլըբիլխաէ—արիւնոտ եկեղեցի (թաղ է).
Գերձան—թել.
Գաճեկան—ղուրուշ.
Եաճամը ումումիյէ—արժէթուղթ.
Էրիկ—ամուսին.
Էսէֆէնկիզ—եղճալի.
Էվիճ—երգի արևելեան եղանակի տեսակ.
Թային—ուտելեղէն թոշակ թուրք պաշտօնեաների.
Թաքրիր—տեղեկագիր Բ. Դրան տրուած.
Թխմել—կոխել.

Թահվիլաթը միւմթազէ—արժէթուղթ Օսմ.

Թիւլպէնտ—քող.

Ինէ—ինձնից.

Իճատիէ—Թաղի անուն.

Իյանէի ումումիյէ—ընդհանուր հանգանակութիւն.

Լավանտա—օդըքօլօն.

Լամթիքը—րեղին (կալօշ).

Խալսել—ազատուել.

Խալըախ—կալպակ, գդակ.

Կճել—կծել.

Հիլէէի հաքանի—ճշմարտութեան դէմ խարդախութիւն.

Հնարաւան—Թաղի անուն.

Հօնկից—այնտեղից:

Ղալաթա օճախ—Ազգ. Ժողովի յետադէմ երեսփոխանների խումբը այս անունով էր կոչւում Կ. Պոլսում:

Ճեմիշներ—արտաքնոցներ.

Մուճակ—մաշիկ, կօշիկ.

Միւնատիի էրճիյաս—Լրագրի անուն.

Մէճմուայը հաւատիս—Լրագրի անուն.

Մանզումէի էֆքեար—Լրագրի անուն.

Մըսըրըլըն բաղնիք—Եգիպտոսի խեդիվի բաղնիք Պոլսում:

Շարքի—Երգի արեւելեան եղանակի տեսակ.

Ուսուլիկ—կամաց, հանդարտ:

Չէվէրմէ—մի տեսակ բաղցրաւենի.

Չիվթլիկ—ագարակ.

Պէսթէ—երգի արեւելեան եղանակի տեսակ.

Պասօ—բաս.

Պէհչէթեմէզ—սարսափելի.

Պէրաթ—արքունի հրովարտակ.

Պէշ—հինգ.

Սըրըխլը որբ. Թորոս—փոխաբերական մտքով—ծեծ.

Սրդողել—զայրանալ.

Սիւրիւճի—վարձու ձիերի հետեւող Կ. Պոլսում:

Սէմայի—երգի արեւելեան եղանակի տեսակ.

Սէտէքեար—ոսկերիչ, ձուլող.

Վիւքէլա—աստիճանաւոր.

Վէրագայի սահիհէ—գրօշմաւոր թուղթ.

Տիւմթէք—տակտ տաճկ. երգերի.

Րեվերսուրուս—Հռոմայ պապի շրջաբերականը.

Փեզայր—գլխարկ.

Փերեզակ—չարչի.

Քեօսէ քէհեայ—օպերետի անուն.

Քեօշք—դղեակ, ամարանոց.

Օքթան—գործիք.

Ֆասլ—երգի ամբողջութիւն.

Ֆայըզլը—արժէքաւոր թղթեր Օսմանցւոց.

Ֆայըզըզ—արժէք. թղթեր Ռուս.

ՑՈՒՑԱԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ՋՈՋԵՐՈՒ

	Էջ.
Խորէն Գալֆայեան	5
Տիգրան Եուսուֆեան	23
Ստեփան Ասլանեան	41
Յովհաննէս Տէրոյենց	58
Կարապետ Ս. Իւթիւճեան	76
Մկրտիչ Տիգրանեան	94
Յովսէփ Շիշմանեան	112
Կարապետ Փանոսեան	130
Յարութիւն Մէրէմ-Գուլի	148
Անտոն Հասունեան	165
Ստեփան Բաբազեան	183
Խաչատուր Միսաքեան	201
Սուքիաս Քազանճեան	219
Վահան Պարտիզանցի	237
Քրիստոսատուր Ղազարոսեան	254
Գրիգոր Իւֆիւքեան	270
Պօղոս Պօյնուէյրեան	286
Համբարձում Իփէքճեան	293
Յովհաննէս Միսնէնտրեան	317
Ներսէս Վարժապետեան	333
Կարապետ Երամեան	348
Սարգիս Պալեան	349
Մկրտիչ Խայեան	365
Դժուարիմաց բառերի բացատրութիւնը	381

15766
2013